

Lebrecht Gaspar

Konzlager

Belgrad

biblioteka
Vertikale
edicija
Savremeni roman

Nº. 1

**Lebrecht Gaspar
Konzlager Belgrad**

Izdavač:

Udruženje nezavisnih pisaca Srbije, Beograd

Za izdavača,

Glavni i odgovorni urednik:
Živojin Ivković

Lektor:

Nena Bojanić

Tehnički urednik:

Vasa Radovanović

Tiraž:

500

Štampa:

Zuhra - Beograd

© Copyright, 2018. – UNPS Beograd

Ni jedan deo ove publikacije, kao ni publikacija u celini, ne sme se reprodukovati, umnožavati, preštamovati niti u bilo kojoj drugoj formi i bilo kojim drugim sredstvima prenositi ili distribuirati bez odobrenja izdavača.

Sva prava za objavljivanje ove knjige zadržavaju autor i izdavač prema odredbama Zakona o autorskim pravima i autorskom ugovoru.

ISBN - 978-86-81192-04-7

**Udruženje nezavisnih pisaca Srbije
Beograd 2018.**

Lebrecht Gaspar

**Konzlager
Belgrad**

roman

Beograd

2018.

3

*Povečeno Ivanu, mom sinu,
mamku koji još traži
za sopstvenim identitetom*

Dobar deo svog nimalo lagodnog života Rada Kazandžijević, udova prerano upokojenog Nikodija, neraskidivo i sudbonosno je vezala za porodičnu kafanu na Čuburi. Malobrojni, još živi, stari Čuburci ne poznaju je kao Nikodijevu Radu. Teško da bi iko od njih znao za koju i čiju se ženu znatiželjnik raspituje, ali, ukoliko bi im spomenuli Dačinu Radu, svaka sumnja bi bila isključena. Malo koji onovremenski stanovnik Čbure nije poznavao Dačinu Radu. Ako je i nije lično upoznao, za nju je po čuvenju znao. Sva zabuna koja bi pritom mogla nastati poticala je od činjenice da Nikodija na Čuburi niko nije poznavao pod tim, krštenim imenom, već samo i isključivo pod nadimkom, kao Daču. Njegov nadimak je u jednom vremenu prerastao njega samog i izrastao u svojevrstu ustanovu. Neupućenom bi se učinilo da je Dačin značaj u uzrastanju Čbure u samosvojno i neponovljivo beogradsko naselje, ali daleko od toga, naprosto, njegov nadi-mak ga je vezivao za kafanu *Kod debelog hrasta*. Kafana kao kafana – ima svoj život. Taj pristali kafanski naziv s vremenom se izgubio i tiho povukao u zaborav pred onim jednostavnijim i prepoznatljivijim, logičnim: *Kod Dače*.

Dačina računica da svojoj krčmi na raskrsnici puteva da ime *Kod debelog hrasta* bila je lišena svake tajanstvenosti. Tajna i davno zaboravljena verska učenja i obredi vezani za hrast i njegovo značenje izgubljeno u vremenu nisu bili Dači na umu kad je odlučivao o imenu koje bi svojoj krčmi dao.

Nedaleko, uz drum koji je vodio ka Vozarevićevom imanju, poviše raskrsnice, beše nekakav zapušten, reklo bi se ničiji i svačiji lug koji je pre ličio na šikaru nego na šumu. U njemu, pored bukava, grabova i javorova, beše i nekoliko hrastova koji su se izdvajali iz ostalog drveća, ali, razume se, starog i debelog hrasta nije bilo. Ipak, Dači se vrzmalo po glavi ono: debelo. Dvoumio se da li da u nazivu

bude debela 'ladovina ili debeli hrast. Nekako je hrast prevalio na svoju stranu. I tako, *Kod debelog hrasta* osvanu jednog jutra početkom 1905. iznad ulaza u Dačinu drumsku mehanu.

Tek kasnije, kad mu je kum Steva ponešto ispričao, Dača je svojim gostima pripovedao kako je pri odlučivanju o nazivu svoje kafane imao u vidu saborni i starovremenski, iskonski slovenski, pre svega mnogobožački i potonji nemanjički bogobojazni odnos Srba prema hrastu i zapisu. A gosti su ga slušali i divili se njegovoj pameti i znanju.

Da je poživio bar deceniju duže, možda bi u pripovest o nastanku imena kafane uveo i sopstveno poimanje svetosavlja kao gradivni element svoje pripovesti o nastanku imena kafane. Ne treba sme-tnuti s uma da je u Srba kafana više mitsko negoli kultno mesto, poput crkve, a onda neumitno i sveto mesto starih i zaboravljenih verovanja koja na čudan način povezuju Srbe i Cigane. Ni jedni ni drugi ne bi bili to što jesu da nema kafane.

Ono što je ipak doprinelo promeni naziva kafane u svakodnevnoj i praktičnoj upotrebi jeste politika.

Kako svako vreme nosi nešto novo, tako je kraj prošlog i početak novog, dvadesetog veka doneo i nova iskustva i nove navike. Kafana je postala središte srpskog, opštenarodnog političkog života. Veći se značaj pridavao kafanskim političkim dogovorima i urotama nego onim skupštinskim. Nije uzalud Dača vazda i s posebnom gorčinom tvrdio da je kafanska politika došla glave kralju Aleksandru i kra-ljici Dragi.

U Dačinoj kafani, *Kod debelog hrasta*, politika je svoju opijenost demokratijom dokazivala čak i doslovno, politički stavovi su se lakše uz rakiju ili pivo sukobljavali a ideje razmenjivale, mada su se ponekad i pesnice koristile kao ubedljive i, naravno, neosporne činjenice.

S vremenom se uobičajilo reći „idem kod Dače“ umesto „idem u kafanu *Kod debelog hrasta*“. I tako, lako pamtljiva odrednica za javno političko okupljaliste, za zborovanje uz piće, meze i počesto dobru cigansku muziku postala je prihvaćena i sročena u naziv kafane: *Kod Dače*.

Naziv *Kod Dače* preživio je ne samo višegodišnje Nikodijevo ratno odsustvo već i njegovu smrt. Njegov nadimak je tako uticao i na

formiranje osobenog čuburskog identiteta kafane i Radine prepoznatljivosti kao njegove udove i gazdarice čija se reč poštovala.

A da je Rada volela kafanu – nikako nije, iako se to ne uklapa u uvreženo shvatanje da je kafa-na, ovako ili onako, drugi dom za Cigane, ako ne i njihovo prirodno stanište. Tako su se bar te stvari sagledavale u tadašnjem što boemskom, što mangupskom Beogradu. Uostalom, mnogi posetioци kafana i poznavaoци tog ambijenta onog vremena zakleće se da se dobar kafanski štimung nikako ne može zamisliti ako muzika nije ciganska i ako pevaljka, i to ona prava, vatrena i zanosna, nije mlada Cigančica.

Za Radu to nije važilo. Nije volela kafanu ni da vidi, a kamoli da u nju uđe ili, ne daj bože, da u njoj zapeva, mada je volela i umela da peva. I to još kako! Ali, kako to obično biva, sudbina nije od onih usuda koji se raspituju o željama, nije imala kud, bila joj je određena na poseban način. Nije nju Dača primoravao da radi u kafani, daleko od toga, prosto, morala je decu nečim prehranjivati za ratnih godina, a i nakon Dačine prerane smrti.

Nehotice, Rada je u kafani *Kod debelog hrasta* ili *Kod Dače* ostavila i svoj trag, i ne samo to: na svoj, nenametljiv način, bila je njen stanoviti hroničar.

Kao što obično biva, Bog optereti raba svoga teretom koji on najmanje želi da nosi na svojim plećima. Tako je bilo i s Radom. Nosila je trpeljivo teret kojim ju je Gospod opteretio i uglavnom nije roptala, mada bi ponekad umela da mu ponešto prebaci, pa i da opsuje kad joj prekipi. Da je bilo i da jeste tako – ima ona bezbroj svedoka. Među njima je i sam Gospod Bog, ali izgleda da jedino on niti zbori niti mrmori.

Da li zbog kafane, da li zbog čega drugog, Rada je imala dosta neraščišćenih računa s Bogom. Vazda su se njih dvoje nemušto svadili i prepirali. Doduše, bilo je tu i težih optužbi. Ni psovke nisu izostajale. A i kako bi moglo na Balkanu bez psovki i psovanja? Biće da su se nekako sudbinski Srbi i Cigani tu našli, i lepa i ružna osećanja jednako su psovka kitili.

O svojim svađama s Bogom nikom nije ništa govorila. To je bilo između njih i to se, bila je ubeđena, nikog drugog nije ticalo. O božjim nesumnjivim pakostima i nepodopštinama, počinjenim bilo njoj, njenom čoveku i deci, bilo Ciganima, pa i Srbima, vodila je Rada svoj raboš i sve potanko mastiljavim plajvazom tefterila. Da je podvukla

crtu i sve pokušala da sabere, utvrdila bi da joj je debelo dužan, i to za više od tričetiri prosečna ljudska života. Valjda zato i nije podvlačila crtu. Ko zna, možda je čekala da vidi šta još taj ćutljivi gospodin ima da joj priredi.

Radina golgota s Dačinom krčmom otpočela je na Đurđevdan davne 1905, kad je kao nevesta stupila nogom prvo u kafanu, a tek potom i u kuću. U kafanu ju je Dača uveo kako bi joj se pohvalio svojim bogatstvom, a gostima da novu, mladu i lepu gazdaricu predstavi. U kuću ju je uveo da joj njeno carstvo pred noge prostre.

Kad je jednom u kuću ušla, bila je gotova da se zakune da u kafanu neće kročiti, bar ne da služi pijandure i svakakve protuve koje se tamo skupljaju. I istrajavala je u tome, manjeviše, sve do Dačine mobilizacije i odlaska u rat s Turcima, septembra 1912.

Tokom sedam slatkih godina života s Dačom, jedva da je ušla u kafanu. Prstima jedne ruke mogli su se izbrojati dani kad je stajala za šankom vareći kafu, nalivajući rakiju i vino ili točeći pivo.

Dača je vrlo brzo shvatio da Rada ne voli pijandure i da očima ne može da ih gleda i nije se na nju ljutio kad se mrštila i jogunila na njegove molbe da ga zameni za šankom. O uzroku svog odbojnog stava prema kafanskim gostima otvoreno mu je rekla. Detinjstvo i odrastanje bili su joj tegobni upravo zbog oca pijanca. Nije bilo dana a da se nije opijao i takav, pijan i bahato divalj, najčešće noću u kuću dovodio svoje pajtaše, pijandure i belosvetske propalice, što je i sam bio. Nikad joj nije bilo jasno gde ih samo pronalazi pa u trošni kućerak dovodi. Tad bi majku terao da ih gosti, a njih, decu, iz kreveta je dizao i primoravao da, pevajući i igrajući, zabavljaju njegove goste.

U proleće 1913, nakon velike pobede nad Turcima, ponadala se da će joj se čovek vratiti iz rata i da će je osloboditi mučnine i neprijatnosti koje je osećala svakodnevnim argatovanjem i služenjem probisveta u kafani; kao da je bila mala muka to što je morala – a činila je to i onih godina kad je Dača za šankom stajao – da za njima pere i čisti podove.

Ali, ne lezi vraže, izbi rat s Bugarima i njen Dača ne stiže da ljudski skine uniformu a otadžbina ga pozva da joj opet služi. Taj rat, srećom, ne potraja, pa se Dača s kumom Stevom Krstićem kući vratio i zauzeo svoje mesto u kafani za šankom i međ svojim gostima, a nju oslobodio nelagode.

Ni ta joj sreća, vala, nije potrajala. Za to se pobrinuo, kako je umela da kaže, onaj ugursuz odozgo. Bilo je dovoljno tek da malo odahne i da se porodi, i onda sve nanovo 1914: mobilizacija, rat, muke i patnje narodne i ženske, one majčinske pre svega. Onda, s jeseni 1915, još crnje i gore. Mučila se Rada kao većina slugu božjih tih ratnih i okupacijskih godina, sve do leta poratne 1919, kad se njen Nikodije jedva živ vratio iz Moravske vojne bolnice u Nišu.

Kraj rata i sloboda došli su novembra 1918. Veselje oko Rade, ali za nju je i dalje trajala okupacija jer se njen Dača nije vratio i nije kraj nje. Za nju se rat jednostavno nije svršio. Osam meseci čekanja da joj čovek iz bolnice dođe, osam meseci golemih muka. Džabe što je zemlja oslobođena, džabe što se mir vratio, a s njim i ono malo muških glava što je preživelo, kad njenog Dače među povratnicima nema. Tih je dana i meseci regent Aleksandar stigao čak i novu državu da napravi, ali kod Rade se ništa pod milim bogom nije promenilo, rat kao da još traje, svaku bogovetnu noć u njenim snovima odjekuju rafali i eksplozije, svake noći čuje jauke i vidi svog Daču kako juriša, a potom i kako pada pogođen šrapnelom, onako kako joj je taj trenutak kum Steva opisao.

Njenog Dače nema ni u kući ni u kafani. Nema ga, živ kao da nije, a živ jeste, bar joj tako kažu, a ona teško da može da im veruje, sumnja da je lažu, plaši se da se njen Dača, u toj vojnoj niškoj bolnici, bori za život klackajući se između ovog i onog sveta. Zato svake večeri pred spavanje i svakog jutra moli Boga da joj se smiluje i da joj vrati čoveka. I svaki dan isto. Deca mala i povazdan sama u kući, a ona, kao i prethodnih, ratnih godina, s keceljom o pasu i za šankom u kafani, od jutra do sutra, svaki bogovetni dan do duboko u noć. Kad uspe da u neko doba istera pijane goste, mora da počisti kafanu za njima pre nego što, umorna kao pas, ode deci željnoj majčinog poljupca i blage reči. A Bog je dobar. Bila mu je zahvalna što joj je za drugu dao Ikoniju. Jeste, govorila je svima da je imala sreću da joj Ikonija pazi decu baš kao svoju. Obilazila ih je kad bi se odjutrilo, pa ih budila i, pošto bi ih probudila, onako snene i krmeljive, obukla bi ih, vodila svojoj kući i tamo sa svojom decom čuvala.

A ni Ikoniji nije bilo lako: troje dece, sve jedno drugom do uva. Muža je u ratu izgubila. I ona je bila, kao Rada, sama i uboga. Pomagale su se kao da su sestre. Ikonija Srpkinja, Rada Ciganka. Ni pre onih ratova nisu na boju kože ni na vatru u očima gledale, pa zašto bi u ratu,

kad su im muka i nesreća iste? Od ono malo crkavice što bi u kafani zaradila Rada je često polovicu davala Ikoniji decu, i svoju i njenu, da hrani. Ikonijin muž Vojin, bog da mu dušu prosti, bravar u dorćolskoj elektrani, nije joj baš neko bogatstvo ostavio kad je krenuo na vojnu. Tek kad se rat završio, saznala je, jadnica, da je Vojin nestao u albanskim planinčinama. Na Krf nije stigao, a gde mu je grob – ne zna se. Ako ga je i stekao.

I zato, kad je izbio ovaj rat, sve je Radu na 1914. i 1915. podsećalo. I bombardovanje i jauci ranjenih koji su se šestog aprila po Beogradu razlegali onespokojavali su je. Samo, 1915. beše okupacijska vlast i nikakve domaće vlade nije bilo. U onom ratu, srpski đenerali i oficiri nisu se slobodno gradom šetkali i nisu Švabi služili. Pitala se da li je to Bog digao ruke od ovog mučeničkog naroda i ove uboge i napaćene zemlje. Žensko naricanje i dečji plač govorili su joj da je opet nastupilo vreme smrti i patnje. Bežanije iz grada i zbegovi nisu joj promakli, na sve one davne zbegove su je podsećali, kao da se ništa pod milim bogom nije promenilo u ovom svetu osim što su uniforme drugačije a ljudi se prozlili kao da je sam đavo u njih ušao.

Nakon Dačine smrti, s kafanom se izmirila nekako, kao sa sudbinom, ali se na nju nije i navikla. To od nje niko nije mogao ni da traži ni da očekuje. Ipak, od aprila, kad su nemački tenkovi protutnjali Makenzijevom, mrsko joj je bilo u kafanu i da uđe, a kamoli ljude da poslužuje, da ih pita šta žele, da im se klanja. Tek joj je muka kad u kafanu uđe neko u uniformi, taj je ili okupator ili neko od ovih naših, švapskih slugeranja, kako je ljutito govorila, trećeg nema. Pa još i da ga uslužuje, da mu se smeška i s „gospodine“ da ga oslovljava.

Kad bi se nešto dogodilo, kad bi se pojavila kakva neodložna obaveza ili nepredviđen slučaj, rado je to koristila pa je kafanu izbegavala i u nju nije ulazila. Za razliku od onih davnih godina tokom prošlih ratova, sad je bar imala nekog da je odmeni za šankom. Tu joj je stariji sin Borislav, njen Bora, i njegova mladica Stana. Bogu hvala, i mlađi sin Aleksandar, Aca, u kući joj je, živ i zdrav, da uskoči ako baš ima posla. Doduše, na njega se nije mogla uvek osloniti, ne toliko što je neozbiljan, već što je najčešće bio u berbernici majstor Jove, koji ga je još 1938. primio da uči zanat i šegrtuje.

Umesto da domaćinstvo, kako to obično biva, prepusti snaji, Rada se odrekla romske tradicije i ostala u kući da domaćičke poslove obavlja, a i mnogo ljubavi je prigrllila tek prohodalog unuka, crnpu-

rastog dečka s krupnim bademastim očima kojem na krštenju nadenuše ime po dedi - Nikodije. I tako, Rada je sebi vazda pružala izgovor da ostane u kući, da iz nje ne izlazi, opravdavajući se da ne zna gde joj je glava. Evo, skoro čitavu sedmicu nije izlazila na ulicu.

U kafanu nije ni zavirila. A i zašto bi?

„Da se ja nešto pitam, u vreme rata sve bi kafane bile zatvorene“, umela je da kaže svojoj prijateljici Ikoniji.

Nikako joj nije bilo jasno kakav je ovo svet. Dok se jedni zlopate po planinčinama i ratuju, dok hiljade krvare i ginu, dok se Švaba po Beogradu baškari kao da je u svojoj kući, ovaj narod živi kao da je van sveta i vremena, kafane pune, u nekima i muzika trešti. Nije mogla da se načudi Acinoj priči da dole u gradu, u nekim kafanama, ima nekih pred-stava narodu za zabavu, nekako ih čudno zovu, po stranski, *kabaret*, šta li, ljudi se uz pevanje još i šegače. Na to što nije znala šta ta reč znači ni na šta to liči nije se obazirala, ali nikako joj nije išlo u glavu da se u tom kabaretu ljudi bezbožno ponašaju i da se pritom, uza sve muke i stradanja drugih, šegače i sprdnju prave.

A i inače joj se činilo da je u Beogradu mirnije nego što je ikada bilo, kao da su se i lopovi i secikese primirili.

Kao što je uvek činila, i te poslednje oktobarske nedelje ustala je pre zore, pa otišla u kuhinju i podložila šporet, da bude toplo kad joj deca poustaju. Da su bolja vremena, pristavila bi za kafu. Ovako, u ratnim okolnostima, nemaštini i opštoj bedi, zadovoljiće se odomaćenom zamenom, preprženim i sitno samlevenim ječmom.

Dok je, u pomrčini koju je jedva osvetljavao titrav i slabašan plamičak petrolejke, čekala da voda u džezvi provri pa da sebi zakuva ciguru, preračunavala se i zaključila da iz kuće skoro cele prošle needlje nije izlazila. Čak se ni sa svojom Ikonijom nije videla, a deli ih jedva metar visoka i pogdegdje razvaljena trula taraba. Tu je tarabu zatekla kad je za Daču došla. Tad je s druge strane bila vrzina. Tek je koju godinu kasnije Ikonijin pokojni muž Voja tu, pored njih, kupio komad zemlje i napravio kuću. Malu kuću, ne veću od Dačine. Dve sobe i kujna sa špajzom. I ovog se jutra pita zašto nisu uklonile tu trulu tarabu jer, kakva je bila, pre je ruglo nego ogradu predstavljala. A i za potpalu bi mogla da posluži. Pa već petnaest godina među njima dvema nije bilo

nikakvih međa, udovička muka ih je ujedinila da ih ni boja kože ni ljudska zloba nisu mogle razdvojiti. Neuporedivo više ih je život spajao i jednu na drugu upućivao.

Ovog joj jutra nedostaje druženje sa Ikonijom. Godinama su izjutra nedeljom sedele i na tenane, pretresajući habrove iz susedstva, pile kafu.

I tako, dok se toplota širila kuhinjom a tek jedva čujno strujanje vode u džezvi narušavalo mekanu tišinu, Rada je, obuzeta mislima, sedela kraj šporeta i gledala kroz prozor u nebo nad Beogradom, ne uočavajući kako tama lagano bleedi.

Neko ko je dobro poznaje, da ju je kojim slučajem posmatrao, uočio bi joj na licu senku zabrinutosti. Doista, mislila je na Đurđiju, najstariju ćerku. Već dugo od nje nije imala nikakvih vesti. Znala je da je daleko i da pošta u tim zlim ratnim vremenima dugo putuje. Ipak, mogla bi da se javi bar poštanskom kartom, da napiše rečdve: da je dobro, da su deca dobro, da je Steva dobro. Nije na kraju sveta, nije preko mora. Teši je činjenica da je Kučevo mimo svih puteva i raskrsnica, teško da u te zabite krajeve vojske zalaze.

Jeste, zabit je to. Seća se da je davne 1927. dva dana s decom putovala na njenu svadbu. A i čudan narod ti Vlasi. I čudne običaje imaju. Nisu ni Srbi ni Cigani, a i sami tvrde da nisu Rumuni. I od rumunskih Cigana se razlikuju. Posle je još jednom tamo išla, kad je Đurđija rodila Avrama.

S mlađom ćerkom je druga briga. Ljubomilu viđa redovno. Tu je, u Beogradu, kod dušanovačke pijace ima kuću. Ne prođe nedelja a da se s decom ne zaputi na Čuburu, majku i mlađu braću da vidi, deca s malim Nikodijem da se poigraju. Možda bi za nju i njenu porodicu trebalo da brine više nego za Đurđiju i njene tamo, u Kučevu, jer ništa loše što se događa u Srbiji nikako ne može da mimoiđe Beograd. Opet, što pogađa Srbe, ne može da zaobiđe Cigane. I jedni i drugi imaju istog Boga, pa valjda zbog njega i istu zlu sudbinu.

„Eh, ludog li vremena“, uzdahnu Rada i stade da zakuva ciguru i naspe je sebi u šoljicu.

Iskreno brine i za ovu dvojicu sinova. Za Aleksandra, doduše, više, mlađi je i neobuzdan. Uvek je bio pun neke divlje snage. Pravi đavo. Zvrk. Kao da mu prebrzo provri ciganska krv, pa uzdrhti i poleti pod oblake. Možda je tome i sama doprinela? Ko zna? Rodio se početkom februara 1925, tri meseca pošto se Dača upokojio i vazneo

Gospodu na ispoved. Oca nije upoznao, sama ga je odgajala, pa mu je i previše dozvoljavala. Dopuštala mu je sve što ostaloj svojoj deci nikad nije.

„Bog da ti, mili moj Dačo, dušu prosti mučeničku i večni mir na onom svetu da ti podari“, promrmlja Rada krsteći se, pa se podseti da će za nekoliko dana biti sedamnaest godina otkako je, uoči Mitrovdana, svoju pravednu dušu mučenik Dača u snu ispustio.

U kuhinji je već toplo. Dok ispija napitak koji nikako ne može da joj svojom gorčinom nadomesti zamamni miris i ukus kafe, prilazi prozoru, pa se zagleda u nebo. Razdanjivalo se. Uskoro će i obdanica, iako sumnja da će danas videti sunca. Teško da će se sunce ovog jutra promoliti kroz guste i niske tamnosive oblake, a i miriše joj na sneg. Samo im još to treba pored sve ove nesreće.

„U iduću subotu će Zadušnice“, podseti se i reši da Borislava zamoli da danas, kad krene u varoš na probu orkestra, prvo svrati u crkvu i s protom dogovori pomen na groblju. Da, i sveće obavezno da kupi. Bar tuce sveća.

Onda se vrati šporetu pa u ložište ubaci dve cepanice i nekoliko manjih grumenova uglja. Pogleda na časovnik. Tek je 5.40. Još bar firtalj sata do videla.

Neće decu još da budi, neka još malo spavaju. Prvo će snaju u šest, posle će i sinove. Ponovo sede na sanduk za drva kraj šporeta i uzdahnu.

„Eh, Dačo, Dačo, rano moja neprebolna.“

A njen je Dača davno, kao trinaestogodišnjak, stigao iz Pirota u Beograd, odmah nakon nekog tamo, kako je čula od kuma Steve, neslavnog rata s Bugarima. Te davne 1886, u nekom pirotskom zaseoku, pronašao ga je i za svog posilnog uzeo mladi artiljerijski potporučnik Stevan Krstić pa ga je doveo u Beograd. Našao ga je izgubljenog i unezverenog na nekom izlokanom drumu. Lutao je izgledneo, skoro go i bos. Kad je mladi potporučnik Stevan Krstić od tog uplašenog crnpurastog derana krupnih i bistrnih očiju čuo potresnu priču da je, skriven u stogu šaše, gledao dok su mu Bugari silovali majku i dve starije sestre pred vezanim ocem, a potom ih sve zaklali, sažalio se i uzeo ga k sebi, za posilnog.

Kad se rat završio i vojnici se demobilisali, Stevan je udesio da ga prime u vojsku i zadržao ga u službi. Izgubljeno Ciganče obrela se na

beogradskoj kaldrmi i godinama bilo Krstićev posilni u vojsci Kraljevine Srbije.

I tako su Stevan Krstić i njegov posilni, Nikodije Kazandžijević, služili verno i predano dinastiji Obrenovića.

Nakon ubistva kralja Aleksandra i kraljice Drage, Stevana Krstića su po kratkom postupku penzionisali u činu kapetana prve klase. Tad je i Nikodije napustio vojsku, što zbog Stevana, što zbog sebe. Nije mu više bilo do vojne službe, a i o nekoj budućnosti je trebalo da misli. Nije bio u cvetu mladosti, trideset prvu je već bio naćeo, a ni kućeta ni maćeta nije imao. Nikoga osim Stevana Krstića. Valjalo je da se ženi i kući. I nije se mnogo pomišljao, od ušćedevine i s nešćo novca koji je dobio od Krstića, na Ćuburi je kupio zemlju nedaleko od poslednjih kuća na gradskom obodu, pa je sklepaćo kućerak u dnu plaća i kafanicu pored njega, na samoj raskrsnici drumova koji su na sve četiri strane sveta vodili.

Rada je tad imala osamnaest godina i beše poodavno stasala sa udaju. Kako se po Jatagan-mali zlurado zuckalo, beše skoro prestarela. Ocu su joj punili glavu da je krajnje vreme da joj naće kakvog muža. Zapravo, bilo kakvog, nekoga ko bi je bez miraza hteo. I da nije bilo tako, imala je ona prilika za udaju. Nije bila ružna pa da je niko neće! Naprotiv. Bila je stasita i lepa. Mnogi su je momci odmeravali i na nju oko bacali. Ali bila je svojeglava i previše izbirljiva. I gorda. Prićalo se po mahali da je ista baba Agapija, koja je turskog agu zaludila, a potom ga odbila i pred grdnim svetom ismejala. I sve je to bila istina, a sama je tvrdila da je takva s pravom bila. Nije htela da poće za nekoga ko bi joj unišćio život kao šćo je njen otac ućinio njenoj majci. Kad su je oko Vaskrsa doveli Daći na gledanje, svideo joj se onako visok, pa još u graćanskom odelu kakvo su samo gospoda nosila. Širokih ramena i snažnih pleća, imponovao je njenoj gordosti. A tek njegova urednost! Onako podbrijan pa namirisan, a brćići crni i tanki. Za razliku od onih musavih i neurednih prosaca koji su na beli luk i balegu mirisali, ovaj joj je đuvegija kratko podšišane i briljantinom zalizane kose uzburkaćo krv. Kao da se iz njenih snova iznenada pred njom pojavio. Jedino je nedostajao beli konj, ali, kad je ćula da je bio vojnik, niko nije mogao da je razuveri da i kakvog vranca negde ne krije. A ni Daća se nije mnogo dvoumio. I zašćo bi? Njemu je bilo vreme, pregurao je grdne godine preko leća, a devojka koju su mu predstavili bila je lepa, vitka i visoka. Imala je krupne oći, kao ugljen crne i vragolasto žive. Dugu i tamnu

kovrdžavu kosu jedva je uspevala da umiri kašmirskom maramom. Ni oko otkupa nije bilo preteranog cenkanja. Nije Dača hteo da se cenka, a ni Radinom ocu, bogami, nije bilo do toga. Imao je punu kuću ženskadije koju je morao da udomi, a ni jedna nije bila ni prineti Radi.

Već o Petrovdanu, Rada u kući nije bila samo mlada: uveliko ju je Mihailo, Dačin sluga, zvao gazdaricom, i u kući i u kafani.

Nije prošlo mnogo vremena a Rada je shvatila da je Dača na najboljem mogućem mestu u gradu sagrađio kafanu i svoj dom svio. Čubura je doista bila centar kafanskog Beograda, a možda i više od toga. Ko zna, govorio je Dača, možda je Gospod Bog, kad je svet stvarao, odredio da na Čuburi bude centar vasseljene. Mora da je njen Dača imao neko šesto čulo kad je kupovao plac jer u ono vreme tu jedva da je bilo nekoliko kućeraka. Ali kad je, posle onog velikog rata, grad počeo da raste i da se širi pošto se mnogo naroda slilo sa svih strana u prestonicu, Čubura je počela da postaje naselje s dušom. I činilo joj se kao da su joj ostali delovi grada stremili. Vračar je bio tu, moglo se kamenom dobaciti, niže je bila Slavija, sa Čubure je očas posla moglo da se stigne do Kalenića gumna, a odatle i do Aleksandrove. S druge strane dobro se videlo i Pašino i Lekino brdo. Samo bi kakav ugursuz mogao da zakera položaju Čubure, jer ni Vozarev krst nije bio nakraj sveta, kao ni Đeram. Bogami, nije trebalo mnogo tabanati ni do Bulbuldera. I tako, kud god da se čovek krene, kojim god poslom da se nameri, teško da može da mimoide Čuburu. A kad već ne može da je mimoide, mora preko nje, uvek se nađe dobar razlog da se u kafanu svrati i s ljudima prozbori o bilo čemu, ako ne o poslu ili o setvi i usevima, možda o zdravlju porodice, ili, konačno, o neizbežnoj politici.

Za kafanu svakako je povoda i razloga bilo uvek. A za tu rabotu njen Dača je baš imao nos. Tako, tvrdio je, ne bez razloga, da kod Srba i Cigana sve može ovako i onako, ali da bez kafane ne može nikako, pa još ako je na zgodnom raskršću postavljena, eto ti dobra beričeta ako upariš šljivku prepečenicu i cigansku muziku.

Zbog kafana, vladalo je opšte saglasje da je Čubura najuže beogradsko jezgro. Ono, jest, čuburske kafane nisu bile izvikane kao *Dardaneli* ili onih nekoliko u Skadarskoj ulici, ali ko je hteo da lumpuje uz dobru cigansku muziku, morao je da se zaputi na Čuburu. A tamo se ni u javnim kućama i kurvama nije oskudevalo. A uz kurve i piće mora se nešto i prezalogajiti. Ako ni po čemu drugom, Dačina kafana je bila poznata po telećoj glavi u škembetu i gurmanskim škembićima.

Pečenje kao pečenje – u svakoj čuburskoj kafani bilo je bez iznimke dobro. Moću iz tepsije Dača nije naplaćivao gostima, a delio je i sirotinji. Ta njegova širokogrudost nije bila bez računice, pospešivala je profit na točenom pivu, vinu, pa i rakiji.

A u kući iza kafane izrodila je Rada svome Dači osmoro dece. Nažalost, četvoro je Bog k sebi uzeo. Dve su devojčice pretekle i u životu se zadržale. Đurđija i Ljubomila, dva cveta krupnooka. Obe je venčani kum, Stevan Krstić, u Crkvi Svetog Save krstio, i svakoj je po dukat pod jastuk stavio. I Borislava i Aleksandra je krstio.

Ona dva božja anđela, blizanci, bila bi krštena da su poživala. Krstio bi ih Stevan Krstić. Umrli su dva dana nakon preranog porođaja. Nekršteni su se preselili u božje rajsko naselje.

Dvanaeste, nedelju dana nakon što je Nikodije otišao u rat, po treći se put porodila. Na svet je donela još jedno muško dete. Jedva da je mesec dana poživeo. I on ode nekršten, tiho i bez glasa. Iznenada. Žene su šušcale Radi iza leđa da ga je Gospod uzeo jer je belege na obe plečke imao. A i bio je kao anđeo lep, zato mu je i bila nadenula ime Gavriilo. Po anđelu Gavrilu.

One godine kad je izbio veliki rat sa Austrijancima i kad Bugari s leđa kukavički udariše, dušu je Bogu predala i Anđelija. Vrućica ju je satrla. Sama je i nju sahranila jer je Nikodije ponovo bio u uniformi, ovog puta u kaplarskoj, pa nije mogao detetu ni na sahranu da dođe. A i ko zna gde je tog decembra bio. Kaplarsku uniformu nije skidao sve do leta 1919. Svukao ju je tek kad je iz niške vojne bolnice u činu narednika stigao u Beograd. Kad je u kuću ušao, Radi se učinilo da pred njom stoji senka od čoveka, a ne njen čovek. Jedva ga je prepoznala.

Sledeće godine rodio se Borislav. Nekoliko godina kasnije, i Aleksandar. I opet se zlehuda povest ponovila, ali ovog puta nešto izmenjenim redom. Svog sina Aleksandra Dača nije video jer ga Gospod k sebi uze tri meseca pre porođaja.

Ko zna, možda ga je s neba pogledao. Možda ih i sad sve odozgo gleda?

Tokom njihovog braka, činilo se Radi, Dača je više vremena sa Stevanom Krstićem proveo ratujući nego s njom u bračnoj postelji, zato joj je valjda i bilo čudno kako je uspela toliku decu da izrodi. Da je nešto Dača bio nerazborit i ljubomorani, ko zna, možda bi je i za preljubu optužio. A nije! Sam Bog zna da mu je bila odana i da nikad drugog muškarca nije pogledala niti poželela, a kamoli primila k sebi.

Nije Rada krivila svog čoveka za sudbinu koja ju je snašla. Ni druge žene, koliko zna, nisu bolje prošle. Mnoge su, koliko je to njena pamet mogla da sračuna, prošle mnogo gore. A ni njen Dača nije baš srećne ruke u svemu tome bio.

Kad je 1904. napustio vojsku sledeći svog dobrotvora i potonjeg kuma, kapetana prve klase, Stevana Krstića, pored lojalnosti i navike, imao je snažan osećaj da ga zakletva više ne obavezuje ni na šta i ni prema kome. Kralju Aleksandru Obrenoviću se zakleo na vernost, ne i Petru Karađorđeviću, kojeg su zlotvori za novog kralja doveli. Njemu se on nije zakleo. Valjda zato i nije bio rad da dvanaeste opet obuče uniformu i krene u rat da se bori za čiča Peru. To mu je ličilo na izdaju. Nikako nije hteo da svoju reč gazi i obraz kalja, da svog kralja Aleksandra izdaje i njegovim se ubicama povinuje. Uostalom, zar mu kum Stevan nije vazda govorio da se pošteni ljudi i hrišćani svoje reči drže bez obzira na cenu?

Kad je kum Stevan iznenada banuo u kafanu u uniformi i pozvao ga da skupa krenu u rat, nije imao kud. Nije se pozivao na nejač, nije spominjao čak ni Radin stomak, do zuba nabrekao, ni posao, ni kafanu; čak mu ni godine nisu bile ubedljiv razlog za odbijanje.

„Kume“, samo mu je rekao, „kako će nam iko tamo verovati kad se Karađorđevićima nismo zakleli? I sam znaš: da im se zakunem, ne mogu, vala, nema te cene.“

„Nikodije, ne budali“, odgovorio mu je kum Stevan pred prepunom mehanom, „ni ja se njima nisam zakleo, niti ću. Nisam ovu uniformu zarad njih obukao, nego zarad Srbije. Srbija je, kume moj, iznad svega. Ona je iznad svakog čoveka, pa makar on bio i sam kralj, a to važi jednako i za mene i za tebe. Nemamo nas dvojica druge zemlje do ove uboge Srbije. Ni mi, vala, a ni naša deca. Njih radi, moramo da je branimo.“

I, kao što mu kum reče, nije Dača imao kud, častio je celu kafanu, uskliknuo je svom kralju, mučeniku Aleksandru, i svetoj majčici Srbiji, pa otišao u kuću i iz svog starog vojničkog sanduka izvukao staru uniformu i obukao je, okačio ona dva ordena što je stekao i zaputio se s prijateljem, kumom i kapetanom prve klase Stevanom Krstićem u rat.

Kad su napuštali kafanu, zapevali su: *Nas dva brata, oba ratujemo, ne plač', majko, ako poginemo.*

Te 1912. obojica su služili u drugom pozivu Osmog puka Drinske divizije Treće armije, pod komandom đenerala Božidara Jankovića.

Sveto su Kosovo od Turaka oslobađali.

Dok je Stevan Krstić na Gazimestanu, sa suzama u očima, na kolenima, krsteći se, ljubio kosovsku zemlju, Dači se činilo da učestvuje u nečem neponovljivom. To čemu je prisustvovao bilo mu je dovoljan razlog da opravda odluku da s kumom krene u rat. Kakav bi on to čovek bio da svog kuma ne prati i da uz njega ne bude u ovako svetom trenutku?

Daleko su njih dvojica za nešto više od dva meseca ratovanja dogurali. Kad i bez njih dvojice već behu dobijene sve veličanstvene bitke, i ona kod Kumanova, i ona kod Prilepa, pa i ona poslednja, kod Bitolja, mogli su da se bar pohvale potomstvu da su Lazarevo Kosovo osvetili, prosvetili ga i povratili, ali da su i Albaniju prepešačili. To što je tada Dača prvi put u životu video debelo sinje more i u njega noge umočio nikako nije značilo da su šetali i cveće brali, nije značilo da se nisu borili. Naprotiv, žestoke su borbe vodili s Turcima. Sa Arnautima bitke su bile još teže i bespoštednije.

Tu je zimu proveo pod Šar-planinom, u Dušanovom Nerodimlju kraj Uroševca. S proleća 1913. krenuli su kući. Dok se sa grdnom vojskom drumovima vukao sa oslobođenog i osvećenog Kosova ka Čačku i Milanovcu, nije ni mogao da pretpostavi šta ga sve čeka.

Iako su se približavali prestonici, Dača i Stevan nisu mogli, poput ostalih, da se kao ljudi nauživaju u pobedi nad Turcima i miru koji se upravo u nekom Londonu pravio. Njihov je puk morao da sprovede u Beograd zarobljene Arnaute, da ih ceo svet vidi.

Kad se ponadao da će zanavek skinuti uniformu, a oprtnjak i fišekliju zavrljačiti u šibljak, poteraše ga ponovo u rat, ovog puta s Bugarima. I opet on i njegov kum skupa. No ovog puta, što se njihovog vojevanja tiče, sve je bilo gotovo pre nego što su uspeli da se dovuku do Zaječara. Ako je za utehu, nisu džabalebarili, dobro su se uprašnjavili po drumovima, mada Bugare nisu ni videli, a kamoli na njih kuršum ispalili. To što je u tom ratu, po mišljenju mnogih, dobro prošao Dači nije mnogo značilo.

Nije stigao ni grob upokojenom Gavrilu da uredi niti da otuguje i da ga oplače; jedva se odmorio od ratnih marševa i tabananja, jedva da se u svom krevetu naspavao, a već je novi neprijatelj udario. Švaba

pređe Drinu i Dunav, pa on – kud će, šta će – opet uze pušku u šake i sa Stevom se opet zaputi u rat.

Rada je umela u šali da mu kaže: „Ti i tvoj kum, Dačo, bože me prosti, kô da ste muž i žena, više si s njim vremena proveo nego sa mnom.“ Jeste to bila šala, ali nije bila ni daleko od istine. Učestvovali su njih dvojica u Kolubarskoj bici. Sa svojim bataljonom držali su kotu na Parcanskom visu, i to pod silnim artiljerijskim dejstvima i stalnim jurišima neprijatelja. Te se godine rado po beogradskim kafanama pevala ona junačka: *Ide Švaba sve do Ralje, al' od Ralje nikud dalje*. S tog Parcanskog visa, iznad čuvene Ralje, Krstić, već potpukovnik, postrojio je srpske junake na zapoved glavnokomandujućeg, a Dača je razvio barjak, visoko ga uzdigao i bez straha stao uz kuma ispred vojske. Tren kasnije, razleglo se snažno „ura“ i krenulo se u juriš. I tako su silovito gonili neprijatelja od Ralje ka Ripnju da su Švabe bežale sve petama o tur udarajući. Od Belog Potoka više ni sam đavo nije mogao da ih sustigne.

Iduće godine su se, kao blizanci, Dača i kum Steva povlačili sa svom srpskom vojskom i mnoštvom napaćenog naroda, uz stalnu borbu, ka Kosovu i albanskim gudurama. Negde iza Peći su se, u svoj onoj pometnji tokom bežanije i bauljanja po ciči zimi, razdvojili tokom noćne borbe sa skoro nevidljivim Arbanasima. Tek su se u Bizerti ponovo pronašli.

Kad je u kasnu jesen vojvoda Živojin Mišić, u pobedonosnom jurišu, poveo svoje vojnike da ih vrati u Srbiju, seljacima beše jasno da se ratu bliži kraj, pa pohitaše da se što pre vrata svojim kućama i njivama.

Decembar već beše nastupio kad je grdna vojska preplavila Beograd. Tih dana, Rada jedva da je primećivala da je zima stegla. Na pretnje prvih mrazeva nije obraćala pažnju, a i zašto bi – tolike je ratne zime preturila preko glave da će joj ova, u slobodi, biti pravi praznik. Morila ju je briga za Daču. Iz dana u dan bivala je sve zabrinutija, mnogih se priča u kafani naslušala, mnoge je znane i neznane povratnike u svojoj mehani tih dana viđala.

Raspitivala se i kod jednih i kod drugih, ali niko ništa o njenom čoveku nije mogao da joj kaže. Najradije bi izašla među ljude i svakog bi vojnika zaustavljala i o Dači ga propitivala. Ipak, znala je da svog Daču u Beogradu neće pronaći. Da je stigao, već bi on do kuće na minut svratio, da decu i nju vidi i izljubi. Zna da je sad Srbija velika, ko zna

gde je on. A da se živi - mora. I da se radi. Čerke su male, zato i stoji za šankom okrenuta leđima zidu, ali kroz izlog posmatra ulicu i nada se da će se Dača pojaviti. Na goste ne obraća pažnju niti sluša njihove razgovore. Sve su to ispičuture iz kraja, stalni i uporni gosti koji su kafanom zamenili i svoj život, i svoj dom, i svoj grad, neretko i svoje porodice. Sve su to zagubljeni bivši ljudi koji su u strahu odbijali da životu koji se van mehane odvija pogledaju u lice. Činilo joj se da i na svoje strahove zaboravljaju nakon prvih čašica. Tu su ovih dana i neki muzikanti iz obližnjih ciganskih mahala. Nekako im je njena kafana najzgodnije mesto za poslovne dogovore. Jedni skupljaju svoje instrumente i spremaju se da krenu put gradskog jezgra, narodu željnom radosti da razgale duše trubama, dok se drugi iz grada vraćaju da bi na miru svoju dobit prebrojali i među sobom bratski podelili. Kao da narodu nikad nije dosta veselja zbog pobede i slobode.

„Hej gazdarice, sloboda je, nije to mala stvar, toliko godina muke i okupacije narod ostavio za sobom, pa da ih malo razveselimo, red je, a i sefte je“, odgovarali bi joj svirci kad bi ih pitala šta to rade.

A Radi nije do veselja, nema njenog čoveka da se vrati iz rata. Za nju to nije ni pobeda ni sloboda, mira je najmanje u njoj. Sedi u kafani i čeka. Gleda uprazno. S vremena na vreme je neki glas trgne iz misli, ili je kakav šum prene, a ona uzdahne i žalostivo baci pogled kroz prozor.

I tako, dok je u čokanje nalivala mučenicu tek pristiglim mušterijama, po navici je bacila pogled kroz okno i ugledala kuma Stevana kako žurno prelazi kaldrmisan drum. Srce joj je zadrhtalo. Brzo je prišla izlogu i zagledala se na sve strane, ali njenog Dače ne beše, samo je Stevan hitao ka ulazu u kafanu. U trenu ju je hladan znoj oblio, rukama je zagušila krik; najernje misli su joj se u glavi rojile.

Zar je njen čovek mrtav? Čemu sve njegove muke, sve ratovanje, prelazak preko albanskih planina, smrzavanje i gladovanje, preležan tifus, uskrснуće iz otpisanih i povratak s Vida, oporavak u Bizerti? I juriš? I juriš? Zar je morao uvek da bude u prvim redovima, među prvima? Zar je morao da se junači?

Dok je gledala kroz izlog kako Stevan prilazi ulaznim vratima kafane, učinilo joj se da su joj se odsekle noge. Ne može da se pomeri, sva se oduzela.

Onda se vrata, uz huk, širom otvoriše i s ledenim zrakom u kafanu ulete kum Steva, Njegov se osmeh suoči s njenim ukočenim i očajnim pogledom u kojem se i suza zamrzla.

Sve mu je jasno. Vidi Radino bledilo, kao da nije živa, strah joj se širi licem, leluja, jasnica, kao travka na vetru, samo što se ne onesvesti. Ne zamera joj ni na očitom prekoru koji joj u očima prepoznaje, oseća da kuma misli da joj donosi najernju vest.

Seća se Rada toga kao da je bilo danas. U širom otvorenim vratima kafane stoji Stevan, a na licu mu osmeh, širok osmeh, ne skida ga s lica, kao da mu se zaledio. Uzalud njegov osmeh – strah je u njoj bio velik jer svog čoveka nije videla kraj kuma. Zajedno su u rat krenuli, trebalo bi, ako je božje i ljudske pravde, skupa i da se iz tog rata vrate.

Nešto mu se dogodilo. Nešto strašno.

Stevanov osmeh joj govori da je živ, ali šta to vredi, strah je velik kao i njena ljubav za Daču.

Dok joj je prilazio, jedva je uspela da promuca pitanje gde joj je čovek.

„Ne brini, kumo, živ ti je Dača“, odgovorio joj je kum Stevan grleći je. „Da je ranjen, istina, ranjen je. Ali da je živ i da će biti dobro, to ti jamčim svojim životom i životom svoje dece.“

Ispričao joj je da su skupa bili sve vreme od proboja. Dok Bugari nisu kapitulirali i dok nije bilo većeg otpora, kretalo se lakše i brže, ali posle kapitulacije Nemci su bili mnogo čvršći borci, mada ni oni nisu mogli odoleti želji srpskih vojnika da se vrate svojoj grudi. Tako su pod stalnim i žestokim borbama napredovali iz dana u dan, a Dača steg iz ruke nije ispuštao, mada od njega jedva da su, od silnih kuršuma, froncle pretekle.

„Kumo, samo je o tebi i deci govorio.“

Oko dvadesetog novembra, blizu Ribarske Banje, razdvoji ih sudbina. Daču šrapnel pogodi u grudi, polomi mu rebra i načini ranu, ali ne reče joj Steva koliko ta rana beše grdna, da mu je šrapnel ogolio i iskidao plućno krilo. Ne reče joj da mu niko nije davao nikakve šanse, ni koliko za pô lule duvana. Reče joj samo da je bio čvrst u bolnici kao što je i na frontu bio, da Daču neće smrt jer joj se taj ne da. Ubeđivao ju je da ne brine i da će joj se očas vratiti.

„U niškoj vojnoj bolnici je. Takvi kao kum Dača ne predaju se nikome, ni neprijatelju, a bogami ni smrti. Moj ga dobar prijatelj leči, doktor Hadžislavković. Obećao mi je da će o njemu brinuti kao o

najrođenijem. Svaki dan mi šalje depeše“, veli joj kum Stevan i vadi papiriće, one telegrafske cedulje na kojima su slova ispisana mastiljavom olovkom.

„Evo, kumo, vidi!“ I tutnu joj u ruke depeše.

Gleda ih Rada, prevrće ih po rukama, ali šta vredi, može da zuri u njih do sudnjeg dana kad ne ume da čita. Da su brojke, to bi već mogla. To je od muke i potrebe u kafani naučila. Naučila je i da sabira i da oduzima. Naučila je, doduše, ali od nužde, i da deli i da množi. Sad joj to ne pomaže, slova su ovo, a ne brojke.

„Kume, šta tu piše?“, pita, a u oku joj suza.

„Brzobjavlaju mi da je živ i da se oporavlja. Biće moj kum a tvoj čovek dobro. Biće kao nov. Videćeš. Biće bolji nego kad je u rat krenuo.“

„E kume, lažeš ti mene“, odgovara mu Rada. „Gde može da bude kô nov? Samo živ da mi bude, više ne tražim.“

Sutradan je Rada stavila katanac na vrata kafane, pa se s dvoje ženske dece zaputila pravo za Niš. Pet joj je dana trebalo da do Niša stigne. Čime sve nije putovala: i pešice, i zapregom. Volovskom zapregom ponajčešće, a u voz jedva da je s decom kročila.

Petog dana je, pred sumrak, stigla u Niš. Dok je tražila vojnu bolnicu, lutala je vukući umorne devojčice pustim ulicama nepoznatog grada. Sve vreme je molila Boga da Daču u životu održi, da ga zatekne, a on ćerke i nju bar da vidi. Kad je konačno stigla pred bolnicu, ponoć je otkucavala na velikom časovniku.

U zoru ju je doktor Hadžislavković primio i odveo do Dače. Jedva ga je prepoznala. Bio je senka od čoveka, kost i koža, jedva da je disao. U tom joj je trenutku na umu bila samo jedna misao: da svog čoveka odvede kući. Ako već mora da umre, neka to bar u bračnom krevetu bude, da ga u Beogradu sahrani, da mu ćerke znaju gde mu je grob, pa da svoju decu dedi na grob vode.

Jedva je doktor Hadžislavković uspeo da je umiri.

„Jeste“, rekao joj je, „bio je teško ranjen, život mu je o koncu visio, ali Bog ga je pomilovao, dao mu je još jednu priliku. Preživio je najgore, oporaviće se. Biće živ, samo neće biti kao što je bio. Pluća su mu oštećena.“

Sledeće godine, 1919, krajem proleća, otpustiše ga iz bolnice. Oporavio se, čak je i ličio na coveka. Ipak, što se Rade tiče, ni nalik nije bio na onog njenog čoveka koji je dvanaeste obukao uniformu i krenuo

na Turke. Lako i brzo se umarao, disao je plitko, kao na škrge, što bi rekli pecaroši koji su nedeljom, nakon boravka na reci, sa svojim ulovom i ribolovačkim pričama svraćali na viđenje, priču i obavezni špricer.

Pazila ga je i negovala Rada kao dete, baš kao što sad neguje i pazi unuka. Nije mu dozvoljavala da podigne ništa teže od kašike. Sa ćerkama ga je u duge šetnje i na čist vazduh slala. Onako čist i ispeglan, u svečanom odelu, sa šeširovom na glavi i štapom u ruci, više joj je ličio na gospodina nego na kafedžiju.

Sledeće mu je godine rodila sina, Borislava. Beše im on prvo muško što je ostalo na životu. Kako se samo Dača radovao sinu! Čak je i kolica kupio. Velika i lepa, u belo ofarbana. Prilične je pare za ta kolica dao. Kum ga je zadirkivao.

„Crni Dačo, pa kud ćeš s tim kolicima? Zar ćeš u tome svog naslednika po kaldrmi da truckaš?“

Ali nije se dao Dača. Novaca mu za sina nije bilo žao.

„Za mog Borislava sve najbolje“, govorio je. Onda, nekoliko godina kasnije, dok još nije ni znala da je u blagoslovenom stanju i da nosi Aleksandra pod sisom, Dači pozli, poče krv da iskašljava. Sušica, rekao im je lekar kad su ga posetili. Nema leka, ali bolest može da se uspori, kaže doktor. Valjalo bi mu da u banju ide, na Ozren. Tamo će mu prijati vazduh.

Nikodije se isprva protivio i nećkao, gundao je da se novcima neće razbacivati, trebaće Radi ti novci kad on umre. Ali Rada nije htela ni da čuje, podviknula mu je tako da se odmah umirio i na sve njene odluke pristao.

„Šta ti misliš, crni Dačo, ko je kuću i kafanu na leđima izneo dok ste vi tamo ratovali? Ko je nejač odgajio? Da nije možda došla Sveta Petka? Jok, more, sama sam sve to izgurala, pa i ovo ću. Ali, Dačo moj, deci treba otac. Ajde, ove dve već su i za udaju stasale, treba da ih mužu predaš. Ako ih nisi gledao kako rastu, ono bar ovog malog da se nagledaš. A i on tebe, vala. A šta misliš, da li bi meni nešto falilo da te imam uz sebe?“

I sakupi Rada neke pare i otpravi Daču na Ozren, bar da zaleči ono malo pluća što mu je iz rata preteklo.

I beše mu neko vreme bolje. Ali zakratko beše to njegovo bolje. Požive još pola godine. Nedovoljno da sina kome se nadao dočeka.

Njegova je želja bila da detetu, ako se sin rodi, ime bude Aleksandar, po pokojnom kralju mučeniku.

I onda, u istoj godini, 1925, odoše kumovi, i Dača i Stevan, kao da jedan bez drugog nikako nisu mogli. Prvo se Dača upokojio, s proleća, jedva da su vrbe polen pustile. Život mu se pred zoru ugasio, tiho, u snu. Bio je još živ kad je Rada ustala da vatru u šporetu založi i svom čoveku kafu da svari, pa da mu je u postelju s hladnom vodom i slatkim od višanja donese, da se založi i okrepi. Teško je i hroptavo disao. Ali disao je. Kad je, koji minut kasnije, ušla sa slatkim i kafom na pladnju, u sobi je vladala grobna tišina. Njen Dača je ispustio svoju mučeničku cigansku dušu. Stevan je pak sačekao svoje drugo muško, a ukupno peto kumče. I krstio ga je kao što je i svu ostalu decu krstio. Krajem septembra, bilo je miholjsko leto, sedeo je u parku na Vračaru, nedaleko od engleskih teniskih igrališta, i čitao *Politiku*, kao što je svakodnevno činio godinama. U jednom trenutku, novine mu samo iskliznuše iz ruku i padoše na zemlju. Izgledao je kao da je zaspao.

Kad se stari zidni sat oglasio svojom titravom jednoličnom melodijom obznanjujući da je nastupio šesti čas, Rada zastenja i ustade od stola, pa se tiho odgega do sobe u kojoj je spavala mala porodica starijeg sina i probudi snaju.

„Stano, dete moje, hajde, vreme je“, šapuće snaji dok je nežno drma za rame.

Stana otvori oči i osvrte se ka Bori, da proveru da li je možda i njega probudila, pa potom svekrvi klimnu glavom kao da joj kaže: evo, idem.

Rada na prstima izađe iz sobe i u kuhinji nasu još u jednu šolju topao i gorak napitak, pa potom velikim limenim bokalom zahvati toplu vodu iz bakračeta na šporetu i s već pripremljenim peškirom odnese bokal do velikog, u rezedo obojenog metalnog umivaonika postavljenog kraj ulaznih vrata, snaja da joj se umije kad dođe.

Tren kasnije, Stana uđe u kuhinju trljajući oči i zaputi se ka umivaoniku. U lavor usu toplu vodu, pa se bučno umi kao da želi bukom snenost da odagna.

„Dobro jutro, majko“, oglasi se konačno razbuđena i umivena Stana.

„Dobro ti jutro, kćeri“, otpozdravi joj Rada.

Časak kasnije, Stana je za stolom lagano ispijala ciguru. Za to vreme, Rada je za njom pospremala umivaonik. Vodu iz lavora pljusnula je kroz vrata u dvorište, pa je ubrusom obrisala lavor pre nego što ga je vratila u ležište umivaonika.

Konačno i ona sede za sto, prekoputa Stane, i nastavi da pije svoj napitak.

Vatra je pucketala u šporetu.

Rada uzdahnu pa, odgurnuvši svoju šolju i ustajući, više sebi u bradu nego snaji, reče:

„Vreme je da se nešto radi.“

I Stana ustade da se prihvati posla, pa skupa počеше da privređuju po kuhinji. Dok je Stana pripremala poparu s poslednjom kriškom starog ovčijeg sira s Homolja, onog koji je proletos, još pre početka rata, Đurđija donela došavši u Beograd sa svojim čovekom, Rada je postavljala trpezu.

Nedugo potom, u kuhinju je ušao Bora, a za njim se, teturajući se, vukao Aleksandar i gundao što ga i nedeljom rano bude.

„Ko rano rani, dve sreće grabi“, dobaci mu majka uz blag osmeh.

„Kuju ću ja to crnu sreću sada da ugrabim?“, jetko upita sin majku.

Borislav ga ćušnu po potiljku i prekori ga.

„Ćuti tu i sipaj mi vodu da se umijem.“

„Ja ću ti polititi“, dobaci Stana i priskoči.

„A ko će meni da polije?“, poče Aleksandar da zakera.

„A ko će? Ja ću“, smejući se, odgovori mu Stana. „Ko bi drugi?“

„Ma znam te, Stano, kô zlu paru, ti to samo da bih ti od sabajle u kafani pomagao i društvo pravio.“

„Bato, kakav si to? Ko će ženu da mi čuva dok nisam tu ako nećeš ti?“, dobaci mu Bora kroz smeh dok je ubrusom brisao ruke.

Trenutak kasnije, sedeli su za stolom jedan naspram drugog.

Stana je pred svog čoveka stavila poslužavnik sa slatkim i hladnom bunarskom vodom. Dok je on poput derana kusao slatko i coktao ispijajući ledenu vodu, natočila mu je staru šljivovu prepečenicu odmeravajući količinu, da bude dovoljno da se muškarcem i glavom kuće oseti, ali da mu ne bude mnogo, da se ne navadi i ne navikne. Zna

Stana da rakija nije ženski prijatelj. Zna to ona vrlo dobro. Gledala je svoje stričeve.

„A meni?“ , pobuni se Aleksandar.

„Za tebe je dosta i slatko“ , reče Rada.

„Nisam ti ja više dete, majko“ , odvrati Aleksandar.

„More, daću ja tebi“ , podviknu mu Rada i poljubi ga u potiljak.

„Jedi slatko i ćuti.“

Dok su doručkovali, Rada zamoli Boru da usput svrati do crkve i s protom dogovori pomen ocu za Zadušnice.

„I posebno mu napomeni da pomen na groblju bude, ne u crkvi“ , reče, pa se priseti za sveće i zamoli ga da ne zaboravi i njih da kupi.

„Bar tuce. Računam da će biti dosta.“

Nakon doručka, braća odoše u dvorište da nacepaju drva. Trebaće i u kafani i u kući. Dok su žene polako raspremale sofru i prale sudove, iz dvorišta je dopirao tup zvuk cepanja panjeva i veseo smeh.

„Đavo ih odneo, ma vidi ih šta rade! Njima je do šale. Nikad se, vala, oni neće uozbiljiti“ , gundala je Rada dok ih je posmatrala kroz prozor.

„Pusti ih, majko, šale se. Braća su. Teška su vremena, treba i njima malo oduška“ , pokuša Stana da ih odbrani.

„Stano, kćeri, ja to samo onako. I sama znaš, zbog Nikodija ja to. Da ga ne probude“ , brani se Rada, a blag osmeh ne skida s lica.

Nekako sve to i Stani milo. I to što se braća tako među sobom drže, i to što je svekrva ćerkom zove. A to što ima sina neprocenjiv je božji dar. Bila bi presrećna da nije ovog rata, jer sve ostalo joj je potaman. Rat sve kvari i u njeno srce unosi nemir. Zato i ne gundā što ponekad mora da radi u kafani, za šankom. Zbog svojih muškaraca to čini. Ponosna je na njih. Ponosna je na svog Bokija. Rada ne voli kad ga tako ni odmila zove; kaže da mu je ime Borislav dato od Boga i od kuma, pokojnog Stevana. Ocu Daći u čast, njegovom učešću u velikim ratovima. Bora može, ali Boki – to joj smeta jer taj nadimak, Boki, ne podseća je na njenog čoveka. A Bora nije samo divan sin, on je nežan muž i brižan otac. I divan je umetnik, violinista kojem u Beogradu teško da ima ravna. Hvalio ga je i sam Vlastimir Pavlović Carevac. Samo najbolji u radijskom orkestru sviraju, a njen Bora je takav. Najbolji. I danas će ga, ako bog da, opet slušati na radiju.

Uto se vrata, uz tresak, širom otvoriše i Bora se pojavi u njima s povećim naramkom drva.

„Majko, evo ti drva.“

Rada priskoči i odiže poklopac sanduka. Dok je Bora odlagao drva, Stana je zatvorila ulazna vrata.

„Prase da ne pobegne“, dobaci ona uz širok osmeh.

„Sine, operi se pa požuri, da ne zakasniš u crkvu. Brzo će kraj liturgije, znaš ti oca Bogoljuba, smandrlja on to očas, zimi naročito.“

„Znam, znam da ga išijas muči“, nasmeja se on podvijajući rukave košulje i prilazeći umivaoniku.

„Gde je mali?“, upita Stana dok mu je iz bokala polivala vodu.

„Otišao preko, da podloži peć. Sad će on.“

Nedugo potom, Rada je ponovo ostala sama u kuhinji. Snaja i mlađi sin odoše u kafanu. U ovo doba gostiju još nema, tek posle osam će početi da se okupljaju oni stalni. U predratno vreme, oko devet se nije moglo naći mesta, čak ni za šankom. Sad je neuporedivo mirnije i tiše, ljudi kao da se sopstvene senke plaše; bar u njenoj kafani nema smeha, a razgovori se šapatom vode, da niko nezvan ne čuje šta ko govori, ako iko bilo šta sme da kaže. Došlo je vreme da se ni u kafani ne sme glasno i slobodno govoriti.

Došô neki kraj sveta, 'lebac mu jebem, što bi čika Kosta Glavonja rekao.

Zna Rada da se Aleksandar neće predugo sa Stanom u kafani zadržati. Ne drži njega mesto. A ni u kuću neće svratiti, kaput je, mangup, sa sobom poneo. Samo će da šmugne i da se izgubi.

„Samo da mi je znati kud se on to smuca sa onim svojim deranima iz kraja.“

S Borom nikad nije imala nevolje kao sa Aleksandrom. Čudo su deca: braća, od istog oca i iste majke, a toliko različiti. Po svemu. Eto, po starijem sinu čovek bi mogao i časovnik da namesti. Zna da je danas u Radio Beogradu do dva i, iako će banda da svrati u *Kikevac*, on će pravo kući. Može da se kladi da će najkasnije u deset do tri doći na ručak. Ali šta da im danas skuva? Svega ponestaje, i ulja i masti. Bogu hvala, još ima pasulja i sočiva. Ipak, ne može im to svaki dan. Nedelja je, a mesa nema. Ne može sarmu da im uvije.

Dok je Nikodije mirno spavao u susednoj sobi, Rada je u starom zemljanom ćupu pripremila kiseo kupus. Ovog puta bez mesa, s malo suvih kosti-ju, tek da zamiriše, da zavara čula.

Prethodnih je dana spremala po kući – ako se to što je radila moglo nazvati spremanjem. Presipala je iz šupljeg u prazno, tek da se nečim zamaje, da što manje misli, da se što manje priseća prošlih vremena. Nešto je stislo, pa joj muka, i posle toliko godina nedostaje joj njen Dača. Malo-malo pa joj dođe u san da je pita kako joj je, a njoj je teško bez njega.

Za decu Rada brine koliko i Dača u njenim snovima. Brine Rada za žensku decu, još više za ovo dvoje muških. Posebno za Aleksandra.

Zna ona da ljudi pričaju da se sve zlo s vremenom zaboravlja i da se ljudi sećaju samo lepih trenutaka. Zato joj nije jasno zašto baš ona mora da bude izuzetak od toga. Čim se skrasi, dovoljno joj je i pet minuta da se opusti i već joj zlehuda sećanja naviru. Kao jutros. Kad sebe nečim uposli, dobro joj je koliko dobro može da bude u ovo zlo doba. Dobro joj je jer javu sećanjima ne čini grđom nego što jeste.

Da joj nije unuka u onoj sobi, skoknula bi da proveri kako je u kafani, da vidi da li je Aleksandar tu ili je već uhvatio maglu. Zna da u ovo doba nema gostiju. Obično je s prvim jesenjim mrazevima zamirala jutarnja živost u kafani i tek bi se pred podne polako okupljalo društvo, a sad, kako je otpočela švapska okupacija, zbog nemaštine koja je pritisla čubursku sirotinju, jedva da neko do podneva i uđe u kafanu. Da nije ono malo starih mušterija koje teško da mogu da zamisle početak ili pak svršetak dana a da ne svrate na po jednu, slobodno bi mogla da zatvori kafanu i da tako sačeka kraj rata. A i te mušterije i nisu bile neke: uglavnom mučenici, radnici i nadničari. Gospoda u njenu kafanu ionako nisu zalazila, čak ni niži činovnici. Koji žandar ponekad. Doduše, pre da neku protuvu potraži ili da se o njoj raspita nego da s ljudima sedne i razgovor kakav zapodene. A i sirotinja nije baš bila glagoljiva. Sad više niko o politici ne priča iako su nekoć voleli da vode brigu o domaćim i svetskim visokim politikama.

Nekad je o najnovijim gradskim habrovima doznavala slušajući svoje goste, ali, otkako se zaratilo, skoro su sve priče zamrle i iščezle su sve one vesti koje su razveseljavale ljude, one o švaleracijama, prevarenim muževima, manguplucima i nadasve o fudbalu. Jedva se još i šaputalo. A ni ono o čemu se tiho, jedva čujno šaputalo nije bilo nimalo lepo. Naprotiv, samo su uznemirujuće vesti stizale, one ratne, zlokobne; gore su preticale loše. Vesti o tome ko je poginuo a ko je od poznatih zaglavio u zarobljeništvo nadovezivale su se na priče o uhapšenima ili o netragom nestalima. O onima u šumi nije se pričalo. Ko

zna ko sluša, a nije uzalud rečeno da i zidovi imaju uči. Kafanski pogotovo.

Dok održava vatru u šporetu a kuhinjom se širi miris kuvanog kiselog kupusa, posmatra ona svoje unuča, Nikodija, kako se igra drvenim igračka-ma. Svoje uobičajene poslove odavno je obavila i zato se prepušta jedinom svom neizmernom zadovoljstvu, posmatranju Nikodijeve igre. Pita se kad će Stana ponovo zatrudneti, da Nikodije dobije brata. Ne valja da dete samo raste.

Daće bog da još mnogo unučića dočeka, da ih iz pelena istrese i u čakšire obuče, da ih na ulicu izvede, beli svet da vide. A ni ovaj rat neće daveka, kao nijedan pre što nije. Nema, doduše, rata koji ožiljke ne ostavlja. Ma koliko kratko trajao, dugo ga pamte oni koje je u crno zavio. A nju ta muka nije mimoišla u onom velikom ratu. Nada se da će je u ovom zaobići crnina i žalost. Svaku nedaću moći će da izdrži, sve osim smrti bližnjih. Nemaština, glad, smrzavanje – sve to čovek može da izdrži. Neka, sve će to proći. Bogu hvala, ima Dačino kućište da oko sebe okupi decu, da svi tu obitavaju. Samo da joj je obitelj na broju i okupu.

„A so, te će kam te mekhen amen?“, podrugljivo se oglasi neko s kraja reda promuklim, tresući se od studeni, Đorđe Petrović je sedeo na staroj plesnivoj slami, uza zid nekadašnje štale kasarne Vojske Kraljevine Jugoslavije na Voždovcu. Činilo mu se da mraz dopire iz svakog kutka prostrane konjušnice. Kroz razbijena okna bije promaja i zalud je pokušavao da se od nje zakloni. Do maločas se, poput mnogih, besciljno kretao, hodao je praveći širok krug unutar štale ne bi li se tako bar malo zagrejao. Pre toga je stajao s jednom povećom grupom, cupkajući i uglavnom slušajući tuđe razgovore. Ni cupkanje mu nije pomoglo da se zagreje. Samo se zamorio, a i noge su počele da ga bole. Pre toga su bili napolju, na prozivci.

Jutros su ih zadržali kraće nego prethodna dva dana, koliko je ovde zatočen. Očigledno se ni stražarima nije mililo da bez preke potrebe dugo borave na košavi i golomrazici. Za onih pola sata, koliko je trajala prozivka, vetar sa severa je brisao sve pred sobom i ljudima postrojenim između topovskih šupa i štala ledio dah. Sveg ga je produvala košava. Imao je osećaj da mu se košulja natopljena znojem leđi i za leđa lepi, da će mu kožu s leđa zderati.

Kad se konačno umorio od besciljnog kretanja i besmislenog cupkanja, potražio je zavetrinu ili bar kutak u kojem bi mogao da se malo odmori, ako već nema gde da se ogreje.

Najudaljeniji kut štale učini mu se najpogodnijim za odmor; ulazna vrata su bila dovoljno udaljena, a ni prozora na tom, južnom zidu nije bilo, pa nije bio izložen udarima huktave košave.

Ukočenih udova, prišao je ljudima koji su tu već sedeli zbijeni na podu.

„Pomaže bog, dobri ljudi, mogu li vam se pridružiti?“, upitao je cvokoćući.

Ništa mu ne odgovoriše, samo se jedan neobrijan čovek srednjih godina, Ciganin, kao što je i on sam bio, pomerio u stranu i napravio mu prostora tek da se smesti. Seo je između njega i prosedog izboranog starca s dugim usukanim brkovima.

„Hvala vam, braćo“, jedva izgovori dok se s mukom spuštao na slamu između te dvojice jednako promrzlih mučenika. Ponadao se da će mu u gomili biti bar malo prijatnije. Pa i ovce se u toru jedna uz drugu pribijaju da im bude toplije.

Ako se još skupi, možda će i podneti hladnoću. Pošto je privukao noge sebi i prekrrio ih hrpom slame, još više je podigao okovratnik kaputa, glavu je uvukao u ramena, a šake zabio pod pazuh i stegao ih miškama.

Neko vreme mu se činilo da mu je prijatno, tim pre što su ga dvojica suseda grejala svojim telima, no ubrzo je i taj utisak počeo da bleđi i nestaje. Opet je počeo da se trese i još beznadnije da cvokoće.

U njemu je tinjala još jedino želja da se te muke jednom okončaju. Bilo kako. Više nije imao snage ni za šta, čak ni da misli. I misli su mu se zaledile. Sve se teže prisećao kad je doveden tu. Sve mu se u glavi smutilo.

Čini mu se da je ovde čitav život. A nije. Tu je svega dva dana. Više ne može ni da se seti svog doma i toplog kuhinjskog šporeta. Kao da mu od života jedino ovo tamnovanje opstaje u glavi.

Kad su ga s još nekoliko nepoznatih ljudi kamionom dovezli i postrojili, u ovom logoru je već bilo mnogo zatvorenika. Na stotine. Mesto na koje su ga dovezli i istovarili iz kamiona kao stoku, pod udarcima kundaka, namah mu je bilo nepoznato. Toliko je zbunjen i uplašen bio da nije mogao da shvati šta se s njim događa niti gde se nalazi. Sa ostalim jadnicima se tiskao u gomili.

Tek kasnije, dok je čekao u redu da ga saslušaju i upišu u neke knjige, uspeo je da se nekako smiri i shvati gde se nalazi. To što je bio na svega kilometar i po od kuće nije mu ulivalo nikakvu sigurnost. Naprotiv. Ipak, nadao se nekom čudu, da je sve što se dogodilo nekakva greška. Kobna greška. Nadao se da će neko doći i reći mu da je slobodan, da može ići. No red se pred njim smanjivao, a taj neko nikako da dođe.

Dok je tako stajao i iščekivao tog nekog, posmatrao je ljude kako stoje izmešani u vratima pored zgrada. Najbliža mu beše povećća grupa u kojoj je bilo najviše Cigana. Jedva je uspeo da prepozna jednog, a i

njega je znao iz viđenja. Komšija iz Marinkove bare. Janko, korpar. Puka sirotinja. Živeo je u potleušici iznad Mokrolušskog potoka sa ženom i buljukom dečurlije, sve jedno drugom do uva. Kakvog ga je poznavao, takvog ga je i ovde zatekao, sveg u ritama i zakrpama, u otrcanim, skoro raspadnutim opancima.

Možda su, pomisli, i ti ljudi čekali da se neko pojavi i da im kaže da je posredi greška, da su slobodni i da mogu da idu. Taj neko im se nije pojavio, a on ga, evo, čeka kao ozebao sunce.

Svakog jutra dolaze Nemci i kamionom odvoze ljude. Jevreje, kažu. Sumnja da ih puštaju. Pre će biti da ih vode u Jajince ili nekud drugo. Načuo je nešto o tome. Doduše, to ga se nije mnogo ticalo, nije bio Jevrejin i gledao je svoja posla kao i drugi, čutao je i trudio se da bude nevidljiv ne bi li na njega zaboravili.

Iako je već treći dan ovde, nada se čudu. Veruje da će jednom morati odistinski da ga saslušaju, a ne samo kao onaj čikica s velikim naočarima. Nada se da će taj trenutak doći što pre, pa da sve razjasni i kući da ide.

Dovoljno je da mu kažu „Marš napolje, džukelo!“ i on će im ruke ljubiti.

Ispravan je, to je valjda svima jasno. Beograđanin je, od rođenja. Ceo život je u Beogradu proživio. Osim one dve godine dok je služio vojni rok u Sarajevu i Zenici. Ima i vojnu bukvicu. Sve može da dokumentuje. Ništa on ne krije. Ne krije ni to da je u aprilu bio mobilisan i da je bio u Prvom vodu Treće čete, Trideset deveti bataljon drugog poziva Timočke divizije Treće armije, pod komandom đenerala Milana Nedića. Dok je tih dvadesetak dana nosio uniformu, nijedan metak nije ispalio ni na Nemce ni na Bugare. Sam predsednik vlade, gospodin đeneral Nedić, zna da niko nije Nemce preko nišana gledao, a kamoli kuršum ispalio. On sam nije pucao ni da isproba pušku. Bože sačuvaj. Kad je đeneral naredio da se vojska raspusti, oružje je odmah odložio i svojoj se kući vratio. Nije on nikad bio za vojnika, a kamoli za ratnika. Kakvi četnici, kakvi partizani? Nikad ni pile nije zaklao. Zar bi on na čoveka pušku digao? A i ostale su mu isprave uredne. Među prvima se u upravu policije javio da dobije novu legitimaciju. Svi mogu da potvrde da je uvek poštovao vlast i da se zakona pridržavao. Poštuje on i državu i državne činovnike.

Kad je došao red na njega da ga gospodin pisar u onu knjigu upiše, sve je isprave dao. Na grubost žandara koji su ga priveli nije se

žalio. Nikad se on protiv vlasti nije žalio. Razume on i njih, rat je, nikome nije lako. Nije lako onima koje hapse, ali nije ni onima koji moraju da hapse. I oni su duševni ljudi. Ne ljuti se on, mora neko i to da radi. Šta će, zapalo im pa moraju. I oni bi radije bili sa svojim porodicama i među ženinim nogama. Razume on, sve on razume. Kad mu je narednik nervozno odbrusio da začepi pomijaru, razumeo je on njega i nije se ljutio. I vlast može da bude nervozna. Zna on, lako može da se pogreši. Ljudski je grešiti. I jedno slovo može glavobolju čoveku da napravi. Zato je odmah zamolio pisara da mu oprostí ako mu smeta svojom pričom i učutao, jer zna on da pisar ne može da se usredsredi na upisivanje podataka u teftér kad neko ne prestaje da priča.

Kad je gospodin pisar sve uneo u svoju knjigu i odložio plajvaz, upitao ga je da li je sve u redu i kad će moći kući, jer deca su mu mala i mora da su gladna, a Ruža, njegova žena, mnogo je smotana, bez njega ne može ništa. Kakva je, mora da već sedi pored hladnog šporeta i kuka, ne ume ni vatru da ukreše.

Nije se naljutio na gospodina pisara ni kad mu je on rekao: „Marš levo u vrstu, džukelo ciganska!“ Vlast je, a vlast mora da bude stroga. Bez toga bi džumbus nastao i da nije rata.

Potom su ih poterali, neke u šupe, neke u štale, i za njima zamandalili vrata.

Kad se malo pribrao, saznao je da su oko njega uglavnom Jevreji. Iz one grupe Roma s kojom je doveden samo ih je nekoliko bilo tu. Srba je bilo malo, vrlo malo. Skoro da ih i nije bilo. Ili se samo njemu tako činilo? Zapravo, mislio je da su tu sve sami Srbi. Posle je čuo narednika kako Jevrejima psuje Mojsija. Ne zna on ko im je taj Mojsije. Možda njihov predsednik? Ili kralj? Ko zna? Neko mu je šapnuo da Jevreji nisu Srbi i da ih Švabe mrze više nego Cigane i Srbe zajedno. A on njih ne razlikuje i, vala, nikad nije. Kako bi ih i razlikovao? Srbe i Cigane razlikuje svako, po boji kože, ali ti Jevreji – isti kô Srbi. A ni od Švaba se ne razlikuju. Ništa mu nije jasno. Ali ko njega pita? Ako kažu da su to Jevreji, onda su Jevreji, i šta on tu ima da mudruje? Veruje da se Srbi mogu izvući odatle ako dokažu da nisu ti Jevreji. I to mu daje nadu, bar je jasno da Cigani ne mogu da budu Jevreji. Kakvu su mu to gužvu i tarapanu napravili, pa sad mora da cepti od straha.

Kasnije su još dva-tri puta otvarali vrata i nove grupe ljudi uterivali u štalú psovka i povcima.

I sutradan su, od rane zore pa sve do večeri, kamionima dovozili nesrećnike, postrojavali ih i popisivali, kao i njega što su. Samo su Cigane privodili. Neke pridošlice je poznavao, neke je znao iz viđenja. Hvala bogu, od njegove rodbine nikog nisu doveli na ovo strašno mesto. Izgleda da je, od svih Petrovića, samo on baksuz. Kako mu familija i nije bila mala, zaključio je da je izgleda baš veliki baksuz. I kako baš njega da skleptaju od dvadeset tri kuće Petrovića, a to ti je, računao je, preko osamdeset odraslih muških glava?

Od svega ga najviše muči neizvesnost. Niti zna zašto je ovde, niti koliko će dugo u logoru sa ovim narodom boraviti. Za prethodna dva dana, shvatio je da su svi ostali jednako zabrinuti i da niko ne zna koliko će još tu boraviti ni šta će s njima biti. O sudbini Jevreja nema šta da razmišlja, to svi znaju, njih svakog dana odvođe nekud. Kažu – na streljanje.

Što je više priča i glasina slušao, to ga je strah sve snažnije za gušu stezao. Postao je malodušan, kao i većina zatvorenika, sve je uvereniji da ga neće ni pustiti. Čini mu se da živ odavde izaći neće. Ako i izađe živ kroz kapiju, sva je prilika da neće dugo gledati sunce.

Ne zna tačno koliko je duša u logoru. Svakakvi se brojevi spominju. Neki su ocenjivali da je pohvatano više od hiljadu muških glava, drugi su pak u svojim računicama došli do manjih brojeva. Neki spominju dve ili tri stotine, a neki kažu da nije uhapšeno manje od petsto ljudi. I tako, spore se mučenici oko broja svojih sapatnika. Stotinu glava gore ili glava dole, skoro da se i posvađaju. Pričaju, pa se i posvađaju. Kao i uvek, padnu i uvrede, padne i teška reč. Čudo da pljuska ne padne. Đorđu se čini da je ljudima lakše ako se prepiru, valjda tako zaborave na svoju nesreću. Strah tako zavaravaju. Sebe ponajviše. Čini mu se i da mnogi prizivaju što više ljudi ne bi li se u tom mnoštvu sakrili i provukli neprimećeni, samo da živu glavu na ramenima sačuvaju.

Niko nije znao tačan broj sužanja, niko nije mogao da kaže ni u koliko su šupa i štala zatvoreni. Opet se licitiralo, te imaju tri, najviše četiri zgrade pune hapsenika, te ima ih više, pet, šest, sedam. Neki su i više spominjali. A niko nije znao ni koliko ukupno štala i šupa ima. Niko tu nije rok služio pa da zna.

U ovoj štali, koliko je uspeo da prebroji, zatvoreno je oko osamdeset ljudi, najviše stotinak. Pokušao je da prebroji mučenike, ali uvek je negde na sredini morao da odustane. Zatvorenici su se vazda

kretali, vrteli se, koračali s jednog kraja na drugi i mešali se, ometajući ga u brojanju. Ipak je siguran da mu je računica prilično tačna. Zapravo, brojao je prvog dana verujući da to ima nekakvog smisla, dok je još imao snage, volje i nade. Brojao je i da mu prođe vreme, da na druge stvari ne misli. U međuvremenu su ubacili još nekoliko ljudi, onako kako se ovce u tor sabijaju. Poslednja grupa koju su juče doveli behu neki Cigani iz Višnjice. Jednog je prepoznao. Njegovog brata Stanojla dobro zna, skupa su pre rata radili kao dunderi na nekoj kući u Be-lom Potoku. Dobar radnik, i spretan. A rat? I nije bio neki. Kakav je to rat kad se svrši za dve nedelje? Pa i ciganska svadba duže traje, o Petrovskom postu da i ne govori.

Juče je slušao razgovor pridošlica s nekim koji je odranije u Topovskim šupama. Okupili se oko njega i vazda nešto zapitkuju. Hoće ljudi što više da saznaju, da slučajno ne naprave pogrešan korak, da ne nagraborte. Jedan reče da je nešto našuo o ovom logoru. Samo, veli, zar to nije logor za Jevreje? Zar ga po njima i ne zovu? Jeste, odgovara onaj što ga ispituju, bio je isprva samo za Jevreje, ali posle – ko te pita za naziv – počeli su i ostale u nj da trpaju. Dođe red i na vas, Cigane. Izgleda da je Švaba rešio da ide po redu, pedantno. Ništa ne prepušta slučajju. Čuo je, veli, da su od letos Švabe pobile skoro sve beogradske Jevreje, ostalo nešto malo muških glava ovde, a napolju je valjda još manje muških, sve sama ženskadija i dečurlija pretekla. Ovde ih još jedva stotinu ima. Pretekli neki. Ne zna im tačan broj, ali jedno dobro zna: neće ni oni dugo. Božić, vala, neće dočekati ovde. Malomalo pa ih vode nekud. Dođu Švabe, naprave gužvu, pokupe desetpetnaest duša, potrpaju nekad i do tridesetoricu u kamione i odjure nekud. Ne zna on kuda ih vode, ali može da pretpostavi zašto ih odvode. Vode ih na streljanje. Kuda drugo? Biće da ih u Jajincima ubijaju. Bar se tako po gradu šušalo pre nego što su i njega ovamo strpali. Tamo i komuniste iz banjickog zatvora streljaju. Pre nedelju dana, veli on prestravljenim ljudi-ma, odvedoše oni grdne Jevreje, najmanje njih dvesta; potpaše ih u kamione i odoše. I njih su sigurno pobili. Neko reče da je čuo da su u Rakovici, poviše manastira, u kamenolomu grdne Jevreje streljali. Videli neki železničari. Mora da su to te jadnike streljali? Kakvi su skotovi, veli opet neko, i ove pretekle ovde, i one napolju, i žene, i decu će Švaba pobiti.

„Kad s njima završe, preći će na druge“, seća se da je govorio taj što sve zna. „A vi, Cigani, vas će posle Jevreja.“

„Ispade tako“, zaključio je neko iz gomile koja se tiskala unaokolo, „da smo mi, Cigani, sledeći na redu.“

„Zato nas ovde sakupljaju“, zagrcnu se neko iz gomile, pa opsova i Boga i Bogorodicu.

„Sve su to naklapanja“, progundao je Đorđe i povukao se da ne sluša, da ga i ono malo pretekle nade ne bi napustilo.

On veruje da, dok ima daha, ima i nade. Samo da nije toliko hladno. Ne zna šta ga više tišti – mraz koji mu ledi krv u žilama ili nesnosna glad koja ga već treći dan muči.

Ujutro im podele po krišku bajatog hleba i nešto što zovu čorbom. Kakva crna čorba? Bljutave splachine s tragovima listova kupusa i ljusaka od krompira. I to im je sve.

Tek su juče prvi put prozvali njegovo ime prilikom podele hrane koju su zatvorenici donosili od kuće. Prozvali su ga i stražar mu je, kad je Đorđe dotrčao do njega, tutnuo u ruke kutiju s hranom i dreknuo: „Dalje!“ Kad je video kartonsku kutiju u stražarevim rukama, kao da ga je sunce ogrejalo. Nadao se da će se dobro založiti i utoliti glad. Da će mu sitost nadomestiti toplotu. Da mu bar prazan stomak ne zavija ako ne može da se ugrije. Uzalud. Nije morao ni da otvara kutiju, dovoljno mu je bilo da je odvaga u ruci. Kad ju je otvorio, imao je šta da vidi. Ništa. Bila je poluprazna.

„Majku mu poljubim, zar su i hranu morali da mi krađu?“, ražalosti se dok je žvakao crni luk s hlebom, ono što je stiglo do njega. Opet, bar je u svoj ovoj nesreći siguran da Ruža misli na njega i da će i sutra doneti nešto. Tešilo ga je to što njegovi sad bar znaju gde je i šta se s njim dogodilo. Imao je osećaj da nije sam i napušten, iako mu oni nikako nisu mogli pomoći.

Jutros je ispio onu njihovu čorbu. Od nje se nije mogao zasititi, ali bar je malo ogrejao želudac. I ona tvrda kriška buđavog hleba, za divno čudo, prijala mu je. Na sve se čovek navikne. Sad opet čeka. Čeka jer mu ništa drugo ne preostaje. Čeka da počnu da dele hranu koju zatočenima rodbina donosi, čeka da se začuje brektanje kamiona i da iz njega izvuku nove nevoljnike ili da u njega utovare buduće stradalnike. Vreme mu sporo prolazi u iščekivanju. Odužilo se unedogled. Kao da su se i minuti smrznili. A nema ni časovnik. Ne zna koliko je sati. Kad bi znao, možda bi mu bilo lakše. Bilo bi bar s vremenom manje neizvesnosti. O onom drugom neće ni da misli. Možda će ga ipak onaj gore pogledati.

Zasad mu je dovoljno to što zna da iza podneva počinju da dele pakete. Zapamtio je proceduru. Prvo ih stražari izgone napolje i postroje, potom ih prebroje, pa počnu da prozivaju srećnike kojima su doneli hranu.

„Paviljon jedan!“, izvikuje brkati podnarednik i povlači se u stranu. Onda se pojavljuje stariji čikica u uniformi žandarma. Odavno bi on bio u penziji da nije izbio rat. Kroz masu zabruji i poput rečnog talasa prevalja se ime i prezime. Prenosi se od usta do usta, od uha do uha, kao vapaj, sve dok prozvani, u strahu da će ostati bez spasonosne hrane, ne poviče: „Ovde!“ Potom on ponavlja: tu sam, evo me, idem, a masom još odjekuje prezime i odjek se gubi u pravcu Pašinog brda, najčešće ono -ić. Onda se ritual ponavlja iz početka. Stražar uzvikuje: „Marinko Luković“, a masa prenosi: „Marinko Luković, Marinko Luković... Luković... ković... vić... ić.“ I tako unedogled, niko ne zna kad će se ta mučna deoba okončati. Prozivka svakim danom traje sve duže, sve je više nesrećnih i gladnih, sve je više očajnih i beznadnih. Gladna usta više niko ne broji.

Đorđu se čini da je iz dana u dan sve više onih koji dobijaju hranu od svojih porodica. To ga čini nervoznim. Kivan je na one koji će pre njega dobiti svoje sledovanje domaće hrane. Stidi se zbog toga, ali šta može – to glad iz njega progovara.

Siguran je da je Ruža odavno donela hranu i predala je stražarima. Ko bi drugi? Možda će danas pronaći neko ceduljče. Juče nije našao pisamce. Bilo bi čudno da mu nije ni jednu jedinu reč napisala. Nije baš pismena, ali toliko zna. Ni drugi, koliko je video, nisu dobili poruke. Biće da i njih žandarmi uzimaju. Ako ih pak jesu dobili, taj to i čute, iz straha.

„Koliko li je sati?“, upita Đorđe čoveka do sebe.

„Ne znam, brate, nemam sat“, odgovori mu on, pa se predstavi.

„Ja sam Stanimir. Iz Malog Mokrog Luga. Juče su me uhapsili.“

„Đorđe“, kratko odgovori i pruži mu ruku.

Čovek do Stanimira se pomače, povuče rukav odavno isprljanog i izgužvanog kaputa, savi ruku u laktu i pogleda na nevelik časovnik.

„Deset i sedam minuta“, progovori tanušnim i od studeni drhtavim glasom.

„Hvala vam, gospodine“, zahvali Đorđe i huknu. „Još najmanje dva sata do početka deobe paketa s hranom.“

„Jes', vala“, odgovori Stanimir i pogleda u gospodina do sebe.
„Donose li i vama hranu od kuće?“

„Donose“, odgovori on pošto malo počuta.

„A zašto ste vi ovde? Niste Ciganin.“

„Zato što sam Jevrejin.“

„Uh, 'bem ti 'lebac“, opsova Stanimir i okrete se ka Đorđu.
„Znači, to nas čeka?“

„Sve nas, izgleda, ista sudbina čeka“, odgovori mu Jevrejin.

„A jesu li i ostali ovde Jevreji? Mislim, oni što nisu Cigani?“

„Uglavnom.“

„Otkad ste ovde?“, upita Đorđe Jevrejina.

„Od avgusta“, odgovori mu on.

„Jesu li ikog pustili odavde?“, nastavi Đorđe.

„Ne“, odgovori mu Jevrejin. „Odavde samo odvođe.“

„Kuda?“, umeša se Stanimir.

Jevrejin mu ništa ne odgovori, samo uzdahnu i obori glavu.

Đorđe tiho opsova. Može li ovde da čuje išta što bi mu dalo
nade?

„Neće valjda i nas?“, upita Stanimir Đorđa drhtavim glasom.

„Brate, kaži mi da neće.“

„Ne znam šta da ti kažem. Možemo samo da se molimo Bogu da
nas pomiluje.“

„Ovo mora da je neka greška“, cvileo je Stanimir. „Imam uredne
papire. I kuću imam. Malu, ali svoju. Zidar sam. Ovim rukama sam je
napravio. Ženu imam. I decu, četvoro. I staru majku imam. Sve sam to
svojim rukama izdržavao i hranio. I što sad mene da hapse?“

„Zašto? Hoće im se. Može im se. Eto, zato“, besno odvrati
Đorđe, pa se nagnu i pogleda u Jevrejina, koji je sedeo sklupčan i klatio
se naprednazad. „Kaži mu ti, gospodine.“

Jevrejin se i dalje ćutke klatio. Đorđe primeti da mu se usne
pomeraju. Mora da se moli, pomisli.

„Kako se zoveš?“, upita čoveka koji je sedeo s druge strane.

„Arandel“, odgovori mu on.

„Arandel, kažeš?“, ponovi Đorđe.

Arandel klimnu glavom i ponovi svoje ime.

„Pa, Arandele, drago mi je, ja sam Đorđe, iz Marinkove bare.
Moler sam i soboslikar.“

„Pa kako ti, Đorđe, dospe ovamo?“

„Eh, kako? Duga priča. Sudbina, brajko moj. Otkako je počeo ovaj rat, posla nema. Kome je do krećenja kuće u ratne dane? Nikom, majke mi. Nema posla. Svašta sam letos radio, ponajviše sam nadničio kod seljaka u Rakovici, Belom Potoku, Pinosavi, gde sve nisam išô. Ovaj me rat načisto upropa-stio. Skroz me uništio. Do rata je bilo posla, ne bogzna kakvog, ali bilo ga je. Svaki sam posao prihvatao, nisam se libio da radim, bog mi je svedok. Nisam neki soboslikar, al' na potrebe i zahteve prostog sveta mogao sam da odgovorim. Što je bilo važno, nije se gladovalo, a ni deca nisu išla ni gola ni bosa. Bilo je malo, ali dovoljno. Kad uleti neki veći posao, krećenje kakve nove kuće, pa stolarija, a pride bojadisanje ograde ili kapije – bog da me vidi. Praznik u kući. I preko hleba jela se pogača. Zato sam valjda i svratio do Dragiše. Što da ne svrnem, neće kruna s glave da mi padne. Al' ko je mogao sve ovo da predvidi? Sad, kruna mi pasti neće, al' glava, bogme, hoće, kako je krenulo.“

„Jesu li te tamo smotali?“

„Ma jok. Pre neki dan, siđem ti ja do Dušanovca, kô velim: ajd da svratim kod gazda Dragiše Spasojevića, on ti je čuveni građevinski preduzimač.“

„Znam gazda Dragišu, i ja sam kod njega radio. Bogat čovek, a i pošten. Nikad mi nije dinar zakinuo“, prekide ga Stanimir.

„Eto, vidiš, Arandele, poznat čovek“, nastavi Đorđe. „Da mi ona moja Ruža nije gundala da su deca gladna, da u kući nema ničeg ni za jelo, a kamoli ogreva, možda bih samo čekao kod kuće da mi se neka mušterija javi, ali ovako – ajd da potražim nešto. Kô velim, možda Dragiša ima neki posô za mene. Bilo šta, samo da mogu deci 'lebac da kupim. Zakucam ti ja tako na vrata radionice, kad eto njega, otvara mi vrata. Kako uđoh, vidim ti ja koliko je sati, radionica prazna i sređena, čista, kô apoteka, jasno mi kô dan da ni on nema posla. A Dragiša, kad me vide, obradova mi se kô bratu. Vidim ja da mu niko već dugo nije prešao prag. 'O Đorđe, brate, uđi', doviknu mi i raširi ruke u znak dobrodošlice. 'Znaš li da sam mislio na tebe?', reče mi. 'Nekim dobrom, nadam se', rekoh ja, a ovamo počeh da se presabiram da mu nešto nisam dužan. Ma jok, kažem ja sebi, nisam. Al' opet, ko zna? 'A što?', reknem mu ja onako. A on mi se smeška. Nije dug, zaključim ti ja, dobro je. Onda mi dođe nekako mило, ipak je on gazda, a ja, ko sam ja? Običan moler, i Rom pride, a u ovim teškim vremenima to baš ne miriše na dobro. 'Ma da, naravno, dobrom', reče mi uz osmeh. 'Ajde,

Doko, sedi, da popijemo po jednu pa da popričamo', kaže mi. Dok sam se smeštao na stolicu kraj velike stolarske tezge, Dragiša je već sipao u čaše kao du-kat žutu prepečenicu. Kaže mi: 'Da vidiš, Đole, brate, kako ova greje!' Smeška mi se dok mi dodaje čašu. E onda se kucnusmo i pozelesmo jedan drugom dobro zdravlje, pa potegosmo i, bogami, ja iskapih mučenicu. Do dna. Priznajem: od početka rata ljudsku nisam omirisao. 'Uh, što je dobra', velim mu ja pošto sam se stresao. Onda Dragiša natoči još po jednu, kaže: 'Na dve si noge došô', pa mi namignu. Šeret. Da vam iskreno kažem – takvog ga nikad nisam video, a znam ga, brat bratu, bar petnaest godina. Onda mi reče da popričamo o poslu. Ta poslednja Dragišina više me ogreja nego rakija. 'Ih, gazda, to volim da čujem!', uzviknem ja od sreće. Reče mi da sam došô kô kec na jedanaest, možda će biti kakvog poslića. Kaže mi da treba po podne da ide nešto da ugovara pa, ako bude za men', biće nešto i za teb'. 'Nego', veli, 'dođi sutra da vidiš šta sam uradio.' Nigdi moje sreće, srce mi zalupa, će se radi, mislim, ću zaradim, decu da prehranim, ćumur da kupim."

„I? Šta bi?“, uneo se i Arandjel.

„Eh, šta bi? Sutradan ti ja poranim i pravo pred Dragišinu kuću. Uđem ti ja u njegovo dvorište, vidim da mu je radionica otvorena i pomislim da me je bog pogledao, mora da je i sam gazda poranio zbog posla. Kad uđoh u radionicu, videh još jednog. Ima posla, pomislim. I, stvarno, tako i bi! Pitam ga ja gde će da se radi. Onaj drugi il' je znao il' nije imô petlju da pita. Kod ćerke gazde Hadžimilentijevića, kaže, a to vam je veletrgovac s Voždovca, kod gospođe Lile, veli mi gazda Dragiša. Kupili su novu kuću na Dorćolu, pa rešili da je srede, komplet sve. 'Oće da je celu okreće, drvenariju da srede i prefarbaju. Čak i parket da lakiraju, reče. I to sve nas trojica da uradimo. Vidim da je gazda Dragiša rešio da i sam zasuče rukave. Nije šala, rat je, teška je okupacija. Nemaština. Mora se, mislim ja, a srećan sam što ću da radim i nešto da zaradim.

„I tako, zaputimo se mi na Dorćol. Tamo nas dočeka gospođa Lila. Vidi se – prava dama. A kuća? Uuu, velika, brajko moj! I to na sprat. Šta da vam pričam, ogromno predsoblje sa širokim stepeništem, moj kućerak bi mogao tu da stane, pa onda ogromna soba, a prazna, onda još jedna, manja. Kaže gospođa da su to saloni. Pa onda, pored te dve, još jedna soba, puna knjiga, a u njoj kameno ognjište. Kamin, kô u pekari. O blagovaonici da i ne govorim. To vam je tamo gde gospoda

ručaju. A tek kujna! Nju samo da vidite! Velika, kao ona u kafani Čubura, samo što ova sva blešti, bele pločice po zidovima, skoro do plafona. A plafon visok, pa ima jedno tri i po metra. Najmanje. To ti ja, brajko moj, nikad u životu nisam video, a ako nisam u životu u hiljadu kuća ušao, u manje nisam. A gospođa Lila nas je vodila od jedne do druge sobe i sve potanko naređivala šta i kako da radimo sa stvarima, gde šta i kako da pomeramo, kako da zaštitimo. A nameštaj lep, gospodski. Samo, to je tek deo onoga što je bilo, kaže gospođa, odnele vlasti i prodale pre nego što je njen muž kupio kuću.

„A gospođa Lila samo priča, usta ne zatvara. Mislim ti ja: kako taj njen muž može da je trpi? Da je moja Ruža upola tako brbljiva, ne bi ona sastavila u mojoj kući ni čitav dan. Ne slušam ti ja nju mnogo. Što bih, tu je gazda Dragiša, nek je on sluša, nego gledam zidove. A ono lepota, brajko, sve lepo oslikano. Šta tu ima da se kreči? A ako misli da ja mogu da osvežim one slike na plafonu, grdno se vara. Ne mogu ti ja to. I, bogami, počnem ja da se pribojavam, sve će biti da ću ostati bez posla.

„Osmelim se pa kažem: 'Gospoja, grehota ove plafone da diramo, vidite kako je to neko lepo uradio! Tako ti ja ne umem.' Onaj što je pošô sa mnom i gazda Dragišom munu me u rebra, a gospoja Lila mi se okrenu pa kaže da sve to mora da se prekreči belom bojom, ništa da se od svega toga ne vidi. Meni laknulo, ali i žao mi je, baš lepe slike. Samo da staneš i gledaš. Onda se gospoja Lila tobože priseti, pa reče gazda Dragiši da se s rezbarija na drvenariji uklone one zvezde. I da, kad knjige budemo skidali s polica, one pisane na ćirilici stavljamo na jednu stranu, a one na latinici na drugu. One na stranskim jezicima na treću.

„Onda uze jednu knjigu, otvori je, pa nam pokaza. A ono neka čudna slova, kao neke kukice. Knjige pisane ovim slovima da izbacite na đubre, kaže nam gospođa Lila. Ja htedoh da kažem da je grehota bacati hartiju, može i za potpalu da posluži, al' me onaj opet munu u rebra, pa ja začutah.

„Onda se u neko doba, dok smo pomerali i premeštali ono malo nameštaja i pokrivali ga čaršavima, pojavio novi gazda. Vidi se, pravi gospodin. Visok, prav, uglađen, mada pomalo krut. Vojnički krut. A uredan, kosa podšišana i začesljana, razdeljak kô strela, brkovi mu tanki pa špicasti. Ma odmah vidiš da je vojnik. Odoka, ne bi mu čovek dao više od trideset – trideset pet godina. Na njemu kaput s krznenom

kragnom, u jednoj ruci drži šešir i kožne rukavice, a u drugoj štap. Kad je ušao, ja se ukočih. Gazda Dragiša raširi ruke i, široko se osmehujući, priđe gospodinu. Vidim ja da se oni baš dobro poznaju jer samo se dobrom prijatelju govori 'dragi moj'. Kad su se pozdravili, predstavio ga nam je kao poslodavca.

„Ovo vam je gospodin major Nikola Vasić, sekretar u vladi gospodina đenerala Milana Nedića.“

Jevrejin huknu i opsova. Đorđe se trže.

„Gde reče da je ta kuća?“, iznenada upita Jevrejin.

„Čini mi se da je u Despota Đurđa“, nesigurno odgovori Đorđe.

„Da li se sećaš broja? Da nije trideset šest?“

„Ne bih vam mogao reći, gospodine“, odgovori Đorđe.

„Da li je s desne strane kuće dvokrilna kapija od teškog kovanog gvožđa? Da li je ulaz u kuću iz dvorišta, tu, sa strane?“

„E to jeste, gospodine. A što pitate?“

„Poznavao sam vlasnike.“

„Gospodina Vasića?“, upita Đorđe.

„Ne, nego pravog vlasnika“, odgovori Jevrejin. „Mošu Libermana.“

Niko ne progovori ni reč. Svi su ćutali i iščekivali da Jevrejin nastavi, ali on je ćutao i tupo zurio u pod konjušnice. Najzad se Đorđe osmeli:

„Da, razumem. A šta je bilo s njim?“

„Eh, šta je bilo?“, prosikta mlađi čovek koji je sedeo pored Arandela. „Šta se desilo? Gde ti živiš? Sigurno je ubijen. Znaš li ti da su Nemci, čim su ušli u Beograd, počeli da popisuju Jevreje i pljačkaju njihovu imovinu? Novce u bankama su im oduzeli. Zabranili im da rade, da se voze u tramvajima, da idu u škole sa ostalom decom, ni u dućan ni na pijacu nisu mogli kao normalan svet.“

„Jes', vala, video sam one proglase što su po gradu lepili“, reče Stanimir.

„I njih su letos ovde zatvarali, baš kao što sad vas hapse“, nastavi mladoliki čovek.

„Da, istina je“, potvrdi Jevrejin, pa se nagnu napred i pogleda u onog čoveka kraj Arandela. „Gospodine, vi ste?“

„Dobrika, Dobrivoje Ivković“, odgovori on.

„Komunista?“

„Skojevac“, odgovori Dobrika bez razmišljanja, ponosito.

„A zar komuniste i skojevce ne drže gore, u kasarni na Banjici?“
upita Stanimir.

„Ma nisu me uhapsili u provali, već u raciji, kao i vas, Cigane“,
nehajno odmahnu rukom Dobri-ka.

„Ti kao da se ne plašiš?“ , začudi se Stanimir.

„Čega? Smrti?“ , prezrivo će Dobrika. „Ma ne, samo sam besan
što sam tako glupo pao u ruke onom žandarskom šljamu.“

„Ne znam za vas ostale, ali ja se, bogami, plašim“, iskreno će
Stanimir.

„Normalno je plašiti se“, reče Jevrej in i pokroviteljski potapša
Stanimira po leđima.

„A kako se ti zoveš, gospodine?“ , upita Stanimir.

I pre nego što Jevrej in uspe da odgovori, oglasi se Dobrika.

„Ako se ne varam, vi ste hirurg, profesor Josif Alkalaj?“

Jevrej in se trže i zagleda se u Dobriku.

„Mladiću, ne sećam se da sam imao čast da vas upoznam“, reče,
a u glasu mu se čulo da se koleba.

„Ne, ne grešite, profesore. Prijatelj mi vas je jednom pokazao na
Hirurškoj. Bukurov, vaš student. Sećate ga se?“

„Ah, tako, znači“, blago se nasmeja profesor.

„Prošle ste godine operisali moju sestričinu Darinku.“

„Da, sećam se. Daca, zar ne?“

„Da, ona.“

„Sad mi je jasno zašto je Bukurov obigravao oko male, a meni
dosađivao.“

„Preko njega sam i čika Mošu upoznao. Naime, u Makenzijevoj,
nešto ispod njegove apoteke, imamo stan na drugom spratu, pa smo
kod njega kupovali lekove za Dacu.“

„Da, doista su ga tako zvali: čika Moša. Imao je nekoliko
apoteka u gradu. U Vuka Karadžića i Jug Bogdanovoj. Posle onog
velikog rata, otvorio je jednu u Sindelićevoj. A imao je još nekoliko. Čini
mi se da je jedna bila u Aleksandrovoj. Da, i u Makenzijevoj je imao
jednu. Sirotinji je i na veresiju lekove davao, pa ko plati, platio je, ko
nije, bilo mu prosto, govorio je. Baš je bio poštovan. Kad su mu Nemci
zabranili da radi i zatvorili mu apoteke, razboleo se. Srce ga je izdalo.
Kad su mu, nedelju dana kasnije, konfiskovali apoteke, umro je, jadnik.
Srčani udar. Iz ove perspektive, imao je sreće. Bar mu se grob zna, a i
nije prolazio kroz muke kroz koje mu je prošao sin, Jicak Liberman,

pedijatar.“ Primetivši da ga Stanimir i Đorđe gledaju zbunjeno, objasni im da je pedijatar lekar za decu, pa nastavi:

„Kad sam stigao, bio je već ovde. Među prvima je, početkom avgusta, ovde zatvoren. Kad sam ušao u ovu štalu s još nekoliko ljudi, svi su se sjatili oko nas s pitanjima o svojim. Svi osim doktora Jicaka. Sačekao je da se ljudi razidu, pa mi je tek onda prišao. Pitao me je prvo znam li išta o njegovoj porodici. Bilo je očigledno da strepi za ženu i dete. Gospođa Rahela je bila sama sa četvorogodišnjim sinom, malim Simonom, i s Mirijam, Jicakovom najmlađim sestrom. Odahnuo je kad sam mu rekao da mi se čini da Mirijam i Simon nisu u Beogradu. Naravno, nije mi gospođa Rahela ništa rekla, ali bila je sama kad god bih je sreo, ni Simona ni Mirijam nije spominjala, kao da ne postoje. Nisam je pitao za malog, a nisu ni drugi. Uostalom, nije to bio jedini slučaj da se deca sklanjaju iz Beograda. Nikakve vesti ni tad nisu dopirale spolja. Kao da smo bili odsečeni od sveta. Porodice nisu mogle da stupe u vezu s nama, a nama je bilo još teže. Zapravo, nemoguće. Onda je gospođa Rahela sredinom septembra, desetak dana pre no što su ga odveli na streljanje, uspela da podmiti nekog stražara pa je Jicaku doturila pismance. Iz tog pisma je saznao da su im Nemci oduzeli kuću i sve vredne stvari, kao i umetnine. A mogu vam reći da znam da su imali vrlo, vrlo vrednu kolekciju umetničkih dela. Javila mu je da je preko Crvenog krsta saznala da su Joahim i Aleksandar, doktorova mlađa braća, u zarobljeništvu. U Osnabriku. Bili su sa ostalim srpskim oficirima koji su se u onom sramnom ratu časno poneli i neprijatelju pružili otpor. Onda, sredinom septembra ili nešto kasnije, odveli su Jicaka s jednom većom grupom.“

„Kuda su ih odveli?“, upita Đorđe.

„Kako kuda?“, obrecnu se Dobrika. „Na stratište! Streljali su ih nacistički gadovi.“

Đorđe se štregnu. Ima li ikoga ko je ušao kroz ovu kapiju da ga nada nije napustila? Otkako je ovde, nikako da čuje nešto što bi mu dalo bar malo nade. Niko, izgleda, neće ni da ga slaže.

„Negu, kako su te skleptali žandari?“, upita Arandel Đorđa.

„Eh, kako?“, uzdahnu Đorđe. „Kud sam svraćao kod Dragiše? Da mu nisam otišao, sve bi bilo drugačije. Ali đavo mi nije dao mira, morao sam da im dođem na noge.“

„Nikako da ispričaš šta se dogodilo!“, nestrpljivo će Stanimir.

„Hej, šta se dogodilo?!“, odmahnu rukom Đorđe. „Dva dana radimo od jutra do sutra, gazda Dragiša nas ganja kô đavo, ali, ruku na srce, i on radi barabar s nama. Trećeg dana, krenem ti ja od kuće i poneseš neke četke koje su mi manjkale dan ranije, ništa posebno. Dođem ti ja do Dragišine kuće, kô velim, da idemo skupa, ali gazda Dragiša već otišô. A ni onaj treći, Ostoja se zvao, ne beše tu, pa tako nastavim ja preko Pašinog brda ka Čuburi i, baš kad sam bio u Šumatovačkoj, put mi preprečiše trojica žandara i skleptaše me.“

„Tek tako?“, upita Stanimir.

„Jes', vala, tek tako“, potvrdi mu Đorđe.

„Pa rekoše li ti za šta si kriv?“, opet će Stanimir.

„E i ti si zapeo za tu krivicu“, prekori ga Arandel. „Ko ovde mari za krivicu ili pravicu?“

„Ima li ovde nekog suđenja, da se vidi krivica?“, opet upita Stanimir.

„Ne budi naivan, čoveče“, odbrusi Dobrika. „Jesi li Jevrej? Jesi! Kriv si! Dovoljno je da si Jevrej pa da budeš kriv. Tri godine svet gleda kako u Nemačkoj progone Jevreje i ništa ne preduzima. Tamo i Rome i Sinte uveliko progone. Ni Srbe bolja sudbina ne čeka, samo što to ova izdajnička i kukavna banda ne zna. Misle da će ih Nemci brenovati. Neće.“

„More, ne brinem ja za njih, nego za svoju glavu“, uzdahnu Stanimir.

Đorđe htjede nešto da kaže, ali prepadoše ga prodoran zvižduk pištaljke i snažna lupa po vratima štale.

„Prozivka“, uzviknu neko.

„Opet?“, dobaci drugi i ljutito opsova.

„Ne psuj Boga, gade“, prekori ga neki dubok glas.

„Možda će da dele hranu?“, ponada se Đorđe.

Zubato oktobarsko sunce izgrevalo je nad Zvezdarom kad je Kosta Kovačević zadovoljno protrljao ruke stojeći ispred otvorenih dvokrilnih vrata svoje stare čađave kovačnice. To što će se danas pošteno naraditi nije ga nimalo brinulo, naprotiv: veselilo ga je. Voleo je svoj posao i svoju kovačnicu. Rezak udar čekića po užarenom čeliku voleo je više nego išta, više i od zvuka ciganske violine ili trube. Kovačkom zanatu naučio ga je otac, Grigorije, a on ga je, opet, od svog oca nasledio. Tako je u njihovoj porodici otkako su se u Mirijevu nastanili, a ima tome više od stotinu godina. Pradeda Radul bio je gologuzo Ciganče koje je trčkaralo pored čerge kad se čukundeda, Orhan Kovač, na kraju puta iz Transilvanije, zaustavio u šumovitoj, skrivenoj udolici u kojoj se smestilo jedno seoce. Mirijevo. Bilo je to, seća se Kosta deda Mihailovih priča, koju godinu nakon Miloševog ustanka protiv Turaka. Mirijevo se nekako svidelo Orhanu. Nekoliko raštrkanih kuća i crkvice pokraj raskršća, mehana s konakom i štalama, bakalnica pored nje. Ta slika je odisala mirom i spokojem. Lepo mesto za predah na putu ka Beogradu, a opet skrajnuto. I tako, zadržao se tu Orhan duže nego što je nameravao. Bilo je posla napretek, pa on ostade tu mesec dana. Potom produži boravak, računajući na još jedan mesec.

Tu, preko brda, bio je prometni put koji je od beogradske kasabe vodio ka Smederevu, što se pokazalo dobro za njegov kovački posao. Na tom smederevskom drumu, kilometardva od centra Mirijeva ka Beogradu, bilo je poveće raskršće, a na njemu trg s konacima i štalama. Bilo je tu i trgovačkih radnji i magaza, a i pijaca je petkom bila redovita. Nekako je sve ispalo dobro, sve je odgovaralo Orhanovom pre-duzetničkom duhu. A i njegova ženska čeljad je imala priliku da ponešto zaradi, što pesmom i igrom, što vraćanjem i proricanjem sudbine, a pričalo se da su vešte i s kartama.

I tako, osta Orhanova čerga kraj puta, zavetrinu ognjištu da mu pravi, šator od urokljivih pogleda da štiti. Onda, pred zimu, nedaleko od šume, na kosini, na ničijoj, zapravo opštinskoj zemlji, napravi on kućerak od pruća i oblepi ga blatom, tek koliko da čeljad prezimi, od snega i vetra da se sakrije.

Kako se seljanima pokazao korisnim, nisu mu zamerali što je svoj dom svio na njihovom opštinskom zemljištu, već su ga dobro primili. On im je na tome bio zahvalan.

Bio je promućuran pradeda Orhan, zabranio je svojoj deci da bez pitanja uzmu bilo šta u selu. Pripretio je da će svako ko nešto od seljana ukrade dobiti takve batine da će majčino mleko prokleti, a oni su ga, znajući koliko tešku ruku ima, sasvim ozbiljno shvatili. Znalo se: ko je od njega po turu dobio, danima nije mogao na stolici da sedi. Seća se Kosta da ga je otac Grigorije dobro izdevetao kad je čuo da je iz voćnjaka kuma Petronija ubrao zrelu mirisnu krušku. Posle je Petronije grdio oca.

„Pobogu, Grigorije, što prebi dete na pravdi boga? Zbog jedne kruške?“

Ali baš je zato Petronije cenio kovača Grigorija. Malog Kostu je potom popeo na krušku i pustio ga da jede do mile volje. Rekao mu je da više nikad ne mora da pita i da kruške uvek, sve dok ih tu bude, može da bere i jede. To pravo Kosta i danas koristi iako Petronija više nema. Prođe on u jesen kroz Petronijev voćnjak, uzbere zrelu krušku i, ma-šući njom, poželi Milutinu, Petronijevom sinu, zdravlje od boga, a potom je zagrize i oseti isti onaj ukus koji ga je mamio u detinjstvu. A Milutin i on su ispisnici, iste su godine rođeni. Skupa su i vojsku služili, u Bitolju. Zajedno su s pesmom otišli, zajedno se s pesmom vratili.

Opasan kožnom keceljom, u sukненоj košulji s rukavima podvijenim do lakata, zagledan u brda koja su skrivala Dunav od njegovog pogleda, nestrpljivo je čekao da se vatra dobro razgori a gvožđe užari, pa da se lati čekića i posla. Odavno je vatru zapalio. Toplota uveliko zrači i greje mu leđa. Gvožđe, međutim, još nije poprimilo onu boju koja mu jamči da će biti podatno njegovoj snazi i umeću.

Pre nego što se vratio u svoju čađavu magazu, Kosta podiže ruku u kojoj je držao cigaretu i otrese pepeo. Pošto povuče poslednji, najslađi dim, odbaci pikavac daleko, okrete se ka peći i lati se meha.

Po boji gvozdene šipke procenio je da će mu trebati možda i svih petnaest minuta da vatra učini svoje i dovoljno užari gvožđe za obradu.

Dok bude duvao meh i čekao, imaće vremena da prezalogaji. Začudi se što mu još nema žene s hranom i vodom. Nestrpljiv, kakvim ga je bog dao, ne puštajući meh iz ruke, provirio je kroz zagaravljeno okno kovačnice i ugledao pustu stazu koja je pored bašte vodila ka kući što se svojom belinom neprirodno odvajala od sivila dugih senki bukava, grabova i hrastova.

Od žene nije bilo ni traga ni glasa.

„Ehej Dobrinka!“, povika Kosta. „Dobrinkaaa! *Bibućarneja. Reš anmange, dav ćire svutnunes!*“¹, grmeo je.

Kao da je ceo svet poludeo, pomisli skrećući pogled ka peći i velikom kožnom mehu, pa besno počeo da raspiruje vatru, kao da mu je ona kriva što se svet izokrenuo i u zlo presaldumio.

Bio je mali, nije imao više od jedanaest godina, kad je počeo onaj prvi, veliki rat. Kao i proletos, Švaba udario, pas mu mater njegovu. Seća se da se, sklupčan gore u sobi sa ostalom čeljadi, tresao od straha slušajući kako u daljini gruvaju topovi i bombe pršte po Beogradu. Posle su kao besni psi, u onim plavim uniformama i s bajonetima na puškama, uz viku i psovke, kao da sam đavo zemlju gazi, protutnjali kroz Mirijevo ostavivši za sobom pustoš i smrt. Nijednu mušku glavu koja im se našla na putu nisu ostavili u životu. Ni starijeg sina komšije Nikodija, bolešljivog i sušičavog Nikolu, nisu poštedeli. Na pragu očeve kuće ga je ustrelio neki vojnik.

Kasnije su čuli da to zapravo nisu bile Švabe, već Mađari. Kažu da je među njima bilo i Hrvata. Tad ih je Kosta omrznuo. Kako ne bi, pa voleo je on Nikolu. Koliko puta mu je on doneo ne samo one zlatne kruške nego sve zrelo voće iz Petronijevog voćnjaka. Čuo je od baba Veselinke, Nikoline majke, da to voće nije samo slatko, već i da je zdravo. Zato se bez po muke verao na stabla i brao najbolje plodove svom prijatelju.

I, evo, opet Švaba udario na zemlju, opet bombardovali Beograd. Nekoliko dana nakon napada na Beograd, zapucao je preko Zvezdare ka Bulbulderu, pa Ulicom kralja Aleksandra do Kalenića gumna na Vračaru. Tuga božja. Tog je dana prvi put opsovao Boga.

„Bože, jebem te, šta nam ovo učini?“, siktao je kroz suze.

---

¹ Dangubo! 'Ranu mi donesi, sveca ti tvoga! (rom.)

Posle se javio u komandu i zadužio oružje, ali nije stigao pošteno ni cokule da razgazi a već je stigla naredba da se rasturaju. I opet je psovao, samo sad i državu i đenerala Nedića.

„Jebem ti državu u kojoj ni metak u ratu nisam opalio“, govorio je čim se povede reč o okupaciji ili politici.

Onda se vratio kući i latio se posla. Trebalo je hraniti porodicu, Grigorije već neko vreme nije mogao da radi, kostobolja ga je bacila u krevet, jedva se kretao. Ni čekić nije mogao ljudski da drži, a kamoli njime da po nakovnju bije.

Baš kad je hteo ponovo da vikne Dobrinku, pojavi se ona na vratima s plehanim tanjirom na kojem je nosila dobar komad slanine, nekoliko ovećih, očišćenih glavica crnog luka, komad hleba i nekoliko oljuštenih čenova belog luka. Pod miškom je držala vezen ubrus od tankog platna iz svoje devojačke spreme, a u drugoj ruci testiju s vodom.

„Soste cipisares, Kosta? Jal varekon fuljarel ćiri morći? Pal so gindisares, sar kaj san korkore ando kher. Musajisardem e phuradutnes te dikhav, vi les si dživdi ođi, pal vi e ćhavre detharina uštile, sar kaj vi korkores o beng pusadalen thaj xuten taj cipisaren.“²

„Dobro de, ajde“, pomirljivo će Kosta.

Lukava je ova njegova Dobrinka. Čim hoće da se opravda i njemu da zatvori usta, spomene mu decu i on je manji od makova zrna. Zna koliko on voli decu. Uvek je govorio: hvala ti, bože, na tolikom daru. Šestoro dece, šest lepotica, šest je to ognjišta. Nije to šala, a tek što je milina. Čak ni ova ratna muka ne može da mu potamni sreću zbog ćerki koje mu srce greju. Zbog njih on toliko i radi.

„Pal tu? Sar san?“³, upita ženu i pomilova je po napupelom stomaku.

„Ma muk tu man, dikh tu ćire buća, pal me kam te mrne“⁴, reče mu dok se izmicala u stranu.

---

² Šta se dernjaš, Kosta? Je l' te neko dere? Šta misliš, da si sam u kući? Morala sam starca da namirim, i on je živa duša, a i deca sabajle poustajala, kao da ih je sam đavo podbo pa skaču i dernjaju se. (rom.)

³ A ti? Kako si ti? (rom.)

⁴ Ma pusti ti mene, gledaj svoja posla, a ja ću svoja. (rom.)

Nije volela da je dira po stomaku preko dana. Noću da, to je već nešto drugo, ali ovako da ih neko vidi – ne ide. A i čudna mi čuda, pa nije joj ovo prva a, ako bog da, ni poslednja trudnoća. Samo, ovog puta oseća da će biti muško. I baba Stamena, gatara iz Višnjice, to joj je rekla. I u bob i u karte joj je gledala. Na kraju joj je i u dlan zavirila.

A Kosta ionako gleda svoja posla i trudi se da svi u kući budu zadovoljni, i Grigorije, i Darinka, a devojčice ponajpre. Svejedno mu je da li potkovice za goveda ili konje pravi, da li klinove ili raskošnu ogradu kuje. Ipak, najdraže mu je kad pravi plug. To je za njega, kao i za njegovog oca i dedu, vazda bio praznik. Kao mali je od dede naučio da se, pre nego počnu raonik da kuju, nad nakovnjem pomole Bogu. I, istine radi, nadaleko su njihovi plugovi bili poznati. Dolazili su ljudi čak iz Grocke i Ralje da od njih plugove kupuju. I iz potkosmajskih sela Rogače i Drlupe imao je kupce. Sad ih baš i nema. Poslednji plug je u martu skovao, pred sam početak rata, a sad je, evo, kraj oktobra, i novembar će, a onda teško da će se do proleća tražiti plugovi.

„*Jal trubul tut vareso?*“⁵, pita ga reda radi, da mu stavi do znanja da se sprema da krene svojim kućanskim, ženskim poslom.

„Jok. Imam sve što mi treba“, odgovori joj i isprati je, pa zastade u vratima začuvši pucanj.

„*Ju, so sas kodova?*“⁶, ciknu Dobrinka, pa se okrenu i uplašeno se zagleda u Kostu.

Karabin. U to je siguran. Ne zna s koje je strane došao zvuk. Čini mu se da je puklo s druge strane brda, preko sela. Karabin nije čuo čak ni onog dana kad je Beograd bombardovan. Štektali su mitraljezi, ali iz pušaka nisu pucali, bar se u Mirijevu nije čulo.

Nije znao šta se događa, ali da ništa dobro nije – u to se mogao zakleti. To što nije razabrao odakle se čuo pucanj još ga je više onespokojilo. Možda je pucanj došao preko brda, iz Višnjice? Ili s Karaburme? Moglo je to biti i u samom selu. Ono je u kotlini, a odjeci su se o brda mogli prelamati.

Neko vreme su tako stajali i osluškivali pa, kako se više ništa nije čulo, Dobrinka zavрте glavom i, odlazeći, još jednom zabrinuto pogleda Kostu.

„Daće bog da nije ništa“, neuverljivo reče Kosta.

---

⁵ Treba li ti još nešto? (rom.)

⁶ Ju, šta to bi? (rom.)

Sačekao je da žena uđe u kuću, pa se vratio u radnju i ponovo počeo da duva mehom i raspiruje žar.

Onda se začuše cika i vika. Zastao je i počeo da osluškuje. Učini mu se da se galama približava. Vazduhom se prolomi još jedan hitac, pa još jedan. Nije bilo sumnje: zlo je ušlo u selo.

Kosta se maši ka peći i dohvati gvozdenu štanglu čiji se vrh već bio prilično usijao, pa izađe pred kovačnicu. Još ništa nije video, ali čuo je žensko zapomaganje, dečji plač i muške psovke. Dole, na putu od crkve ka mahali, neka je gužva. Vrag je odneo šalu. Nešto se grdno zbiva, i zbiva se blizu njegove kovačnice, iza krivine, u jaruzi ciganske mahale od svega desetak potleušica.

„Jebiga, *saikto džungalipen majanglal po čoripe džal.*⁷ I na Cigane“, ljutito uzviknu i nemoćno pogleda u nebo šireći ruke. „*Pa lačhes si, mo Devla, džī kaj kam te amen kajda te globisares? So amen tuke kadići džungalimos kerdam te tu amen či baxtares?*“⁸

I da je hteo, ne bi mogao da pomogne braći. Goloruk, pa ni sa ovom užarenom štanglom u ruci, protiv pušaka ne može. Ne zna ni ko je upao u mahalalu. Možda su Nemci, možda nedićevci? Bog mu je svedok da bi pomogao da može. Ništa ne bi mogao da učini, samo bi uludo glavu izgubio. Stoga odbaci šipku i potrča ka kući. Uto pred njega istrčaše deca, a za njima i uplašena Dobrinka.

„Ženo, neko je veliko zlo dole. Teško će nas mimoići. Vraćaj se s decom u kuću i pritajite se. Ne izlazite ni za živu glavu, a ja ću se, ako mi bog pomogne, u šumi sakriti. Bar dok ovo ne prođe.“ Prebacivši gunj preko leđa, zaputi se ka šumi iznad kuće.

Kad htjede da preskoči plot, ugleda dvojicu žandara.

„Je li, Cigo, kuda bi ti?“, upita ga krupniji i stariji.

„Mora da je hteo malo u šetnju“, dobaci mlađi.

„Da nisi bio u švaleraciji kod one Ciganke?“, ponovo se oglasi stariji i uperi karabin u Kostine grudi.

„E jebiga“, promrmlja Kosta i obori glavu.

„Ajde, ajde“, povika krupni i zamahnu kao da želi da ga udari kundakom.

---

⁷ Svako zlo prvo na sirotinju udari. (rom.)

⁸ Pa dobro, Bože, dokle ćeš ovako da nas kažnjavaš? Šta smo ti toliko skrivili da nas bar malo ne poštediš? (rom.)

Kosta ustuknu.

„Kreći, Cigo“, prosikta mlađi, niži i mršaviji žandarm. „Idemo u mahalalu, tamo vam pravimo poselo s pevanjem i igranjem. Mi sviramo, a vi igrate pipirevku.“

Kosta se okrenu i teškim koracima pođe niz padinu. Prođe kraj kuće, pa se uputi ka kapiji. U kuću nije gledao, jedva je krajičkom oka video zatvorena vrata i navučenu zavesu na prozoru. Molio se da Dobrinka ostane u kući, da ne izađe i ne pođe za njim. Kakva je, luda, moglo bi je i neko zlo snaći. A i ne bi voleo da mu deca gledaju kako im ove bedevije tuku majku pred njim.

Žandarmi su išli korakdva za njim, s puškama nagotovs. Jedva su ga sustizali.

Uzalud: izađe Dobrinka na kućni prag i zakuka. Kosta se okrenu i ugleda zbunjene, tek probuđene ćerke. Bose, u košuljama, drhtale su i privijale se uz majku. Kosta joj doviknu da ih uvede u kuću.

„Kuda ga vodite, *baxtale*⁹?“, vikala je. Tamnooka devetogodišnja Tomislava dozivala je oca, a mlađe Marija i Vojislava grčevito su se držale za majčine skute i glasno plakale.

„Ajde, snajka, ajde“, doviknu joj mlađi žandar, cereći se i pokazujući polomljene prednje zube. „Kako da prođe cigansko veselje bez tebe? Ovaj tvoj će da svira u drombulje, a ti ćeš da nam igraš čoček.“

Dok je to govorio, ustima puščane cevi podbadao je Kostu u rebra primoravajući ga da poskakuje.

Kosta se trudio da što pre zamakne iza gumna, da ga ćerke ne gledaju, da se Dobrinka, onako obeznanjena, ne pomami i ne krene za njim.

Uzalud se nadao. Dobrinka se sjuri s kućnog praga, pa potrča za njima kukajući i dozivajući ga. Kad ih je sustigla, stade pred njih i poče da kumi i moli.

„Gospodine mili, nemoj moga čoveka, molim te“, zavapi vukući za rukav onog starijeg. „Po očima ti vidim da si duševan čovek. Smiluj mi se jadnoj, molim te.“

Žandar joj se otrže i podviknu: „Beži!“

„Nemoj da si takav, gospodine džandaru. Molim te kao boga, e *xund* te mudarel tut¹⁰!“

---

⁹ Nesrećnici (rom.).

¹⁰ Grom te ubio. (rom.)

Žandar podiže karabin i zamahnu njime kao da će je udariti kundakom.

„Marš tamo, majku ti cigansku jebem! Ubiću te na mestu!“

„Udri je, šta je brenuješ?“, dobaci mu mlađi, ne skidajući pogled s Koste.

„Ženo, idi kući!“, povika Kosta. „*Dikhes tu kaj e džukela diljajle!*“¹¹

„Ako, nek me ubiju, o *sumbo lengo te praxosavolpe*“¹², odgovori Dobrinka, uzmičući pred žandarom tako da ga ne ispusti iz vida, ali i da on nju ne dohvati kundakom. „Dobri moj gospodine, smiluj se. Smiluj se onoj deci gore.“

„Kući, Dobrinka!“, vikao je Kosta na nju.

„Udri je!“, povika mlađi.

Dobrinka se spotače i pade na zaleđenu zemlju.

„Kući, Dobrinka, boga li ti tvoga, poginućeš!“

Puzeći, Dobrinka uhvati žandara za čakšire, pa poče da ga vuče i da ga moli.

„*O Del te mudareltu džungaleja*“¹³, pusti mi čoveka, molim te, dobri čoveče“, preklinjala je kroz suze.

Žandar se izmače i šutnu je u stomak. Dobrinka jauknu i presamiti se.

„Kosta“, zavapi nemoćno. „Kuda ga vodite, *dini*“¹⁴?

Sa te šučolpe tummenge nasul manušalen.“¹⁵

„Kući, Dobrinka, idi kući. Idi deci!“, viče Kosta i hita da što pre na drum izađe, da se beštije ne vrate i ne ubiju Dobrinku, jer zna on da to njima nije teško. Kad je pa bilo teško obesnima da se nekažnjeno nad Ciganima izivljavaju?

Ležeći na stazi nadomak kapije, skrhana bolom i jadom, Dobrinka je slabašnim glasom dozivala svog čoveka i zazivala Boga da ga od nesreće sačuva.

Kosta, teran dvojicom žandara, izađe na širok seoski put koji se blagom padinom brda spuštao ka udolici i zaputi se ka mahali. Izbivši

---

¹¹ Vidiš da su besni psi, ubiće te. (rom.)

¹² Seme im se zatrlo. (rom.)

¹³ O bog te ubio, krvniče. (rom.)

¹⁴ Beštije (rom.).

¹⁵ Seme vam se zločinačko osušilo. (rom.)

iza krivine na prav put, on nešto niže, kraj prvih kućeraka, ugleda dva zelena vojna kamiona sa arnjevima, prekrivena maslinastosivom ceradom, i crnu limuzinu parkiranu nedaleko od kuće kuma Rajka, desetak metara od kamiona.

Kraj kamiona se tiskala povećá grupa gologlavih muškaraca. Jedva da ih je nekoliko imalo kakvu kapu na glavi. Malo njih je na sebi imalo ka-pute. Neki behu bosí, samo u košuljama i džemperima od sirove vune. Kostí se činilo da su mnoge nespremne na mraz iz kreveta isterali. Oko njih su stajali žandari u zelenim uniformama i sa šapkama, karabina uperenih ka uplašnim ljudima.

Uaokolo je bilo još žandara, sprečavali su unezverene žene da priđu svojim muževima i sinovima. Kuknjava i lelek žena i dece prolamali su se ciganskom mahalom.

Kosta ugleda baba Jegliku, staru Ciganku kojoj se nije znalo koliko je godina preko leđa prevalila, kako kleči pred jednim žandarmom kršeći ruke i čupajući kosu. Stari Radovan, kazandžija, preklinjao je mladog oficira – koji je, oslonjen o karoseriju kamiona, mirno pušio cigar davana – da mu pusti sina. Nije se još ni zamomčio, veli, ženu nije upoznao.

„Grehota je da ga vodiš, gospodine, molim te, eto, vodi mene, ako boga znaš. Glava je glava, pusti njega, i moja se broji, jeste seda, al' šta te briga, nije briga ni ove Švabe što im služiš“, moli starac dok mu suze teku niz neobrijane i sparušene obraze. „Smiluj mi se, znam da si duševan, vidi ti se to u oku, mili gospodine. Ne krivim te. Eto, znam ja da je rat muka, a neko mora i to da radi, bolje ti, naš si i bolećiv na ljudsku i očinsku muku. I ti sina sigurno imaš.“ Na kolenima prilazi oficiru, hvata ga za ruku i ljubi je. „Kô brata te molim, gospodine blagi, eto, kô boga te molim, uzmi mene i pusti mi dete. Evo!“ I pade starac ničice i poče da ljubi nafiksane oficirske čizme.

„Noge ti ljubim, gospodine, pusti ga“, preklinje starac.

Oficir, prezrivo ga gledajući odozgo, s gađenjem podiže nogu i šutnu starca, koji se preturi u blatnjavu lokvu na putu.

„Ako, gospodine mili, ako, ne ljutim se ja, šutirali su mene i drugi, vazda su nas Cigane tako. Božja je to volja. Valjda smo mu nešto zgrešili, ali onaj moj golobradi Milutin nije, gospodine moj dragi, nije on ništa zgrešio, nevin je kao devojčica.“

„Marš, džukelo matora!“, viknu oficir, pa se okrete žandarmu. „Sklanjaj mi ovo govno s očiju.“

Dok je žandarm za okovratnik vukao starca, onako sitnog i šćućurenog od očajja, oficir se pope u kamion.

Kosta je nemoćno posmatrao kako žandar vuče starca ka jaruzi i gura ga u nju šutnuvši ga cokolom pod rebra.

„Za ime boga, ljudi“, zavapi Kosta, „zar tako sa sedim i nemoćnim starcem? Grehota je, bre!“

„Kuš, da ti zube ne polomim, džukelo ciganska“, dreknu na njega neki golobradi žandar pa ga kundakom udari u vilicu.

Nema više od osamnaest godina, ali baš su ga dobro naučili da mrzi, prođe Kosti kroz glavu dok je brisao krvavu usnu.

„Ako, mali, ako, samo ti udri“, promrmlja Kosta i nastavi ka onoj grupi teturajući se. Nije bilo potrebe da mu kažu kuda treba da ide.

Tek kad se pridružio ljudima sateranim u tor, pušćane cevi one dvojice žandara koji su ga iz šume zaskočili odvojile su se od njegovih leđa.

Poznavao je većinu ljudi u grupi. Rajko, nadničar, bio je tu s trojicom sinova, tik kraj njega. S druge strane je stajao preplašeni Milutin, Radovanov golobradi sin. Beše tu i Steva. I njegov stric Nikola, pa Đorđe i Jovan, braća Brkići. Pokupili su i svu četvoricu braće Radojkovića, sluge gazde Joanikija Dimića. Uхватili su i omalenog Stevicu, crkvenjaka. Mora da su ljude po celom selu lovili jer Stevica iz porte ne izbiva, vazda je popu Jovi na usluzi, a popadiji pri ruci.

Odustao je Kosta od prebrojavanja tog ciganskog tužnog i zlokobnog sabora. Šta ima da gleda ko je tu, ne idu na svadbu niti na panađur, rat je i, ako budu imali sreće da idu na kuluk, još će i da pevaju. Nisu oni te sreće. Kad su Cigani bili ikakve sreće? Čuo je on, kad je pre dve nedelje nosio svoj kovački espap da proda na Cvetkovoju pijaci, da su Švabe grdan zulum sa Čivutima napravile. Pričao narod da su ih grdne pobili, a pretekle pozatvarali. Jedva da živog Jevrejina još u gradu ima. Pročulo se da će im i žene i decu u neki logor poslati. Tamo, preko Save, nešto veliko spremaju. Zna Kosta ceo Beograd, nema mesta u gradu na kojem nije bio, ali preko reke nije prelazio. Nije mu bilo po volji ni u Pančevo da ide. Ne voli on velike vode, dovoljno je njemu velik i Mirijeovski potok.

Malo se probi ka strani, tek toliko da može da osmotri onog Švabu sa crvenom trakom oko rukava crne uniforme; na traci je, u belom krugu, kukasti krst. Zna da od njega sve zavisi. Sa zebnjom gleda

kako se domunđava s nekim civilom u teškom sivom kaputu. Neće ovo na dobro, siguran je Kosta. Onda se onaj u sivom kaputu odvoji od kola, stade u stav mirno i pokloni se Švabi.

„*Pu, dav leska deja, phabilam*“¹⁶, frknu Kosta, pa pogleda ka svojoj kući i preblede. Na putu ka mahali ugleda Dobrinku s decom. Silaze.

„Dobrinka, *kurav ćire deja, inger e čheja khere*“¹⁷, dreknu.

Nije stigao da vidi kako onaj u odelu nešto govori podoficiru. Žandarm je salutirao zveknuvši potpeticama i u okretu povikao:

„U kamione, tovari ih!“

Žandari po komandi počеше da galame, kundacima uterujući prestravljene ljude u kamione. Nekoliko minuta kasnije, tiskali su se u oba kamiona, većina je stajala držeći se za arnjeve, neki su od slabosti popadali na daščani pod i tu ostali, mnogi su od straha cvileli i prizivali milu majčicu. Niko nije psovao boga niti hudu sudbinu.

Pošto su utovarili nesrećnike, žandari podigoše zadnje stranice, pa spustiše i privezaše ceradu. Potom se čuo samo topot cokula po tvrdoj zemlji, no ubrzo i taj zvuk utihnu.

Motori su zabrektali, a posle nekoliko dugih trenutaka iščekivanja začula se pištaljka. Kosta oseti trzaj i kamion se pokrenu. Ispod cerade, među muškarcima, zavladao je muk, a spolja su dopirali plač i kuknjava žena i dece.

„Rade, *loš mrnije*“¹⁸, kukala je nečija majka.

„Joj, Milane, *vojake mange, jal te ćiro angluno čhavo na pindžareltu, phripejana mrnije*“¹⁹“

„Kuda ih vodite, dušmani, *dela o Del te o sumbo tumaro praxolpe*“²⁰“, proklinjala je neka starica koja nije mogla da prati kamion dok je brekćući ubrzavao kaljavim drumom uz brdo.

Glasovi postaju sve dalji i nerazgovetniji, samo se jauci jasno razaznaju. I psovke. Psovke su odraz nemoći i sveg jada žena koje zaostaju, koje ne mogu da prate kamion, koje padaju kraj puta čupajući

---

¹⁶ Najebasmo. (rom.)

¹⁷ Dobrinka, majku ti jebem, vodi decu kući. (rom.)

¹⁸ Rade, radosti moja. (rom.)

¹⁹ Milo moje, zar da te prvenac tvoj ne upozna, muko moja? (rom.)

²⁰ Seme vam se pasje zatrlo. (rom.)

busenje sasušene lanjske otave. Dečji plač se više ne čuje. Tek pokoji nerazgovetan i udaljen vrisak.

Bez reči, stisnutih vilica, osluškivao je Kosta, a do njega je, između bruja motora i škripe karoserije, dopirao eho izgovorenih imena. Kosti se činilo da vrisak dece ne prestaje da mu odzvanja u ušima.

I kad su utihli svi zvuci osim bruja motora, znao je da se za kamionom još valjaju povici.

Otkako je počeo rat, ništa dobro se nije dogodilo niti se o nekom dobru čulo, razmišljao je. Slušao je priče o hapšenjima i streljanjima. Nadao se da će njegovu kuću ta nesreća zaobići. Nije on od politike. Nikad nije bio. Samo je za kovački zanat i nakovanj znao, i za svoju decu i ženu brinuo. Stare svoje je poštovao. Zašto su velike svetske sile zaratile – njemu to nije bilo jasno. A i ko bi njemu mogao to da objasni ovde, u ciganskoj mahali u Mirijevu? Ko je pa on da mu iko to objašnjava? Pa, ako je tako, zašto njega u sve to mešaju? I ove ljude? Šta su oni kome skrivili? Osim Bogu? Zbog jajeta iz tuđeg kokošinjca ili kilodva šljiva ili jabuka iz nečijeg voćnjaka ne vodi se na streljanje. Biće da nije ni zbog jaja ni zbog jabuka. Zna on da nije to razlog jer nikad nisu komšije jadnike iz uboge mahale zbog toga kmetu tužakale. Nisu ni žandarima. Zašto bi sad? Zna da ne bi Dimići to učinili svojim slugama. Ko će sad zemlju da im obrađuje? Ni Dobrojevići nisu, dobri su oni vazda bili, zar nisu grdnu cigansku decu krštavali? Pa što ovi Nemci ovo rade, krv im švapsku? Zašto su zapucali čak u Srbiju, u ovu bestragiju, zar samo da bi Čivute i Cigane hvatali i ubijali? Nije Kosti jasno šta taj njihov Hitler ima protiv Čivuta i njih, Cigana. Mora da su mu se grdno zamerili u toj Nemačkoj? On i ne zna ima li u toj Nemačkoj Cigana. Čivuta možda ima, ali sumnja on da tamo ima njegovih Cigana. Mnogo je to daleko, ko bi zapucao čak u tu Nemačku? A i šta bi tamo imali da traže, kao da Nemice nemaju preča posla nego da im Ciganke gledaju u karte ili u dlan! Kako i da im gataju kad ne znaju njihov jezik? Ko zna da li tamo uopšte piju kafu. Nekome ko ovakve kamione i one tenkove pravi kovači nisu potrebni. Ne trebaju njima ni kovači ni kazandžije, a Cigani samo to znaju da rade, i korita drvena da prave. Ako Cigana i ima tamo, mora da jedino sviraju. Šta bi drugo? Muziku svi vole jer je to jedini jezik koji svi na ovom belom svetu razumeju.

„*Kaj akana traden amen?*“²¹, upita neko.

---

²¹ Kuda nas ovo voze? (rom.)

„*Knon kam te džanel?*“²², odgovori promukao glas.

„*Mothavas bi kaj sam po mokroluško drom*“²³, dobaci glas iz zadnjeg dela kamiona.

„*Katar džanes?*“²⁴

„*Či džanav, numaj fajkalpe mange.*“²⁵

„Ja znam“, začu se dubok bariton.

I Milence je ovde, zaključí Kosta, pa ga priupita:

„Otkud znaš, Milence?“

„Znam, Kosta“, odgovori mu on. „Ima ovde jedna rupica u ceradi, od metka, pa vidim drum.“

„Pa kuda nas voze?“, hteo je neko da sazna, bar neku neizvesnost da odstrani, da ga makar to ne brine kad se već sa životom polako rastaje.

„*Knon kam te džanel?*“, uzdahnu neko. Niti pita, niti zaključuje.

„Nema mnogo mesta kuda bi nas vodili. Ili u Jajince ili u Topovske šupe. Na Banjicu nas Cigane ne vode, tamo je samo za one komuniste i gospodu što se stalno nešto bune“, opet se oglasi Milence.

„*Eh, tu sa džanes*“²⁶, pobuni se neko.

„Pa, za razliku od tebe, Cviko“, odgovori mu Milence, „skoro svaki bogovetni dan sam u gradu s ljudima i slušam šta pričaju.“

„*Pal so vakaren?*“²⁷

„Eh, šta pričaju. Sad je i bolje da ti ne kažem. Kud god da nas vode, isto nas čeka, danas ili sutra. Prekosutra za nas ne postoji“, zaključí Milence svojim iznenada drhtavim baritonom i učuta.

Kamion je i dalje tutnjao drumom truckajućí svoj živi teret.

Onda se kamion iznenada zaustavio. Napetost je zavládala među ljudima. Osluškiivali su glasove spolja.

Srbi. Nisu Švabe.

„Milence“, prošaputa neko. „Milence, ovo su Srbi, nisu Švabe. *Si kodova lačhes pala amende?*“²⁸

---

²² Ko će ga znati? (rom.)

²³ Rekao bih da smo na Mokroluškom drumu. (rom.)

²⁴ Otkud znaš? (rom.)

²⁵ Ne znam, ali mi se čini. (rom.)

²⁶ Ti sve znaš. (rom.)

²⁷ A šta pričaju? (rom.)

²⁸ Je li to dobro za nas? (rom.)

„Mo, na xasovo tu, na amenge kasavenca po mištimos“²⁹, dobaci Cvika.

„Eto, dobio si jedini mogući odgovor“, potvrdi Milence.

„Neće valjda nas braća Srbi?“, zakuka neko.

„A što ne bi? I svoje vešaju i streljaju, što ne bi nas?“, dobaci Milence.

„Mothav me“³⁰, jauknu Cvika.

Začu se tupa metalna škripa. Kosta shvati: to se gvozdена kapija otvara. Kamion se lagano pokrenu. Prvo je išao kratko pravo, potom je skrenuo levo, pod ostrim uglom, zatim odmah desno da bi opet truckao po nekoj kaldrmi. Kad je ponovo skrenuo levo, odmah se zaustavio. Kosta računa da se nije kretao ni minut. Ma kakav minut, tek trenutak-dva, nekoliko otkucaja uplašenog srca, jedan treptaj. Ne više.

Oko kamiona se digla užurbanost i strka, glasovi su se mešali; neko je odsečno izdavao naredbe, a odgovori „Razumem, gospodine“ nadjačavali su žamor.

Iznenada se podiže zastor i Kosta ugleda zgrade zidane žutom opekom. Iza žandarma, na bezbednoj udaljenosti, stajali su neki ljudi i nemo ih posmatrali. Pokušavao je da vidi što bolje i što više. Odmah je uočio Čivute sa žutim trakama oko ruku.

Bilo je i Srba, oni nisu nosili trake. I Cigana je bilo među njima. Mnogo Cigana. I svi su stajali postrojени uza zidove zgrada, mirni i pomešani. Skupa stoje Srbi, Cigani i Čivuti, pa još izmešani, jedan kraj drugog, rame uz rame, a to mu ne ukazuje na dobro.

Shvatio je Kosta da se tu nikome ne piše dobro i osetio zebnju, kao da mu je Bog kroz nos dunuo strah umesto duše.

„Či kam te inkljel kadava po mišto“³¹, promrmlja sebi u bradu.

„Izlazi“, začu se naredba postarijeg oficira.

„Brže, brže, marvo ciganska“, viknu žandarm koji je upravo oborio zadnju stranicu kamiona.

„Da nećete možda kafu i ratluk? Seme vam pogano“, doviknu kaplar koji je upravo prilazio kamionu mašući pendrekom.

„Schnell, schell!“, viče nemački vojnik.

---

²⁹ Ne zanosi se, nema nama nikakvog dobra. (rom.)

³⁰ Kažem ja. (rom.)

³¹ Neće ovo valjati. (rom.)

Ljudi u strahu iskaču iz kamiona. Dočekuju ih povici i pokoji udarac pendrekom.

„*Schnell, schell!*“, ne prestaje da viče Nemač.

Žandarmi postrojavaju pridošlice u vrstu i ne prestaju da galame i psuju.

Kosti nije jasno zašto su toliko kivni. Osvrće se i ne vidi više nijednog Nemca. Sve sami Srbi, nedićevci. Kome li se to dodvoravaju tim besom prema uplašenim ljudima? Ovom jednom Švabi? Pa on nije ni oficir. Da li je stvarno tolika mržnja u njima?

Onda kamioni nekuda odlaze. Žandarmi neko vreme ostaju u blizini, pa se i oni polako udaljavaju i ostaju samo onaj oficir u nekoj čudnoj uniformi, ni švapskoj ni srpskoj, i nekoliko stražara u sličnim uniformama. Dvojica civila trčeći donose neki rasklimatan sto i postavljaju ga kraj nogu oficira.

„*So si kadava mo manušalen?*“, začu Kosta za leđima nečiji uplašen glas. „*Kate numaj, amen e Rroma.*“³²

„*Si mo dikh, sa korrkore Rroma*“³³, prepozna Cvikin glas.

„*Joj, kozom si len*“³⁴, prošaputa neko.

„Manje od 'iljade nije“, začkilji Cviko i opsova.

Dolazak civila, starijeg proćelavog čoveka, koji se na prvi pogled Kosti učini dobroćudnim sa svojim od mraza zajapurenim obrazima i velikim okruglim naočarima, pružio mu je trunku nade. Svi debeljuškasti ljudi uvek su mu delovali dobroćudno. Civil je ispod pazuha nosio debelu knjižurinu i Kosti se učini kao da se rodio s njom, podseća ga na učitelja Vasu Miladinovića. Samo što je učitelj Vasa izgledao mnogo strože i opasnije.

„*Savo si akana kadava?*“³⁵, iznenada se opet oglasi Cviko.

„Vidiš da je neki pisar“, obrecnu se Milence. „*Ači akana te dikhav so kam te avel.*“³⁶

Pošto se nešto tiho dogovorio sa onim oficirom, čovek s knjigom je prišao stolu i, pažljivo položivši knjigu i kutiju s priborom za pisanje, seo na stolicu i jednom od onih stražara nehajno dao znak rukom da mu privedu prvog sužnja.

---

³² Šta je ovo, ljudi? Ovde smo samo mi, Cigani. (rom.)

³³ Jest, vala, vidi, sve sami Cigani. (rom.)

³⁴ Joj, koliko ih je. (rom.)

³⁵ Ko je sad pa ovaj? (rom.)

³⁶ Hajde, čutite sad da vidimo šta će biti. (rom.)

„Fajkam akana kam te akharen amen“, zaključí Milence. „Manušalen, aven šandutne thaj čakikane, n ate čuden čingara maškar tumende sar kaj sen ando foro, aven anušikane, te dikhen kaj sen čače manuša, thaj kaj den pakiv o rajaripen.“³⁷

„A so, te či kam te mekhen amen?“³⁸, podrugljivo se oglasi neko s kraja reda promuklim glasom.

„Pal soste? Kon džanel, šaj vi kamena?“³⁹ Nismo nikom ništa skrivili.“

Tren kasnije, postavi žandar Jovana Brkića na dva koraka od stola i odmače se u stranu, ne ispuštajući uplašenog čoveka iz vida.

„Hajde, pevaj: ime, ime oca i prezime“, vikao je čikica ne gledajući čoveka koji je skrušeno stajao pred njim.

Bezosećajnost i oholost izbijale su iz njegovog glasa i to iznenadi Kostu. Njegov ton mu je otkrio osećaj moći. U Kostu su se načas raspršile sve simpatije koje je do malopre osećao prema tom čoveku s velikim naočarima.

Kako prvi utisak može da prevari.

Jova je odgovarao oborene glave, tiho i smerno, a čovek je umakao pero u mastionicu pa polako, kao da ima sve vreme ovog sveta, upisivao podatke u knjigu uvežbanim krasnopisom. Kad je završio, podigao je bezbojan i hladan pogled prema čoveku oborene glave i opet dreknuo:

„Dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet.“

Kad je Jova dao i te podatke, čovečuljak podiže glavu i zatraži lična dokumenta.

„Gospodine, nemam ih kod sebe, pokupiše me jutroske iz kreveta oni džandari. Da sam znao, ja bih poneo te papire, ali ništa mi ne rekoše. Ako me, gospodine, pustiš da idem kući, ja ću ih doneti. Mislim, te papire. A imam ih, dece mi moje.“

„Dakle, bez ličnih dokumenata. Čergar“, hladno zaključí čovek bez kose i s velikim naočarima, dade mu znak da se skloni na levu stranu i povika:

„Sledeći!“

---

³⁷ Izgleda da će sada da bude prozivka... Ljudi, budite smireni i ozbiljni, nemojte da se svadate kao na pijaci, budite dostojanstveni, da vide da ste ispravni građani i da poštuju vlast. (rom.)

³⁸ Šta, da neće da nas puste? (rom.)

³⁹ Što da ne? Možda i hoće da nas puste. (rom.)

„Gospodine, nisam čerгар. Evo, pitajte koga hoćete. Svi me ovi ljudi znaju. Otkako sam se pre dvadeset godina oženio mojom Ružom, živim u Mirijevu“, pokuša Jovan Brkić da se opravda.

„Dosta priče! Sledeći!“, ponovi čovek za stolom, a Jovana dvojica žandarma odvedoše u stranu.

Kad pred njega stade sledeći zatvorenik, čovek s naočarima opet poče da deklamuje:

„Ime, ime oca i prezime, dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet.“

Pa opet odjeknu: sledeći. Red se sporo skraćivao, a grupa s leve strane jednako se sporo povećavala. S desne strane nije bilo nikoga.

Nikodije je zadovoljno gukao dok mu je baba presvlačila pelene na kuhinjskom stolu. Prekinulo ga je kucanje po vratima. Rada podiže pogled i kroz zamagljeno staklo i guste čipkane zavesice ugleda žensku siluetu.

„Hajde, Ikonija, ulazi“, doviknu ona. „Požuri, presvlačim malog.“

Ikonija uđe i brzo zatvori vrata za sobom. Bila je to oniža, zdepasta žena u kasnim pedesetim godinama, tek godinu-dve starija od Rade.

„Pa gde si ti, pobogu? Nisam te videle danima“, upita Rada.

„Jeste, vala“, odgovori Ikonija prilazeći šporetu da se ugrije. „Nego, gde su ti deca?“

„Gde su? Ma gde bi bili? Bora je malopre otišao do crkve, da s protom Božidarom dogovori pomen za subotu, a posle ide na radio. Danas opet sviraju. Stana i Aca su u kafani. Doduše, ko zna? Zaklela bih se da je već nekud otperjao s društvom“, odgovori Rada dok je zihernadlom kačila dobro zategnutu pelenu. „Hajde, draga moja, dok ja sredim Nikodija, stavi džezvu na šporet.“

„Da samo znaš...“, započe Ikonija priču dok je sipala vodu iz kofe i stavljala džezvu na šporet.

„Ubaci koje drvo ako se vatra utulila“, skrenu joj pažnju Rada. „Evo, sad ću ja biti gotova.“

„Bila mi, znaš, jutros Rakićka, i priča šta se po gradu događa. Strašno. Ali stvarno strašno. A ja, i sama znaš, retko među ljude izlazim. Što i da izlazim? Zima je, pa kod kuće sedim. Jedino još kod tebe dolazim, a i to, vidiš, retko, kô da smo se, ne daj bože, posvadile oko međe.“

Rada jedva da sluša prijateljicu, žuri da presvuče Nikodija pa da ga stavi u dubak, ali ipak prekide Ikonijinu priču: „Kafe, da znaš,

nemam, uzmi šećer i ciguru.“ Pokaza joj kartonsku kutiju na kojoj je plavim slovima pisalo *cigura*. „A šta joj se desilo?“

„Pa sad ću da ti ispričam“, nastavi Ikonija pošto je iz kredenca donela šećer i ciguru i odložila ih na sto. Onda, kao da se nečeg seti, zastade i po-gleda Radu, pa je upita zna li ona uopšte da se u gradu tih dana strašan pogrom događa.

„Ikonija, pobogu, nisam iz kuće izlazila, nisam ni u kafanu ušla, otkud bih znala? A moji mi ništa ne govore.“

„Dobro, dobro. Sad ću ti sve po redu“, uskliknu Ikonija i nastavi. „Prekjuče, još od rane zore, žandarmi su se razmiledi po kraju i počeli da hapse muške. Racija. Izgleda da su ovog puta samo Cigane hvatali. Ali nije to prekjuče krenulo. A, ne! Sprovode već nekoliko dana hajku na ljude po mahalama. A znaš kako je: nesigurno vreme, strah vlada, pa se odmah nije ni raščulo, nego tek nakon dan-dva. Rekla bih da su zlotvori s racijom počeli još u prošlu nedelju, onako, na prepad, s prvom zorom.“

„Ju, pobogu, pa to onda skoro celu nedelju traje?“, iznenadi se Rada i uhvati se za grudi. „A ja ništa o tome ne znam.“

„Šuška se, mada ne znam koliko u tome ima istine, da su najviše postradali Cigani iz Marinkove bare, ali i sa Pašinog brda, mada nisu dobro prošli ni oni iz Jatagan male i s Bulbuldera. Čula sam da su sprovodili racije i u okolnim selima. Kažu da haraju po Mirijevu i Višnjici. Čak su i u Boleču izveli raciju. A ni Čuburu nisu mimoišli.“

„Ovde? Kod nas? Pa kad?“

„Pa to sam počela da ti pričam, sestro mila, za Rakićku.“

Rada zadrhta. Ikonija je unela nemir u nju. Ovih dana Stana je vazda bila u kafani, Aca u radnji kod majstor Jove, čak je i Bora skoro svakog dana išao do grada, najčešće na probe. Neće biti da nisu ništa znali... Mora da je neko od njih čuo bar nešto. Ponajpre Aca, on se svuda muva. Sigurno su mušterije u Jovinoj berbernici pričale o tome. Ili ljudi u kafani. Stana mora da je nešto načula. Ne može da poveruje da nisu znali o raciji. Možda su hteli da je zaštite? Znaju oni koliko bi je to pogodilo. Ali kako su uopšte mislili da neće saznati? I, evo, saznala je. A to su morali da pretpostave.

„Ikonija, molim te, pričuj mi malog“, uzdrhtalim glasom reče prijateljici dok je sa čiviluka na zidu skidala debeo šal od vune. „Odmah se vraćam“, dodade i izlete u dvorište.

Nije joj trebalo mnogo do zadnjeg ulaza u kafanu, tek nekoliko sekundi. Brzo je ušla i prošla kroz ostavu i malu kuhinju. Kafana je bila skoro prazna, jedva da je u njoj bilo nekoliko gostiju. Stana je sedela na stolici iza šanka, bliže peći, i dosađivala se. Radin nagli ulazak ju je prenuo.

„Šta bi, majko? Da se nije nešto desilo Nikodiju?“, upita, vidno uznemirena.

„Ma ne, nije, eno ga sa Ikonijom“, odgovori joj Rada i odmah upita za Aleksandra.

„Znaš ti njega, odmaglio prvom prilikom. Obećao je da će do dva doći, na ručak“, odgovori Stana, no i dalje joj beše čudno svekrvino ponaša-nje. Lice joj je odavalo strah. Stoga je opet upita da li se nešto dogodilo. Možda njenom Bori?

„Ćerko, jeste li vi znali za raciju?“, upita Rada ne okolišući.

Stana pognu glavu, pa poče da gužva kecelju.

„Jesmo, majko“, prošaputa. „Znali smo.“

„I ćutala si!“

„Jesam, ćutala sam. Bora mi je naredio da ti ne govorim ništa. Da se ne uzrujavaš.“

„Jesu li žandari dolazili u kafanu?“

„Jesu. Bili su pre dva dana, samo su legitimisali ljude i otišli. Valjda je gotovo s tim? Bora mi jutros reče da je sve u redu i da se ne sekiram.“

„Boga li vam vašeg detinjeg, šta vi znate! Pa znaš li ti da žandarmi još hvataju ljude po gradu?“

„Ne znam, majko. Ali Bora kaže da...“

Rada je oštro prekide.

„Bora kaže! Bora kaže!“, ciknu. „Šta on zna!“

„Izvini ako sam pogrešila.“

„Pogrešila?“, uzdrhta Rada i zagleda se u Stanu. „Pogrešila si, jakako da si pogrešila! Hoćeš udovica pre vremena da postaneš?“

Stana ćuti oborene glave, samo što ne zaplače.

„Samo da mi se ona dvojica pojave, videće svog boga“, procedi Rada besno i naredi joj da ih, čim se u kafani pojave, k njoj pošalje, da im ona očita bukvicu, pa napusti kafanu i vrati se u kuću.

„Zamisli, oni moji su sve znali i tajili od mene“, reče prijateljici kad se vratila. „Kao da neću saznati.“

„Deca, sestro mila. Deca. Sve je to neodgovorno, da te bog sačuva“, zaključila Ikonija i zacokta.

Rada rasejano gleda prijateljicu, a misli su joj negde u gradu. Razmišlja o sinovima i strahuje za njih. U tišini joj misli deluju još zloslutnije.

„Ti, Ikonija, poče neku priču?“

„Pa, eto“, otpoče ona, već se snebivajući. Sad i ona brine za Acu i Boru. „Znaš, pročulo se gde ih zatvaraju. I to mi je jutros rekla Rakićka. A njoj je to rekla Lukićka u poverenju. Lukićkin Pera, limar, znaš ga sigurno, uhapšen je prekjuče, a juče ga je dole, jadnica, našla, u Kasarni kraljevića Andreja, na Voždovcu. Skupa ih drže s Jevrejima, koji su tu od letos. Nabili ih sve u konjušnice. E sad, ja baš nešto i ne znam, ali čula sam da je to trebalo da bude samo logor za Jevreje.“

Rada nervozno pogleduje na časovnik, vreme nikako da joj prođe. Čini joj se da je prošla čitava večnost, a ono nije, prošlo je jedva desetak minu-ta otkako je Ikonija došla i donela joj uznemirujuće vesti.

„Pobogu, Ikonija, govoriš kao da Jevreji nisu ljudi.“

„Ma ne, ja ti prenosim samo ono što sam čula. Nego, Peru Lukićkinog su na Vračaru uhapsili. Oni to izgleda po celom gradu sprovode tu svoju raciju. I da mi je samo znati šta im smetaju Cigani. Ne znam šta su im ni ti Jevreji skrivili“, opravdava se Ikonija. „Još manje razumem ove moje, Srbe. Šta će im sve to? Mislim, to hapšenje. Kô da su švapske slugeranje!“

„Pa zar nisu?“, upita je Rada i poče da se šeta po kuhinji. Nervozna je i ljuta na svoje sinove, a Ikonija, umesto da je umiri, samo svojom pričom raspiruje nervozu. Ako ovako nastavi, i na nju će se izvikati. Zar ne vidi da je nervozna i uplašena? Kao da je s Marsa pala! Više je i ne sluša, već s vremena na vreme gleda kroz prozor ka kapiji i kafani. Očekuje da se neki od njenih sinova pojavi.

Ikonija, zaneta svojom pričom, ne primećuje ljutite Radine poglede i ne zastaje, priča li priča.

„I tako, kažem ti ja, Pere nema pa nema. Lukićka ga je neko vreme čekala, ali njega nigde. Ono, nije mu ni prvi ni poslednji put da kasni. Ali njoj se odužilo čekanje, a ni ovo vreme nije normalno, rat je, okupacija. Isprva, veli, više je bila ljuta nego zabrinuta. Pomislila je da se sigurno opet zapio sa onim džabalebarošima koji mu svraćaju u radnju da bi hvatali zjala i usput popili koju. Zato se pokupila i otišla do radnje spremna da napravi džumbus. Ali tamo ni žive duše, a radnja

zaključana. Mora da je otišao u kafanu, pa ga je potražila u nekoliko okolnih bircuza, u onima u koje inače svraća. Ni tamo ga nije bilo. Šta će, kud će, uputila se kući, kô veli, možda se svrteo. Ali jok, kuća prazna. Pere nema pa nema.“

Rada drži Nikodija u naručju i ne miče se od prozora. Prijateljicu više ne sluša, no ona nastavlja svoju priču.

„E onda je, bogami, Lukićku uhvatio zort. Neki loš predosećaj stegao ju je oko srca. Jadnica, umalo je presvisla. Mesto je više nije držalo, pa je ponovo krenula u potragu za Perom. Lutala je unaokolo raspitujući se kod poznatih da li ga je iko video, ali njega niti je ko video niti je ko šta o njemu znao, ali zato su joj mnogi rekli da su videli žandare kako legitimišu ljude po ulicama i da su one koji nisu imali papire nekud odvodili. Ništa joj ne vredi što se niko nije sećao da je među tim nesrećnicima video njenog čoveka.“

„Eh, i ti, usreći me tom svojom pričom“, jetko je prekori Rada.

Zaneta pričom o Lukućkinim mukama, Ikonija preču jetku opasku i s još više žara nastavi.

„U neko doba, neko joj reče da mu se čini da je rano ujutro video Peru s bratom Ljubomirom. Navodno, išli su na Dušanovac, valjda nekim po-slom. Tu Lukićki bi malo lakše, kô veli, možda ga je posao zadržao ili je kod brata svratio. Nije, jadnica, znala kud bi, na Dušanovac ili kod Ljube. Ipak, kako je već bio pao mrak, donekle umirena verom da je kod Ljube svratio, ona reši da ode kući jer, ako je za policijskog časa uhvate na ulici, ne piše joj se dobro. Da se nije vratila kući, ko zna šta bi se i s njom dogodilo.“

„A je l' bio kod brata?“, nervozno upita Rada.

„Ju, Rado, pa ti mene uopšte ne slušaš“, prekori je prijateljica. „Pa rekla sam ti da su ga strpali u Topovske šupe.“

„Ma izvini“, brzo odgovori Rada. „Vidiš da sam nervozna što mojih još nema.“

„Ama, sestro mila, ne sekiraj se. Dok ti ja ispričam šta mi je sve Rakićka ispričevala, tvoji će već stići na ručak. Pazi šta ti kaže tvoja sestra, evo, ovde me seci ako ne bude tako“, reče joj prijateljica pokazujući na vrat. „I tako, sutradan krete Lukićka opet da traži Peru. Ništa što je usput saznala nije joj bilo ni od kakve koristi. Kod Ljube ga nije bilo, a ni Pere, bogami, nigde ne beše.“

Dok je Ikonija uzimala dah da nastavi, Rada poskoči i jurnu na vrata.

„Bože, hvala ti onoliko“, uskliknu Rada i sa olakšanjem pogleda ka plafonu. „Evo, ide Aleksandar!“

„Eto, vidiš. Ne rekoh li ti ja?“, radosno zapljeska Ikonija. „Džabe si se nervirala.“

Aleksandar nije stigao ni da zatvori vrata kad se Rada obruši na njega.

„Barabo jedna, kuda se smucaš?“

„Šta ti bi odjednom, majko?“, zbunjeno upita Aca, gledajući čas u majku, čas u komšinicu, koja je sedela za stolom i smeškala se.

„Zar od komšiluka moram da saznajem šta se događa?“

„A šta se dogodilo?“

„A racija? To za tebe i tvog brata nije ništa? Ponašate se kao da je sve u redu. Cele nedelje racija po gradu na Rome, a vas dvojica kao da se ništa ne događa, on ide na posao, a ti hvataš zjala po kraju sa svojim mangupima.“

„A, to?“, nehajno uzviknu on dok je skidao kaput. „Ma daj, molim te, zar misliš da žandari mogu da me uhvate? Takav se još majci nije rodio.“

Rada huknu, pa se okrenu prijateljici.

„Ikonija, čuješ li ti ovog? Da li je on normalan, molim te?“

Ikonija zavrte glavom, slegnu ramenima i zakoluta očima, ali ne reče ništa.

„Majko, ne sekiraj se. Racija bila pa prošla. Sve je u redu, ni meni ni braci se ništa nije dogodilo. Nemaš razloga za brigu, nego – kad će ručak?“

„Živu ćete da me izjedete“, progundā Rada. „Ručaćemo kad ti brat dođe. Jasno?“

„Jasno kao dan“, uz smeh odgovori Aleksandar i uhvati se za kvaku da izađe.

„Stani!“, povika Rada. „Kud si sad krenuo?“

„Pobogu, majko, pa idem do Stane, u kafanu. Da vidim da li joj nešto treba.“

Kad ponovo ostadoše same, Ikonija joj priđe i zagrlji je pokušavajući da je smiri.

„Sestro slatka, nemoj da se ždereš, zar ne vidiš da je sve u redu? Deca su ti živa i zdrava.“

Rada huknu i pokuša da se izmigolji iz Ikonijinog zagrljaja. Nije joj do takvih nežnosti, brine za Boru. Kad li će stići? Gleda na časovnik,

dva je tek za koji minut prošlo. Od pomisli na čitav čas neizvesnosti, strah je ponovo preplavi.

Nikodije, koji se dotad igrao pod stolom, doaulja do nje i pozva je.

„Baba, baba.“

Rada ga uze u naručje i pokuša da u igri s njim zaboravi na vreme, koje je sporo prolazilo.

Ikoniya odustade od priče o Lukički i njenom zlehudom Peri i pokuša da s Radom zapodene razgovor o svakodnevnom temama ne bi li ona bar načas zaboravila na svoju muku. Dok je pričala o svom dovijanju da sinu Miroslavu i njegovoj razmaženoj deci ni od čega spremi ručak, shvatila je da i nju hvata nervoza. Iako je znala da žandarmi samo Cigane legitimišu i hapse po svom nahođenju, sad se počela plašiti i za svog Miroslava, iako on nije Ciganin. Srbin je, ali ume on da bude nezgodan. Ko zna šta u trenutku može da mu padne na pamet. Koliko je samo puta branio Boru od mangupa! Nije dao da Boru, a još manje Aleksandra, neko dira. Uvek joj je govorio: „Majko, ako neko misli da može da ih mlati zato što nemaju oca, grdno se prešao!“ A ni ovim vlastima se nikako ne može verovati. Ni za šta i ni za koga nije njih briga, samo im je do vlastite guzice stalo. Što im Švaba naredi, to rade. Da im naredi, i vlastitu bi majku strpali u zatvor. Šta ih košta da počnu redom da hapse, broj samo da namire? Jevreji, Cigani, Srbi – kakva razlika? Bar Božidar, mlađi sin, s Miroslavom radi u kotlarnici na železnici, pa su u onoj svojoj uniformi nekako sigurniji, koliko čovek danas može biti siguran.

Dok priča o svojim receptima i o začinima kojima se dovija da geršla koju počesto kuva ima bar podnošljiv ukus, Ikoniya i sama počinje da pogleduje na zidni časovnik. Sad i njoj vreme sporo prolazi.

„Dokad Bora ima to na radiju?“

Rada pogleda na časovnik i uzdahnu.

„Sviraju do pola dva, tako je rekao, ali tek posle dva kreću.“

„A svraćaju li na koju? Znaš, moj Miroslav to redovno. Mislim, s kolegama svraćaju posle posla na po jednu, kako oni kažu. A to njihovo 'na po jednu' se malo protegne. Jedna po jedna, i tako. Ma znaš i sama, šta ima tebi da pričam.“

„A, ne“, hitro će Rada. „Moj Bora to retko. Ako ima povoda. Rođendan ili takvo nešto. Inače ne. Nedeljom nikad. Nedeljom je tačan, na vreme stiže na ručak.“

„Pa kad dolazi?“, pita Ikonija i pravi se da ne zna da bi zamajavala prijateljicu, vreme da prođe.

„Pre tri“, odgovori Rada i preko Nikodijeve glavice pogleda na časovnik.

„Ne brini onda, ima još pola sata.“

Uto se pojavi Aleksandar i reče da je gladan kao vuk, da se sa Stanom dogovorio da on jede odmah, pa da zameni Stanu, a oni će svi zajedno kad dođe Bora.

Rada nevoljko ustade pa, sa Nikodijem u naručju, priđe kredencu i iz njega izvadi tanjir. Aleksandar joj priskoči, uze bratanca i poče da se igra s njim. Rada je poslovala oko njegove trpeze.

Ikonija tiho reče Aleksandru da je Rada nervozna i da bi bilo dobro da je nečim zamajava, da joj prođe vreme dok se Bora ne pojavi.

„Vidi kakva je, bleđa kao krpa. Ako Bora odocni minut, čini mi se, srce će joj prepući.“

Uto Rada pred sina postavi tanjir s kupusom i parče proje, pa mu iz ruku uze Nikodija, koji nije prestajao da guče i da se smeje.

Aleksandar se lati noža i viljuške pa poče da seče krupne komade kupusa i da ih prevrće tražeći komade mesa.

„Šta je ovo, majko? Gde je to meso? Ti to tako: svom ljubimcu Bori meso, a meni može i samo miris i malo masti.“

„Bezobrazniče jedan“, prekori ga majka.

„O, još treba da budem srećan što si mi sipala rastopljenu mast i što kupus miriše na meso“, progundā Aca namignuvši Ikoniji.

„Bog s tobom, sine. Kako te nije sramota da tako pričaš? Pa znaš da se nema. Stavila sam samo malo suvih kostiju što se još našlo u podrumu. Znaš da nemamo mesa. Ko to sebi danas može da priušti?“, pravda se Rada i pogleduje u prijateljicu. „Reci mu, Ikonija, možeš li ti da priuštiš meso svojoj deci.“

„Ju, ma kakvi! Znaš i sam da ne mogu“, spremno prihvata Ikonija. „Ma, sestro draga, vidiš da te obešenjak zavitlava. Zna on, samo se pravi.“

„Ne znam, otkud bi ja znao“, ne predaje se Aleksandar dok lomi proju. „Evo, ni hleb mi ne da. I to za svog ljubimca čuva.“

Radu ta šala povredi skoro do suza.

„Sine, srce majkino, ne greši dušu. Znaš da vas podjednako volim.“

Aleksandar se nasmeja, pa joj posla poljubac i reče da zna i da i on nju voli, ali da se samo šali. Voli da je jedi; kaže da je najlepša kad mu se tako slatko pravda, to mu dođe umesto šnenokli koje samo Bori pravi kad je on kod majstora Jove u berbernici.

„Baš si bezobrazan!“, podviknu Rada uvređeno. „Znaš da to nije istina.“

„Možda jeste, možda nije“, nastavi Aleksandar, smejući se, da izaziva majku. „Hajde, dokaži ti to, evo, komšinica je tu, pa nek bude sudija.“

Rada samo što ne zaplače od muke. Žao joj je što joj mlađi sin tako govori. Ne vidi da se on samo šali. Ne može ona to da vidi, suviše je brižna, suviše ih voli, obojicu. Život bi svoj dala za njih. I za malog Nikodija.

Ikonija prekorno pogleda Acu i namršti se, stavljajući mu do znanja da je preterao sa šalom i da bi mogao da se obuzda jer će se Rada rasplakati.

„Valjda će sad Bora, prošlo je pola tri“, prošaputa Rada više sebi nego Aleksandru i Ikoniji.

Završivši s ručkom, Aleksandar ustade od stola, reče da ide do kafane da zameni Stanu, obuče gunj, pa izađe u dvorište.

Pošto je raspremila sto, Rada sede naspram Ikonije, da može da gleda u časovnik. Neko vreme su ćutale. Naposletku Ikonija progovori.

„Rado, sestro draga, vidiš da je sve u redu. Sad će i Bora da dođe, pa da ručate. A i ja moram da idem.“ Ona ustade od stola i poče da se sprema.

„Ikonija, ostani još malo, pravi mi društvo, da ne budem sama. Biće mi lakše da s tobom čekam Boru“, zamoli je Rada.

Uto se ulazna vrata otvoriše. Rada poskoči, obradova se, tako njen Bora otvara vrata kad ulazi u kuću. Širok osmeh joj zaigra na licu.

„Bogu hvala“, uzviknu okrećući se ka ulaznim vratima i pomisli da je sve u redu. U sledećem trenutku njen pogled se zaustavi na Staninom pomalo zbunjenom licu i osmeh joj nestade s lica.

Nije Bora, nema ga još. Nema ga da se iz grada vrati.

„Evo me, majko“, reče Stana dok je zatvarala vrata. „Sad ću ja da postavim trpezu za Boru. Sad će on. Samo što nije.“

„Eto, došla ti, Rado, snaja i nećeš biti sama. Idem ja“, reče Ikonija pa se pozdravi s Radom, mahnu Stani i ode svojoj kući.

Sa osećanjem krivice, Borislav Kazandžijević je po ko zna koji put izvrdao poziv svojih prijatelja da s njima svrati na po jedno piće i žurno se zaputio ka Čuburi, kući, na ručak. Pošto se rastalo od Bore, veselo društvo iz orkestra zaputilo se u kafanu kao što je godinama činilo.

Članovi orkestra, otkako znaju za sebe, ne propuštaju da nakon probe ili svirke na radiju svrate na po jednu čašicu. Za početak, doduše. Bora je ra-nije preko nedelje još i svraćao, ali to beše pre rata, dok se još nije bio oženio. Ali nedeljom nije nikad. Nedeljni ručak u tri nije smeo da propusti. Sve je mogao, ali to nikako, jer je majka Rada uvela strog zakon o nedeljnom ručku.

Odavno je odlučio da okonča taj Radin teror s porodičnim ručkom nedeljom u tri. Koliko se seća, i ocu je vazda gundala kad bi zadocnio makar i minut. A kuda je Dača i išao? Ako nije bio u ratu, uvek je boravio u kafani, za šankom. On, bog da mu dušu prosti, u tuđe kafane nije zalazio, a ni u sopstvenoj nije pio. Samo je krupan ili radostan događaj mogao da ga navede da i on popije jednu. Na prste jedne ruke mogli bi se prebrojati slučajevi kad je popio više od jedne čašice rakije. Čak je i Rada s ponosom govorila da Daču nikad nije videla pijanog. Nije se napio ni kad mu se prvo dete rodilo. Ipak, za kašnjenje na ručak je gundala. Znala je i u kafanu da upadne i da ga uz galamu otera kući na ručak. Čak su i gosti s Dačom zbijali šale zbog Radinog nasilništva.

A sad to i njemu čini. Koliko se samo puta zakleo da će prekinuti s tom tradicijom, ali, čim dođe nedelja, nešto se u njemu slomi i on se smerno zaputi kući, uz svečanu zakletvu da će sledeće nedelje okrenuti novi list. Eto, ni ovog puta nije smogao snage da okrene taj novi list. Ipak, možda je doista trebalo to da učini i da ode s prijateljima na piće? Da se kao čovek druži sa svetom, pa makar bio i rat i okupacija.

„Hej ti!“, prenu ga nečiji glas, pa on podiže pogled i pred sobom ugleda dvojicu žandara.

„Oprostite, gospodo, nešto sam se zamislio“, odgovori im Bora, odmahujući rukom uz smešak i blag nakon. Potom ih, ovlaš dodirujući obod svog šešira, učtivo pozdravi: „Želim vam dobar dan, gospodo.“

Baš kad je hteo da ih zaobiđe, stariji od dvojice žandara uhvati ga za ruku i zadrža ga.

„Isprave!“

„Da, da, svakako“, odsutno odgovori Bora, odloži kutiju s violinom pod mišku, pa uhvati kraj kaputa da bi drugom rukom posegao za unutrašnjim džepom.

Kad shvati da je džep prazan, blago preblede i brzo zavuče ruku dublje. Na levoj strani grudī napipa džep manji od onog na kaputu, ali ni u njemu nije bilo legitimacije. Samo uštirkana i ispeglana maramica.

„Mora da je u drugom džepu“, reče već nervoznim žandarima. „Izvinite me, gospodo, sad ću ja, odmah. Evo...“ Hitro premesti violinu pod drugu mišku, te opet zavuče ruku u nedra i potraži džep na desnoj strani, ali ni tu ne nađe novčanik s ličnim dokumentima i obli ga znoj.

„A siguran sam da sam jutros poneo dokumenta“, promrmlja više za sebe. „Bez dokumenata nikud ne idem. Takva su vremena.“

„Veljo, ovaj nema papire. Vidiš da nas zavlači“, reče mlađi žandar starijem kolegi.

„Momak, hajde ti lepo s nama, pa tamo objašnjavaj gde su ti dokumenta“, zaključī Velja kao da se dosađuje.

„Gospodo, samo trenutak“, pokuša Bora da ih ubedi da sačekaju još malo, da ponovo potraži dokumenta. „Mora da je u nekom džepu. Imam ih više nego što mi treba, verujte mi“, pokuša da se našali, ali osmeh mu više nije hteo na lice.

Šala mu nije vredela. Velja ga zgrabi za rukav kaputa i grubo ga gurnu ispred sebe.

„Hajde, kreni, momak, pa tamo, u kamionu, nastavi da tražiš ausvajš do mile volje. Što se mene tiče, i do sutra. Nemamo mi vremena da s tobom dangubimo.“

Onaj mlađi, štrkljasti i koščati momak od dvadesetak godina, uhvati Boru za mišicu i povede ga, a Velja ih je pratio i stalno nešto gundao i bogoradio.

Bora ga više nije slušao, bio je previše uplašen.

To je ta racija za koju je čuo da se danima sprovodi po gradu. Ipak, priče koje su do njega doprle ulivale su mu nadu da se njemu i njegovima nikakva nesreća ne može dogoditi. Do maločas. Tvrđili su odreda kako samo beskućnike i one bez prebivališta hvataju i privode. Čergare. A on i njegovi to svakako nisu bili.

„Gospodine, ja doista nisam čergar i bez prebivališta“, pokuša da urazumi mladića koji ga je vodio. „Zar bi čergar bio ovako obučen? Kuća mi je na manje od pet stotina metara odavde, na Čuburi. Molim vas, budite bar vi razumni.“

„Cigo, čuti da ti ne zalepim jednu poštenu! Ti ćeš meni da kažeš da budem razuman!“, odvrati on i jače ga steže za mišicu.

Bora učuta i, ne opirući se, nastavi da hoda. Mladić ga na prvoj raskrsnici snažno povuče te skrenuše u Sinđelićevu ulicu, u kojoj Bora, stotinak metara dalje, ugleda parkiran nemački vojni kamion kraj kojeg su, oslonjena o blatobran, dvojica naoružanih žandara stajala i mirno pušila cigarete.

„Evo vam i ovog svirca, ni on nema isprave“, reče Borin sprovodnik, pa ga grubo gurnu prema onoj dvojici. Oni ga hitro dograbiše i odvedoše iza kamiona, gde je stražario još jedan, stariji žandar.

„Diži ciradu“, naredi jedan od one dvojice i, kad ih on poslušao, narediše Bori da se popne u kamion, pa za njim odmah spustiše ciradu.

Zbunjen, nekoliko trenutaka je stajao u kamionu pognut. Tek kad su mu se oči privikle na oskudnu svetlost, shvatio je da nije sam. U kamionu je bilo nekoliko ljudi. Sve sami Romi. Romi kao što je i on, ali po njihovoj odeći je zaključio da su sa sela. Sirotinja neka. Tek ga je tad sustigao strah, shvatio je da je nesumnjivo žrtva racije. Racija više nije nešto što se dešava drugima. Stvarnost ga je u svojoj svojoj okrutnosti uzela pod svoje.

„Proklet da sam, što ne svratih u kafanu?“, besno procedi kroz zube.

Očaj ga je obuzeo. Srce mu je snažno tuklo. Trebalo mu je vremena da obuzda strah. Činilo mu se da će lakše naći rešenje ako bude seo, pa nesigurno, klecavim korakom, priđe drvenoj klupi uz bočnu stranicu kamionskog teretnog sanduka i spusti se na nju. Odložio je violinu kraj sebe i drhtavim rukama raskopčao kaput. Potom počeo da pretražuje džepove ne bi li našao ta prokleta dokumenta. Nije

mu trebalo mnogo da u zadnjem džepu pantalona napipa svoj kožni novčanik, koji je nasledio od oca. U njemu je bila legitimacija.

„Evo, tu je!“ , uzviknu i pomisli da može da odahne.

Hitro ustade i, držeći ličnu kartu u ruci, priđe zadnjem delu kamiona. Odigavši ciradni zastor, on se, pun nade, obrati žandar koji je stražario da neko od uhapšenika ne bi pobeo.

„Gospodine, oprostite na smetnji. Evo, pronašao sam ličnu kartu. Rekao sam ja vašem kolegi da je imam, a on mi nije poverovao. Samo sam je bio zaturio u zadnjem džepu pantalona.“

Stražar se okrete, pogleda u Boru i nezainteresovano mu naredi da sedi tamo i bude miran. On, dodao je, sa svim tim nema ništa, radi ono što mu kažu, a nisu mu rekli da proverava ičije lične isprave. Njegovo je da pazi da neko od uhapšenih ne pobege iz kamiona i on radi to i ništa više.

„Dobro, gospodine, razumem ja vas, ali hoćete li biti ljubazni da pozovete svog nadležnog kolegu?“, zamoli Bora najljubaznije što je mogao.

„Neću! Marš tamo, kad ti kažem!“ , dreknu žandar i maši se za karabin kao da hoće da ga skinе s ramena.

Bora nevoljko spusti ciradu, sede na sam kraj klupe i primače violinu sebi. Sedeo je tik kraj zadnje stranice pokušavajući da kroz otvor sa strane ugleda onog Velju i sve razjasni. Ali Velja nikako da se pojavi.

Trebalo mu je vremena da se malo opusti i primeti da ga ljudi koji su sedeli u dnu kamiona posmatraju. Bilo mu je neprijatno zbog toga. Nije znao šta bi. Ljudi su ga samo posmatrali i ćutali. Stoga odlučio da ih pozdravi.

„Dobar dan, gospodo“, reče i blago podiže svoj filcani borsalino.

„Lačho đives“⁴⁰, odgovoriše mu neki.

„Lačho đives“, odgovori mu nešto kasnije jedan dubok i od davana raspukao glas.

„Znate, ovo je neprijatnost, običan nesporazum. Evo, ja imam legitimaciju. Vidite...“ Podigao je ličnu kartu da im je pokaže. „Imam je. Imam. Samo da se pojavi onaj gospodin Velja i sve će se razjasniti.“

Iz tame kamiona ponovo se oglasi onaj raspukli glas. Bora nije razumeo ni reč, nikad nije imao priliku da nauči jezik svojih predaka.

---

⁴⁰ Dobar dan. (rom.)

Iako je njegova majka Rada govorila romski, u kući se isključivo govorilo na srpskom. Od majke je saznao da je njegov otac slabo govorio romski jezik, skoro da ga je bio zaboravio. Razumeo jeste, ali nije govorio, osim nekoliko fraza i pokoju psovku ili kletvu. Od rane mladosti, službujući u vojsci, nije imao priliku da govori maternjim jezikom, pa ga je s vremenom i zaboravio. Kasnije, kad se oženio, ni s Radom nije razgovarao na romskom. Jednostavno, tako je bilo, tako je i ostalo, a tako je i dan-danas. Rastao je na Čuburi, među Srbima. I oni mali Romi iz kraja s kojima se družio jedva da su umeli da sastave prostu rečenicu na jeziku svojih roditelja.

Jedino što je na romskom umeo tečno da kaže beše ono što su sva deca iz kraja, i srpska i romska, jednako dobro znala: *shumante tute*⁴¹.

Zbunjen načinom na koji su mu se obratili, postupio je onako kako je navikao da čini u takvim okolnostima. Uz izvinjenje, reče da nije razumeo, naravno, ako je gospodin njemu nešto izvoleo reći, jer ne govori romski.

„A jesi l' ti Rom?“, upita ga isti čovek iz mraka.

„Da, jesam“, odgovori Bora.

„I ne znaš romski jezik?“

„Ne znam“, odgovori Bora.

„*E des bule kasave Rromes, savo ci peski chib ci džanel*⁴²“, odbrusi čovek iz tame.

„Molim? Nisam vas baš razumeo“, zbunjeno odgovori Bora.

Podsmeh prekinu sočna psovka na romskom, koju je i te kako razumeo. Ipak, nije reagovao; u takvim okolnostima, procenio je, najpametnije je da ćuti. Zašto bi sebi pravio probleme sa ovim polusvetom kad će se ova neprijatnost uskoro okončati razrešenjem nesporazuma povodom legitimacije? Ipak, dok se nesporazum ne izgadi, proći će vreme, sat ili, ne daj bože, koji više, pa će biti bolje da prođe bez sukoba. Stoga on okrenu glavu na drugu stranu.

Ne zna šta će se s njim dogoditi, ali više ga muči to što će mu majka Rada brinuti. A tek kad joj bude rekao za razlog svog kašnjenja... Poludeće. Bolje je da joj ništa od toga ne govori, nego da nađe drugo

---

⁴¹ Beži, hvataj maglu. (rom.)

⁴² Jebeš Ciganina koji svoj jezik ne zna. (rom.)

opravdanje. Možda da se izgovori odlaskom u kafanu? To bi bilo dobro, bar će prekinuti tu porodičnu tradiciju.

Ubrzo su nepoznati ljudi s dna kamionske prikolice prestali da pričaju i u kamionu je zavladała tišina, pa je Bora lakše osluškivao zvuke spolja nadajući se da će prepoznati glas onog Velje ako se oglasi.

Onda je neko ušao u kabinu kamiona i pokrenuo motor. U kamion se popeše dvojica žandara s karabinima. Od Velje ne beše ni traga ni glasa. Žandari ne stigoše ni da se smeste kad im se Bora obrati.

„Gospodo, evo moje legitimacije. Vidite, imam je. Posredi je običan nespোরазум. Zabuna. Shvatate, zar ne? Zar ne biste mogli da zaustavite kamion pa da me pustite, pošto možete lako da proverite moj identitet?“

Žandari mu ne odgovoriše, jedva da su ga pogledali. Tren kasnije, po nečijoj naredbi, kamion krenu niz ulicu uz nagao trzaj. Bora je i dalje stajao kraj žandara nadajući se da će se ipak rešiti i pogledati njegova dokumenta.

Kamion poskoči, Bora izgubi ravnotežu i polete ka stražaru, koji ga hitro dočeka kundakom i udari u grudi. Od siline udarca, Bora pade na daščani pod.

„Da mi se više nisi približio ili će ti to biti poslednje!“, viknu žandar.

„Izvinite, gospodine, nisam namerno. Izgubio sam ravnotežu, a hteo sam samo da porazgovaram s vama i da vam pokažem dokumenta.“

„Ma nemaš ti šta meni da pokazuješ“, povika žandar. „Miči se tamo sa ostalima i da ti glas više nisam čuo.“

Bora se nesigurnim pokretima pridiže s poda i dokopa se klupe. I dalje je držao ličnu kartu u ruci, ali više nije progovarao.

Nije mogao da vidi kuda se kamion kreće, ali pokušao je da po skretanjima i nagibu puta proceni pravac. Nadao se da će uspeti da odgonetne kuda ga voze, ali naposletku je odustao. Nije bio siguran da li kamion vozi ka Slaviji ili ka Voždovcu.

Nakon petnaestak minuta, kamion uspori i zaustavi se. Ubrzo se začuše muški glasovi. Dovikivali su se. Govorili su na srpskom.

Ovde nema Nemaca, zaključio je sa olakšanjem, iako nije znao da li je u takvim okolnostima bolje imati posla s Nemcima ili s našim ljudima. To što ova dvojica stražara iz kamiona i dalje mirno sede može biti dobra vest. Ali šta danas može biti dobra vest? Ako su ih dovezli na

Banjicu, to može biti dobro jer će se uskoro sve razjasniti. Koliko je čuo od prijatelja iz orkestra, tamo samo komuniste zatvaraju, a on to nije. Nikad komunistu svojim očima nije ni video. Ili bar nije znao. Šuškalio se da je Carevac komunist, ali on u to ne veruje. I za Vuleta su isto govorili. Iako je često u društvu umeo da odvali štogod, teško da je bio nešto više od običnog kafanskog simpatizera Rusa i komunist. Poznato je da komunisti strogo gledaju na neke stvari, a Vule je baš bio boem. To jedno s drugim nije išlo.

Šarke zaškripaše.

Kamion se ponovo pokrenu. Kretao se lagano. Nerazumljivi glasovi i reski povici i dalje su dopirali spolja. Nedugo potom, kamion se ponovo zaustavi da bi neko spolja podigao cirađu i zavirio unutra. Ona dvojica žandara ustadoše i brzo iskočiše.

„Hajde, napolje! Izlazi! Brzo!“

Bora hitro ustade, držeći u jednoj ruci dokumenta a u drugoj violinu, pa nespretno iskoči iz kamiona i umalo pade. Ostali su ga sledili, ali s neuporedivo manje elana. Njima se nije izlazilo niti suočavalo s neizvesnošću.

Tek je sad, kad su svi izašli na dnevnu svetlost, mogao sve bolje da osmotri. Bilo ih je dvanaestorica: uglavnom starci ili prerano ogrubeli i ostareli muškarci koje životne tegobe nisu mimoišle.

Sirotinja, zaključio Bora, pa se hitro okrete ka žandaru koji im je prilazio galameći da se postroje u vrstu.

„Pridruži se začelju“, galamio je pokazujući na ljude koji su već stajali u redu, dvadesetak koraka od stola za kojim je sedeo oniži zdepast čovek proređene kose s velikim naočarima i nešto beležio u veliku knjigu s tvrdim koricama.

Bora se odvaži i priđe žandaru jer je na njegovim širitima ugledao oznake za koje je pretpostavio da su oficirske ili bar podoficirske.

„Gospodine, ja sam ovamo greškom doveden, evo, vidite, imam sva lična dokumenta. Pogledajte.“

„More, u vrstu i miruj. Odgovaraćeš kad te neko nešto pita! Jesi li razumeo?“, preseče ga podnarednik, pa nastavi da izdaje naređenja pristiglima.

Bora htede da prigovori, ali se ugrize za usnu. Moraće da otrpi i ovo. Ne seća se da je u celom životu pretrpeo toliko uvreda kao u poslednjih pola časa.

Svestan da bi samo sebi naudio ako bi protestovao, on se okrete i stade u red. Trebalo mu je nekoliko minuta da se smiri. Tek tad je osmotrio mesto gde se zatekao protiv svoje volje. Tešio se mišlju da je zatočen privremeno i da neće dugo boraviti na tom mestu. Lako ga je prepoznao. Bila je to stara artiljerijska kasarna. Toliko je puta kraj nje prošao odlazeći s porodicom ka Košutnjaku, ali nikad je nije ozbiljnije zagledao. Evo, sad je u njoj, mada mu povod nikako ne odgovara.

Uplašena lica ljudi oko njega dala su mu do znanja da se odigralo nešto loše i da su u nezavidnom položaju. Sve mu je jasnije bivalo da je i sam u istom loncu, a to mu nije jamčilo dobar ishod njegovog nesporazuma. Imao je osećaj da je to što se događa žestok šamar, ne samo njemu već i svim tim ljudima.

Dva muškarca koja su već bila tu kad je on došao tiho su se došaptavala kao da se već dugo poznaju.

Možda se i znaju?

Kad bi on bar nekog poznao, možda bi se bolje osećao. Imao bi nekakvo uporište, makar i varljivo. Ovako je sam i bezmalo izgubljen. Njihov razgovor nije mogao da ne čuje. Učini mu se da govore o nekom Živoradu. Koliko je shvatio, taj se sukobio sa žandarima, potukao se s njima i pobegao. Shvatio je da se ti ljudi dive njegovoj hrabrosti. Ali šta se dalje događalo i šta je bilo s njim na kraju – nije saznao.

On se svakako neće junačiti. Kontrolisaće svoje ponašanje, neće dozvoliti ni da ga isprovociraju.

Ispred njega, u redu, ljudi tiho razgovaraju, jedva čujno šapuću; napreže se, ali ne razume ih, govore na jeziku koji zapravo nikad nije naučio, pa je zato svu svoju pozornost usredsredio na čoveka za stolom, smišlja i odmerava svaku reč koju će pred tim čovekom s naočarima izgovoriti kad na njega dođe red.

Čovek za stolom nije mu se dopao na prvi pogled, ali pred onim od kojeg mu zavisi sloboda, a možda i život, mora da bude ponizan. Gordost i samopoštovanje moraće da suzbije, kao da ih nema. Uostalom, nije li gordost smrtni greh? I da nije, ko mari – takva su vremena, zla. Možda je zbog takve nepromišljenosti i nastradao taj Kosta? Ne, neće ponoviti Kostinu grešku, neće izigravati hrabrost. Biće tih i ponizan.

Red pred njim se polako ali neumitno smanjivao. Istovremeno, na drugoj pisarevoj strani, desnoj, broj ljudi se povećavao, kao i strah u njima, koji je, činilo mu se, mogao i fizički da oseti. Što je manji bivao

red pred njim, on je bivao sve zabrinutiji. Kad je došao red na njega, zadržtao je od straha i poželeo da se negde sakrije, da ga niko ne pronade do kraja rata.

Kad je čovek s naočarima uzviknuo: „Sledeći!“, jedva je uspeo da se pokrene. Kolena su mu klecala, a noge ga nisu slušale; činilo mu se da leluja dok se trudio da smireno i neusiljeno pristupi stolu.

I pre nego što je čovek s velikim naočarima podigao pogled, Bora ga nazva gospodinom i ljubazno mu poželeo dobar dan.

Čovek s naočarima ga pogleda načas začuđeno, pa nastavi da ga ravnodušno posmatra. U njegovim očima Bora nije video ništa: ni mržnju, ni zlobu, nikakvu osećajnost. Video je samo prazninu. Nije čak bila ni hladna ni odbojna. Ni prezira u tom pogledu nije bilo. To ga je namah uplašilo.

„Ime, ime oca i prezime, dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet“, monotonim i bezbojnim glasom izgovori čovek s naočarima napamet naučene reči koje je već bezbroj puta ponovio za tim stolom.

„Borislav Nikodija Kazandžijević, gospodine“, odgovori Bora i odmah nastavi. „Gospodine, izvolite moju legitimaciju. Nova je. Skoro je izvađena, krajem aprila. Evo, vidite“, reče i pruži je pisaru preko stola.

Čovek s velikim naočarima odloži pero kraj mastionice i prihvati Borinu ispravu.

„Tako, dakle“, promrmlja dok je prelistavao i premetao legitimaciju. „Rođen u Beogradu, 28. juna 1920. Lepo, lepo. Oženjen. Lepo.“

„Da, gospodine. Oženjen i otac jednog muškog deteta.“

„Dobro, a gde ti to živiš, Borislave?“, upita ga zapisničar preko naočara.

„Na Čuburi, piše vam tu, u Dubljanskoj 25. To vam je na uglu Dubljanske i Čuburske.“

„A šta si to uradio pa su te ovamo doveli?“

„Gospodine, običan nesporazum. Zaboravio sam da sam tokom orkestarske probe skinuo sako i novčanik premestio u zadnji džep pantalona. Ja, znate, sviram violinu u Narodnom orkestru Radio Beograda.“ Bora zastade da vidi reakciju čoveka za stolom pa, kad on nikako ne pokaza naklonost prema njemu, nastavi s manje sigurnosti. „I kažem vam, gospodine, eto, tako, dok sam tražio legitimaciju po

džepovima, gospoda žandari me ubacili u kamion. Znaite, bili su malo nervozni. A i ja – nisam odmah našao dokumenta, tek sam se tamo, u kamionu, setio i u zadnjem džepu pantalona pronašao novčanik. Kažem vam, banalan nesporazum.“

„Tako, dakle? Nesporazum. I to baš bana-lan?“

„Jeste, gospodine. Tako je bilo. Nesretni nesporazum. Znaite, ja sam solista u Narodnom orkestru Radio Beograda“, ponovi Bora. „Zapravo, to je sad orkestar nemačkog *Soldaten radija* u Beogradu.“

„Je li? Baš lepo“, promrmlja čovek s velikim okruglim naočarima na mesnatom nosu. „*Soldaten radija*, veliš?“

„Jeste, gospodine.“

„Dakle, ti si svirac?“

„A ne, gospodine. Ja sam violinista, gospodine. Violinista. Znaite, pre podne smo imali probu, potom, u podne, i radio-emisiju. I vraćao sam se kući iz stanice.“

„Pa ti si danas drugi muzikant ovde.“

Bora očuta na tu opasku.

„Kako vidim, i ti si Ciganin?“

„Ja sam Rom, gospodine, ili Ciganin, ako vam je tako lakše.“

„Pa lakše mi je, Cigojner“, s dosadom u glasu zaključio čovek s velikim naočarima. Nakašlja se, lati se pera i svojim krasnopisom počeo da unosi podatke iz Borine lične isprave.

Bora sasvim priđe stolu i obrati mu se tiho i uljudno, najsmirenije što je mogao.

„Gospodine, mislim da ste i sami uočili da je posredi nesporazum i da zapravo više nema nikakvog razloga za moje zadržavanje ovde, pa kô velim – trebalo bi da me pustite. Znaite, moj je otac bio u sva tri rata, bio je narednik na Solunskom frontu. Mi smo lojalni svakoj vlasti, a moja je porodica imućna.“

„Pa? Šta bi ti?“

„Mislim da je jasno da je posredi greška i da biste me mirne savesti mogli pustiti da idem kući. Znaite, već prilično kasnim na ručak.“

„Je li, Borislave Kazandžijeviću? Ti kasniš na ručak. Ma nemoj? A niko ne pita da li ja kasnim na ručak! Niko ne pita zašto ja kasnim na ručak! E, vidiš, ja zbog tebe i tebi sličnih kasnim na ručak i moja porodica zbog toga trpi. Ko mene pita?! Niko me ništa ne pita, nego

samo naredi: Todore Markoviću, sedi tamo i uvodi sumnjivce u registar sumnjivaca i nepodobnih!“

„Ali, gospodine Markoviću, molim vas, kakav sam ja to sumnjivac? Pa vidite me, nisam nimalo nepodoban. Kažem vam, sad sviram u Nemačkom vojnom radiju, ovde, u Beogradu. Ne bi mene Nemci pustili tamo da sam sumnjiv. Zar ne?“

„Ne znam, ne znam ja ništa o tome, Borislave Kazandžijeviću. Jedino što znam jeste da si ovde. I to je meni dovoljno. Kriv si zbog nečega. Nisu te tek tako, bez valjanog razloga, pokupili na ulici. Naše nove vlasti nikad bez pravog razloga ne čine ono što čine. Vlast nikad ne greši.“

„Ali, gospodine, i sami ste rekli“, pokuša Bora da podseti Todora Markovića na izrečenu sumnju.

„Znam ja šta sam rekao“, osorno ga prekide čovek s velikim naočarima i odmahnu rukom. „Nego, pođi ti, blago meni, u onaj red desno. A da li je greška? Pa videćemo, Borislave, videćemo. Znaj: nova vlast nikad ne greši, jer kako bi naše vođe stvarale nov i pravedan svet ako bismo sumnjali u njih?“

Bora ponovo pokuša da ubedi gospodina Markovića da je posredi tragična zabuna, ali on se razgoropadi, poskoči sa stolice, pa viknu:

„Marš tamo, jebem li ti sveca tvog ciganskog! Šta ti misliš? Kako ti samo pade na pamet, bezobrazniče, da tako sa mnom razgovaraš? Nisam ja s tobom ovce čuvao!“

Bora se trže i zgrči se, obli ga hladan znoj. Htede nešto da odgovori, da se usprotivi, no odustade iz straha da će još više nauditi sebi, pa se okrenu i otetura se kamo mu je Todor Marković pokazao.

„Ovo je nesporazum. Ovo je nesporazum“, neprestano je mrmljao dok su mu vilice podrhtavale.

Dvojica stražara naglo otvoriše vrata i uz povike poteraše smrznute i ukočene ljude van.

„Izlazi! Hajde, brzo. Smotra!“, vikali su mašući pendrecima po vazduhu kao da zamahuju da udare.

Đorđe ustade i sa ostalima krenu kroz štalu. Napolju ih dočekaše stražari, poređaše ih u trojne redove uz zid štale i počеше ih prebrojavati. Đorđe je stajao u trećem redu, oslonjen o zid. Mraz ga je štipao za obraze, ali sapatnici iz prva dva reda koliko-toliko su ga štitili od košave koja je brisala preko krovova grada i povijala visoka stabla u krugu kasarne.

„Sto četrnaest, gospodine potporučniče“, raportirao je kaplar pošto je prebrojao zatvorenike. „Svi su na broju!“

„Dobro, Ljubivoje“, odgovori potporučnik i nešto zapisa u sveščicu. Potom podiže glavu i ugleda kaplara kako i dalje stoji u stavu mirno.

„Voljno, Ljubivoje“, otpravi ga i sporim korakom se uputi ka stolu za kojim je sedeo čovek s velikim okruglim naočarima. Na stolu je bila otvorena knjiga u koju je upisivao nove zatvorenike.

„Koliko reče da nas ima ovde?“, upita neko iz drugog reda.

„Sto četrnaest“, odgovori mukli glas iz prvog reda.

Đorđe zaključio da je dobro izračunao. Ako bi još mogao da utoli i glad, ne bi bilo loše. Sa svog mesta ne vidi dobro šta se događa. Osluškuje, ali ne čuje prozivku. Stoga upola glasa upita da li se tamo spremaju da prozivaju za hranu.

„Ma kakvi“, odgovori mu neko s kraja reda. „Doveli novu grupu.“

„Koliko ih je sad dovedeno?“, prokrklja neko levo od Đorđa.

„Osamnaest, mislim“, brzo odgovori onaj glas s desnog krila prvog reda. „Ali ima ih još. Ne vidim od kamiona.“

„To je treća tura od jutros“, reče neko.

„Otkud znaš?“

„Znam, gledao sam kroz prozor“, odgovori prvi glas.

„Po ceo dan ih dovode“, potvrdi glas iz drugog reda, s leve strane.

„A jesu li nekog odveli od jutros?“

„Nisu, gospodu hvala“, odgovori prvi glas.

Čovek s velikim naočarima i perom u ruci, udubljen u svoju knjigu otpisanih od strane rasno i ideološki zdrave nove Srbije, koja teži novoj i zdravoj Evropi, ne podižući pogled dovikuje: „Sledeći!“

Iz skupine uplašanih pridošlica izdvoji se jedan čovek, pa priđe stolu zastrašen i stade na crtu.

Pisar, prilježan i svestan svoje važnosti, pomno postavlja pitanja: ime, ime oca i prezime, dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet.

Na kraju naredi tom gologlavom čoveku u gunju i poderanim opancima od svinjske kože da stane uz ostale, na desnu stranu, njegovu desnu stranu, te opet uzviknu:

„Sledeći!“

Istupio je čovek u kaputu i sa šeširom na glavi. Đorđe ga je poznavao. Bio je to Milence, violinista. I to kakav violinista! Nije bilo beogradskog kafanskog orkestra koji nije poželeo Milenceta, nije bilo kafane koja je držala do svog ugleda a da Milence nije svirao u njoj.

Đorđe napreže sluh da čuje razgovor pisara i Milenceta, ali bili su suviše daleko. Ometao ga je i šapat ljudi oko njega.

Milence gurnu pisaru pod nos legitimaciju ispisanu na nemačkom i srpskom jeziku.

Čovek s velikim naočarima se trže, ispravi se i blago ustuknu, kao da se uplašio da će ga Milence udariti.

„Gospodine, izvolite moja dokumenta“, obrati mu se Milence uz osmeh i naklon.

„Na liniju, na liniju“, viknu čovek s velikim naočarima.

Milence odloži na sto svoju legitimaciju, pa se lagano povuče i stade na zamišljenu liniju.

„Kako vi kažete, gospodine.“

Čovek za stolom se glasno nakašlja kao da želi da pročisti grlo, pa uze legitimaciju sa stola i poče da je premeće. Na koncu je odloži i

monotonim glasom, u kojem se otkrivao ponešto otegnut akcenat Banaćana, ponovo reče:

„Ime, ime oca i prezime, dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet.“

„Gospodine, pa imate to sve u legitimaciji“, smireno mu reče Milence. „Mislim da je ovo veliki nesporazum, zar ne? Eto, legitimacija sve objašnjava.“

„Nema kod nas nesporazuma. Dakle, da čujem: ime, ime oca i prezime, dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet“, hladno ponovi čovek za stolom.

Milence nije imao kud, bilo je besmisleno raspravljati se s pisarom koji je bio svestan svoje moći nad njim, pa je s neverovatnom samokontrolom počeo da saopštava svoje lične podatke.

„Milutin“, otpoče Milence. „Od oca Stanimira. Milenković.“ Onda začuta prateći šta čovek upisuje. Potom nastavi. „Rođen dvadeset prvog avgusta 1906. godine u Mirijevu. Oženjen. Po nacionalnosti Rom.“

„Dakle, Cigojner“, ispravi ga čovek s naočarima.

Milence slegnu ramenima i odmahnu glavom.

Konačno, pisar upita za zanimanje.

„Muzičar“, odgovori Milence.

On podiže pogled, pa se preko rama svojih naočara zagleda u Milenceta i reče:

„Muzikant? Koliko vas je to muzikanata danas?“

„Muzičar, gospodine. Violinista. Sviram violinu“, ispravi ga Milence. „Muzičar i violinista.“

„Da, da. Znači, skitnica“, zaključí pisar i dodade: „Pa lepo!“

Milence se nasmeja, zavrte glavom i maši se za svoju legitimaciju, ali čovečuljak ga preduhitri, pacovskim pokretom zgrabi legitimaciju, pa reče da to ostaje tu jer mu to više neće trebati.

Đorđe je bio siguran jedino u to da se tamo, kraj stola, nešto dešava, da je rutina hladnog dijaloga narušena. Kad je video da je Milence s rezignacijom odmahnuo rukom i uputio se ka skupini koja je već upisana i tim činom prevedena u ljude bez nade, znao je da prisustvuje nečemu važnom. Samo još nije znao čemu. Ali jasno je bilo: odavde niko neće izaći, ne samo danas nego nikad. Nema tu zabuna niti grešaka, mogao je Milence da se pravda i da ubeđuje čovečuljka, ali

jasno je: ne zadržavaju oni ovde samo Cigane čergare, sve Cigane oni hapse. Dovoljno je da si crne puti i da si Ciganin. Sve mu je bilo jasno.

Onda se ponovo razleže poznato i neprijatno: „Sledeći!“

Dok je jedan stražar grabio omanjeg čoveka koji je stajao na čelu kolone tek pristiglih i izvlačio ga iz reda da bi ga gurnuo ka pisarevom stolu, Milence je već bio u skupini prokletih, u kojoj je prepoznao svog kolegu Borislava Kazandžijevića. Priđe mu. Ponašao se kao da ga ne dotiče više ništa od onoga što se odvijalo iza njegovih leđa.

Ipak, u tom trenutku se dogodilo nešto neočekivano. Iz reda je istupio krupan čovek srednjih godina i brzim koracima prošao kraj iznenađenog stražara, okrznuvši ga ramenom toliko snažno da se zateturao. Kad je stigao do onog jasnika koji je bojažljivo prilazio stolu i pisaru, izmestio ga je u stranu kao perce i prošao.

„Vasilije, pusti me da prođem“, zagrme čovek.

Đorđe je gledao šta se događa ne shvatajući ništa. Muk koji je iznenada zavladao jasno je govorio da su i ostali zatočenici Topovskih šupa jednako iznenađeni.

Čovek koji je istupio preko reda prošao je, ne zastajkujući, pored stola i iznenađenog pisara i uputio se ka grupi na levoj strani.

„Kuda, ti?“, uzviknu pisar kad je čovek širokih ramena i snažnih ruku već prošao kraj njega.

Čovek nastavi kao da je prečuo pitanje.

„Kuda, stoko jedna?“, ponovo viknu pisar i lupi šakom o sto tako da pernica zazveča.

Čovek se okrete ka pisaru, opsova mu mrtvo seme i pljunu. Nije stigao da načini ni korak-dva dalje kad priskoči prvi od nekolicine stražara koji su se uz povike i psovke ustremili na njega i snažno ga udari kundakom pod plećku. Čovek jauknu i zatetura se. Uto ga sustigoše još dvojica. Prvi mu zadade udarac pod rebra, te čovek izgubi dah i sruči se na kolena. Drugi ga snažno udari po potiljku, pa se jasnika ispruži po kaldrmi i osta da leži nepomičan licem ka zemlji.

Đorđe okrenu glavu. Bilo mu je mučno da gleda kako žandari šutiraju nepokretno telo onesvešćenog čoveka. Koliko je primetio, većina ljudi iz njegove vrste ćutala je oborene glave. Niko da se oglasi, niko da se usprotivi, da protestuje protiv besmislenog batinanja nekoga ko se ne brani, ko se ne može braniti. Između topovskih šupa i konjušnica odjekivali su tupi udarci cokula koji su se dizali k nebu i

uznemirenom jatu crnih ptičurina koje su, grakćući, nadletale postrojene neme ljude i besne stražare.

Onda se začu glas mladog potporučnika. On je laganim korakom prilazio trojici stražara koji su se izivljavali nad možda i beživotnim zatočenikovim telom.

„Prestani! Dosta je bilo.“

Onaj koji je prvi udario, valjda od umora, zastade i pogleda u potporučnika, pa povuče za rukav prvog do sebe.

„Dosta je bilo, čuješ li gospodina potporučnika?“

On se zbunjeno osvrnu pa, ugledavši potporučnika metar-dva od sebe, hitro stade u stavu mirno.

Treći stražar, po izgledu i najmlađi, crnpu rast i krivonog, i dalje je divlje šutirao čoveka na kaldrmi.

„Dosta, bre!“ , ponovo podviknu potporučnik.

Krivonogi stražar zastade i začuđeno pogleda u potporučnika.

„Nećemo mi to, neka Nemci očiste zemlju od tog šljama.“

„Kako vi naredite, gos'n potporučniče“, salutira krivonogi i povuče se ka onoj dvojici, koji su u stavu mirno stajali postrance.

„Hajde, terajte ga u buvaru“, naredi im potporučnik, pa se okrete ka kapiji.

Dok su nesrećnog čoveka dvojica stražara vukla za ruke po kaldrmi, onaj treći, najstariji i najkrupniji, onaj što je prvi udario, išao je iza njih i nešto im govorio, ali Đorđe nije mogao da čuje šta.

„Buvara. To mora da je samica“, prošaputa neko.

Niko mu ne odgovori.

Dok je većina zatočenika, stojeći u redovima ispred zgrada, pratila pogledom kako odvlače telo nepoznatog muškarca u buvaru, ma šta ona predstavljala, niko nije obratio pažnju na onizeg i pročelavog pisara s velikim naočarima. Taj čovek, kojeg na ulici niko ne bi primetio, sada deluje neuporedivo zlokobnije nego što je ikada pomislio da može biti jer sada je, nakon potporučnikovih reči, on taj koji poništava budućnost novoutamničenih nevoljnika, onaj koji Nemcima podnosi ljudske živote na oltar njihovog hiljadugodišnjeg carstva, običan mali čovek koji je iznenada postao moćnik, gospodar života i smrti.

Pre nego što je ustao i isprasio se, čovek s velikim naočarima na neupadljivom licu je zatvorio veliku knjigu i pomerio je do ivice stola, a

metalno pero s držaljom odložio je u pernicu. Neko vreme je, tako stojeći, odmeravao postrojene zatvorenike.

U logoru je vladala tišina. Niko ni da se zakašlje, samo se čuo fijuk vetra.

Tek kad su čuvari, vukući opušteno telo onog nesrećnika, nestali iz vidokruga, pisar se glasno nakašlja da bi privukao poglede. Tek tad je progovorio.

„Bando masonska, stoka ste vi grdna! Gledam vas i mislim se: komunisti i masoni, Cigani i Jevreji, sve sami kriminalci, neradnici i derikože koji bi da unište našu milu i voljenu majčicu Srbiju! Vidim ja, ne možete vi bez vaše anarhije i javašluka! Ali dovešćemo mi vas u red. Ovako ili onako!“

Sužnji su stajali povijenih ramena, gledali u zemlju i ćutali dok je košava fijukala preko krovova i između zgrada, šupa i konjušnica.

Popisivač ljudi kojima je oduzeta svaka budućnost izvadi maramicu iz unutrašnjeg džepa svog kratkog kaputa postavljenog krznom, pa laganim i uvežbanim pokretom skide velike okrugle naočare i poče da ih briše. Dok ih je brisao sporim, kružnim pokretima palca, sitnim čkiljavim očima je gledao, jednu za drugom, postrojene grupe nevoljnika. Tek kad je odmerio i poslednju grupu, vratio je maramicu u džep i namestio naočare. Onda se ponovo pokrenuo.

„Dakle, tako! Vi biste da se ovde zavitlavate s nama? Je li? E pa neće moći to kako ste vi zamislili. Ja ću da vam kažem: neće moći i tačka! Dok veliki nemački Rajh krvari i stvara novi svetski poredak, dok milioni nemačkih patriota krvare gradeći Evropu, dok se mi, srpski rodoljubi, upinjemo da ovu jadnu i napaćenu zemlju izvučemo iz kandži jevrejske i masonske zavere, vi se ovde izležavate i pravite urotu protiv svojih dobročinitelja! Vi biste novi i bolji život za sebe i svoje gazde iz Londona i Moskve na račun i na grbači poštenog i domaćinskog srpskog seljaka i patriote? E to neće moći, ja vam to jamčim. Rad, red i disciplina, to je sada deviza našeg pregalačkog predsednika vlade, gospodina đenerala Milana Nedića. Ako vam nije jasno, ja ću vam to, za vaše dobro, uterati u glavu. Nemojte misliti da neću! Sa onima koji neće da shvate postoji i drugi način. Efikasan i germanski precizan. Budite sigurni da smo od naših prijatelja Nemaca dobro naučili kako treba s narodnim neprijateljima. Nećemo vam dozvoliti da sisate srpsku krv. A sada, svi, marš u svoje štale da razmislite.“

Stražari počеше da odvođe logoraše sa zborišta, a pisar se udobno zavalio u stolici i, pošto mu je dosadilo da posmatra kako ih odvođe, privukao je sebi onu veliku knjigu i mirno je otvorio kao da se ništa neobično nije odigralo. Pošto je vrh pera umočio u bočicu sa mastilom, podigao je glavu, zagledao se u novopridošle i doviknuo: „Sledeći!“ Kad mu je prišao najbliži, onaj sitni Vasilije kojeg je onaj krupni Kosta pretekao, nastavio je da unosi u knjigu podatke po redosledu: ime, ime oca i prezime, dan, mesec i godina rođenja, mesto rođenja, bračno stanje i nacionalitet.

Ulazeći u konjušnicu kroz širom otvorena vrata, kraj dvojice stražara koji su nadgledali taoce, Đorđe je krajičkom uha čuo odocnelo negodovanje što neće deliti hranu.

„Zahvalite svom drugu što danas neće biti hrane“, dobaci jedan stražar dok je zatvarao vrata štale.

„Šta ćete s našom 'ranom?“, upita neko.

„Šta ćemo? Daćemo svinjama“, dobaci stražar preko ramena.

U konjušnici je vladao muk. Đorđe i Stanimir, koji se ni na trenutak nisu razdvajali, krenuše ka svom starom uglu, u kojem su do prozivke sedeli. No to mesto već su bili zauzeli Dobrika i još jedan momak, kojeg nisu poznavali.

„Jesi li i ti Jevrejnin?“, upita Stanimir nepo-znatog.

„Nisam“, breću se on.

„Dobro, bre. Nemoj da se ljutiš. Samo pitam“, pomirljivo odvrati Stanimir i smesti se između njega i Dobrike.

Đorđe sede Dobriki s druge strane, pa reče:

„Izgleda da neće biti ništa od hrane.“

„Izgleda“, odgovori Stanimir.

„Ma ko im jebe mater fašističku“, odbrusi Dobrika.

Onaj nepoznati se malo naže napred, pa iskrivi glavu i, čkiljeći na jedno oko, zagleda se u Dobriku.

„Možda su fašisti, al' su vlast“, reče ozbiljno.

Dobrika se okrete i sočno opsova i tu i takvu vlast.

Neznanac htede da nešto kaže, ali zastade kad se pojavi lekar.

„Doktore, sedite kod nas“, pozva ga Dobrika i dade znak Đorđu da se malo pomeri.

„Zahvaljujem, mladiću“, odgovori doktor uz blag smešak i smesti se na slamu između Dobrike i Đorđa.

Iznenada se jedno krilo vrata otvori.

„Možda će da dele 'ranu?“, ponada se Stanimir, no stražari odmah zatvoriše vrata.

„Ubaciše nam još dvojicu“, progunda nepoznati.

„Sad nas ima sto šesnaest“, odsutno zaključí Đorđe.

„Kako se zoveš, družé?“, upita Dobrika nepoznatog.

„Nisam ja tvoj drug, za tebe sam gospodin“, odbrusi on.

„Dobro de. Kako se zoveš, gospodine?“, ponovi pitanje Dobrika, posebno naglasivši reč „gospodine“.

„Rajko Jovanović“, odgovori on.

„Otkud se ti, gospodine Rajko Jovanoviću, nađe u ovom odabranom društvu?“, izazovno upita Dobrika.

„Greškom“, odgovori Rajko. „Greškom. Eto kako!“

„Eto, gospodine, i ja sam ovde greškom“, dobaci mu Đorđe.

Dobrika se nasmeja, potapša Đorđa po ramenu, pa mu namignu.

„Ne znam, gospodine Jovanoviću, nego čuste li onog buljavog pisara? Čovek kaže da ovde niko nije greškom. Ko ovamo dopadne, kriv je za nešto“, zaključí Dobrika i zacokta. „Mora da si im nešto skrivio? Samo ne znam što si tako nepoverljiv, pa svako od nas je za nešto kriv! Eto, na primer, gospodin profesor je kriv jer je druge vere, Jevrejin. Ovaj do mene je kriv jer ga je majka rodila crnog. Biti Ciganin danas je smrtni greh. A ja, eto, mnogo lajem, rođeni sam kontraš, toliki da me čak ni komunisti nisu primili u članstvo, kažu da previše lajem čak i za njihov ukus.“ Dobrika se grohotom nasmeja, pa lupi Rajka šakom po ramenu. „Uostalom, svi smo ovde naši, a njihovi smo krivci, zar ne?“

„Nisam ja vaš!“, pobuni se Rajko.

„Dobro, ne ljuti se“, nastavljao je Dobrika. „Evo, ova dvojica su priznali da su krivi što su Cigani“, pokaza on na Đorđa i Stanimira. „I gospodin doktor je svečano priznao svoju duplu krivicu, i da je Jevrejin, što je neprihvatljivo, i da je doktor. A ja sam ti, brale, priznao svečano da sam od najgore kriminalne vrste. Kriv sam jer sam se žandarima najebô majke kad su mi hapsili komšiju. To ti je kod ovih švapskih slugu smrtni greh.“

„A da ti nisi neki komunist?“, upita Rajko.

Dobrika se malo zamisli, pa uzdahnu.

„Eh, prijatelju, nisam. Pa rekoh ti malopre, nisu me hteli. Rekoše mi da sam mlad i zelen za partiju, ali da, što je gore, imam dug

jezik i da mnogo laprdam.“ Dobrika se naže ka Rajku kao da će mu u poverenju još nešto reći, ali onda mu samo mangupski namignu.

„Zajebavaj se ti samo, ali zbog takvih kao što si ti mi poštene Srbi stradamo.“

„A da nisi ti možda neko mudo u Ljotićevom Zboru?“, nastavi da provocira Dobrika.

„E da znaš da jesam. Ja ću odavde izaći danas ili sutra, ali ti, odrode, nećeš, pazi šta ti Rajko Jovanović kaže.“

„Znaš, među nama, ja sam mason i mi takve kao što si ti po kratkom postupku“, reče mu Dobrika hladnim, pretećim glasom, pa kažiprstom pređe preko vrata. „I to noću, dok svi spavaju.“

Rajko Jovanović hitro skoči i, pre nego što ode, besno pripreti Dobriki da će ga on još upamtiti i nazva ga ljubiteljem Jevreja i Cigana.

„Ne brini, Rajko, upamtio sam i ja tebe“, dobaci mu Dobrika smejući se.

„Mladiću, nije ti ovo trebalo“, tiho mu reče profesor. „Navući ćeš bedu na vrat.“

„Doktore, čim sam prošao kroz onu kapiju, navukô sam ja bedu na vrat. Ali zato neću sebi da dozvolim da se plašim.“

„Šta će sada biti?“, upita Đorđe.

„Izvinite“, prekide ih prijatan muški bariton. „Da li mogu da se smestim tu, kraj vas?“

Đorđe podiže glavu i ugleda mladog čoveka u besprekornom zimskom kaputu, s vunanim šalom i tamnosivim filcanim šeširom na glavi. U rukama je držao kutiju za violinu.

„Ima. Sedi, burazeru“, dobaci mu Dobrika i malo se pomeri.

„Ja sam Borislav Kazandžijević, član radijskog narodnog orkestra“, predstavi se pridošlica. „Sa Čubure sam.“

„Nisu ti uzeli violinu?“, upita Đorđe.

„Nisu“, odgovori Borislav spuštajući se uz zid između Dobrike i Stanimira.

Dok je Stana poslovala oko stola postavljajući ga za obed, Rada je sedela na sanduku za drva kraj peći i u krilu držala unuka.

Nije trebalo Stani mnogo, brzo je pripremila sofru za nedeljni ručak i, kad je završila posao, sela je za sto da može kroz prozor da vidi kad Bora bude naišao. Kao i obično, prihvaćće njegovu violinu i odložiće je u sobu, pa će se vratiti taman da primi kaput, šešir i šal. Potom će mu politi vodu da pred ručak opere ruke.

Zidni se časovnik oglasi.

„Frtalj do tri“, uznemireno će Rada.

„Da“, potvrdi Stana.

„Gde li je?“

„Kasni.“

„Nikad on nije kasnio.“

Stana joj ne odgovori.

Nikodije zaplaka u Radinom krilu.

Stana ustade, prihvati dete i s njim priđe prozoru. Posmatra sivilo koje je prekrilo dvorište. Stražnja vrata na kafani miruju. Sa strane vidi kapiju i delić ulice preko niske tarabe. Ulica je pusta, niko njom ne prolazi. Nikakvi zvuci sa ulice ne dopiru. Nikodije guče i štipa majku za obraze. Stana nervozno cupka u mestu. To se Nikodiju sviđa i on se smeje.

„Što li ga nema?“, reče Stana.

„Baba“, opet se oglasi Nikodije pružajući ruke prema Radi.

Rada ustade, bez reči zaobiđe veliki trpezarijski sto i izađe u dvorište. Stana je isprati pogledom. Strah joj se ogledao u očima. Gledala je za njom sve dok nije ušla u kafanu na zadnja vrata, ona iz dvorišta.

„Bože mili, ne daj da mu se neko zlo dogodi“, šapuće Stana, a vilica joj se koči, samo što ne zaplače.

Oseća dah nekog zla. Loš predosećaj je pritiska kao vodenični kamen. To đavo ostavlja svoje otiske na zamagljenom oknu. Skoro da ga može videti.

Nikodije ponovo zaplaka i Stana ponovo uzdrhta. U grudima joj neki žar, u stomaku kao da joj kamen stoji. Vreo krik bi da joj se iz grla oslobodi i izleti.

Briše zamagljeno okno. Tren kasnije, vidi Radu kako kroz uličnu kapiju ulazi u dvorište. Ide ka kući. Sama je. Na licu joj se i dalje očituje zabrinutost.

„Nema ga“, šapuće Stana.

Kad se Rada obrela pred vratima kuće, Stana primeti da se stražnja vrata kafane otvaraju i požele da cikne od sreće. To njen Bora stiže.

Tren kasnije, ugleda Aleksandra kako izlazi iz kafane i za sobom zaključava vrata.

„Bože, smiluj nam se“, šapuće Stana i jedva se suzdržava da ne zaplače.

„Ćerko, spremi se. Idemo da ga tražimo“, s vrata će Rada odlučno.

„A Nikodije?“, unezvereno odvrati Stana.

„Ostaće tu sa Aleksandrom“, odgovori joj svekrva dok joj je iz naručja uzimala Nikodija. „Idi u sobu i lepo se obuci, kao gospođa. Samo požuri.“

Stana poslušala i odjuri u sobu da se presvuče.

„A ti, pazi na kuću i dete“, naredi Rada sinu dok mu je predavala unuka. „Pazi na njega. I da nisi iz kuće izlazio, razumeš li?“

„Ma dobro“, nevoljko odgovori Aleksandar. „Ako se Bora pojavi, šta da mu kažem?“

„Da ga tražimo. Eto šta ćeš da mu kažeš. I da iz kuće ne izlazi dok se mi ne vratimo“, reče mu majka, pa i ona ode do svoje sobe.

Uhvativši se za kvaku, okrete se ka sinu i dobaci mu: „Je l' ti jasno?“

„Jasno“, odgovori Aleksandar i osta sam u kuhinji s Nikodijem u naručju.

Časovnik je pokazivao 14.58.

„Šta li je to moglo da zadrži Boru, šta ti misliš, Nikodije?“, upita Aleksandar svog bratanca, koji ga je milovao po licu.

Pet minuta kasnije, Rada i Stana su izašle iz kuće i preko Kalenićeve pijace zaputile se ka gradu.

Negde kod Baba Višnjine ulice, Stana zastade, nekako uhvati dah i progovori.

„Majko, hajde da svratimo do *Kikevca*. Možda je svratio tamo s prijateljima iz orkestra?“

Rada samo klimnu glavom pa, kad izađoše na Aleksandrovu, skrenu ka kafani u kojoj je, koliko je znala, voleo da sedi s društvom i pričom prekrađuje vreme čuveni violinista, ali zato manje čuven kao advokat, Vlastimir Pavlović Carevac.

Kad je kročila u kafanu, Radu je zapahnuo poznat, težak kafanski miris duvanskog dima pomešanog s kiselkastim alkoholnim isparenjima. Trebalo joj je nekoliko trenutaka da se navikne na magličastu polutamu. Kafana je bila skoro puna. Za velikim stolom u dnu dugačke i uske sale sedela je grupa bučnih muškaraca. Nije bilo sumnje da su to kolege njenog sina; i u većoj gužvi bi prepoznala razbarušenu, talasastu sedu kosu Svetolika Arandelovića, takođe violiniste, kod kojeg je Bora načinio svoje prve muzičke korake. Ipak, svog Boru među njima nije videla. Zaputila se k njima. Stana je išla za njom.

I pre no što je stigla do stola, sredovečan muškarac tamnosmeđe, briljantinom zalizane kose ustao je i krenuo k njoj.

„Gospa Rado, otkud vi?“, upita je on.

„Dragi gospodine Vidosavljeviću, nema mi moga Bore.“

„Kako ga nema, pobogu?!“, iznenadi se gospodin Vidosavljević, koji je, sav smušen, pokušavao da zakopča dugmad svog besprekorno skrojenog odela.

„Pa rastali smo se koliko pre sat – sat i po. Zvali smo ga, ali nije hteo s nama. Žurio je kući“, dobaci, prilazeći, gospodin Svetolik.

„Nije stigao na ručak kao obično. Brinem, gospodo. Mnogo brinem.“

Stana zaplaka.

„Gospa Stano, ne plaćite, molim vas. Sigurno postoji objašnjenje“, obrati joj se gospodin Vidosavljević.

„Ove racije po gradu – sigurno ste čuli. Kažu da samo nas, Rome, hapse i privode u onaj logor tamo, na Voždovcu“, kroz suze se požali Stana.

„Da, da, čuo sam“, odgovori joj Vidosavljević. „Majku im njihovu, ceo će nam orkestar u zatvor strpati.“

„Izvinite na smetnji, moramo da pođemo“, reče Rada i okrenu se ka izlazu.

„Gospođo Rado, sačekajte, idem s vama“, dobaci joj Svetolik i uputi se ka čiviluku da uzme svoj kaput i šešir.

Nekoliko trenutaka kasnije, već su hitali ka Vračaru i potom Nebojšinom ulicom ka Mirijevskom drumu. Rada nije osećala umor, hitala je koliko su je noge nosile. Stana ju je pratila smrknuta lica, bez glasa.

Kad su prešli drum, ubrzo su se našli kraj ograde stare kasarne, a potom i pred kapijom, gde ih je zaustavio naoružani stražar.

„Kuda?“, obrati im se on osorno.

„Kod komandanta, gospodine“, zadihano odgovori Rada. „Hitno je. Doista. Strahujem da mi je danas sin uhapšen i mislim da je doveden ovamo.“

„Jaka stvar“, odbrusi stražar. „Mnoge su nenarodne i sumnjive tipove ovih dana hapsili i ovamo dovodili.“

„Gospodine“, umeša se Svetolik Arandelović, „posredi je zasigurno tragična zabuna. Plašim se da je jedan od uglednih beogradskih umetnika, violinista Narodnog orkestra Radio Beograda, greškom lišen slobode i doveden ovamo.“

„A jok! Nema tu nikakve zabune! Kakva crna tragična greška. Ne hvatamo mi poštene ljude. Ovamo dovode kriminalce, masone, špijune, komuniste, Jevreje i Cigane.“

„Mladiću, grešiš. Gospodin Borislav Kazandžijević je umetnik i nije kriminalac, a ni mason ni špijun, komunist a još manje. A biti Jevrej in ili Ciganin nije zločin, koliko ja znam“, pokuša gospodin Svetolik da objasni stražaru.

„Da li jeste ili nije – ne znam ti ja, ali ako mi komandir, poručnik Jozić, kaže da jeste, onda jeste i tačka“, odgovori stražar.

„Gospodine, možemo li do vašeg pretpostavljenog, tog poručnika Jozića, molim vas?“, upita Stana plačnim glasom.

„Ko si sad pa ti?“, isceri se stražar.

„Ja sam gospođa Kazandžijević“, odgovori Stana. „Žena Borislava Kazandžijevića, koji je možda ovamo doveden.“

„Ma nemoj. Pazi, molim te, i ti si mi neka gospođa“, podrugnu se stražar. „I nije čudo što se Hitler digô da uvede reda u Jevropu. Došô kraj sveta kad i Ciganšt ure sebe nazivaju gospojama.“

„Mladi gospodine, nemojte tako. Nije to lepo“, pokuša Svetolik da stane u Staninu odbranu.

„Sikter, bre, matori. Ti ćeš da me učiš šta je lepo, a šta nije? Nalevo krug i marš odavde. Da vas više nisam video. Ako se taj vaš ne pojavi kod kuće, sutra zorom dođi. Ko zna, možda se ovde izležava s Jevrejima i ostalim šljamom.“

Rada pokuša da umilostivi stražara, no on se razgoropadi i zamahnu kundakom da je udari. Utom kroz kapiju izađe čovek od tridesetak godina u uniformi sa oficirskim epoletama i zastade iznenađen prizorom.

„Vojniče, ostav! Kakav je ovo cirkus?“, zagrme oficir. „Šta je to? Šta se događa?“

„Gospodine potporučniče, prave ovde demonstracije. Htedoh da ih odstranim.“

Svetolik se prvi snašao i prišao oficiru.

„Gospodine potporučniče, ja sam dirigent Narodnog orkestra Radio Beograda i profesor violine u muzičkoj školi, Svetolik Arandelović. Sigurno ste čuli za mene.“

„Da, da, jesam“, nevoljko mada neubedljivo odgovori potporučnik. „Pa šta?“

„Eto, verujemo da je moj najbolji učenik i violinista radijskog orkestra greškom uhapšen dok se danas sa snimanja vraćao kući. Pribojavamo se da su ga doveli ovamo.“

„Lepo je to što brinete za svoje ljude, gospodine, ali ovamo nikoga ne dovode ni zabunom ni greškom. Nove vlasti to ne čine. Ako su ga dovele ovamo, onda je to s debelim razlogom učinjeno. Verujte mi, znam šta govorim.“

„Ali on je samo umetnik, ne bavi se on politikom“, umeša se Stana.

„Ne znam ja ništa. Nego, hajde, razlaz. Jasno?“, podviknu oficir.

„Gospodine, molim vas. Ne tražimo nemoguće, samo molimo da proverite u spiskovima. Mora da imate spiskove. Vidim da ste savestan i častan čovek i oficir. Ako je uhapšen i ako je tu, mora da su ga stavili i na neki spisak“, pokuša Rada da umoli potporučnika.

„Gospodine, verujte mi, moj orkestar je svirao i na svadbi ćerke đenerala Nedića. I Borislav Kazandžijević je tada sa mnom svirao. Molim vas, šta vas košta da samo naredite da neko proveri?“, zamoli Svetolik Arandelović.

Potporučnik se načas zamisli, pa se nevoljko vrati do kapije i pozva dežurnog, koji se pojavi na ulazu portirnice u stavu mirno.

„Na raspolaganju, gos'n potporučniče!“

„Radojko, trkni do Srete i kaži mu da donese onaj tefter u koji su upisani pritvorenici. I vidi da li je u njemu upisan taj njihov muzikant.“ Osvrnu se i pogleda u Svetolika. „Kako se ono zove taj vaš, šta god da je?“

„Borislav Kazandžijević“, tiho mu reče Stana. „Borislav Kazandžijević.“

„Jesi li razumeo? Borislav Kazandžijević!“, podviknu potporučnik.

„Jesam, gos'n potporučniče“, salutira Radojko i otrča ka zgradi udaljenoj pedesetak metara.

„Eto. Jeste li zadovoljni, profesore muzike?“, upita potporučnik i cinično se nasmeja, pa se okrenu i bez pozdrava se uputi ka Vračaru.

Ubrzo se pojavi Radojko noseći pod miškom veliku knjigu tvrdih korica, pa pozva Svetolika da priđe i uvede ga u portirnicu kraj kapije.

„Kako se zove taj tvoj?“, upita nadmeno.

„Borislav Kazandžijević.“

„E da znaš, matori, grdne su ovih dana dovodili. Cigane, uglavnom. Nego, mora da je i taj tvoj Ciga?“, govorio je dok je prstom pratio spisak imena u knjizi. „Kad veliš da su ga doveli?“

„Danas, posle podne. Posle pola tri. Do dva smo bili u Radiju i nešto kasnije smo se razdvojili.“

„Aha, dakle, mora da je u poslednjoj turi stigao“, reče i okrenu stranu, pa još jednu. „E, evo ga. Jeste, tu je. Borislav Kazandžijević. Vidite da smo mi pedantni. Tako ti je to kod nas, dragi moj, sve je po zakonu i propisu. Eto, trebalo je Švaba da dođe da nas nauči redu.“

Svetolik uzdahnu i zahvali, pa pokunjeno izađe iz stražarske kućice. Stoji na stepeniku i posmatra čas na jednu, čas na drugu stranu. Levo su barake, dugačke zgrade od žute i crvene opeke. U njima su utamničeni ljudi. Među njima je i Bora, njegov učenik. Seća ga se još kad je, kao petogodišnji dečak, prvi put s majkom došao u muzičku školu. Šesnaest godina ga je učio tajnama sviranja na violini i sad, eto, ovde je, stoji na stepeniku, a njegov učenik je negde tamo, zatočen. Nema u njemu dileme, zna da je malo onih koji su odavde izvukli živu glavu. Ovamo ne dovode krivce, osuđene ili bar osumnjičene, ovamo dovode nevine, ovde sabiraju taoce.

Šta da čini? Levo ne može, ne sme. A desno? Desno je kapija, a ispred nje stoje i čekaju ga Rada i Stana. Čekaju ga, a on ne zna šta da im kaže. Kako da im kaže istinu? Kako ovakva istina može ikome da se saopšti? I kako da ih uteši kad reči utehe ne može da pronađe? Opet, nema mu druge, ne može ovde doveka stajati. Zato se teškim korakom spušta na kaldrmu i kreće ka izlazu. Dok korača, pokušava da nađe pravu reč kojom bi Radi i Stani kazao da im je Bora tu zatvoren. Traži je, ali ne može da je nađe.

Kad stiže do kapije, podiže glavu i ugleda Radu i Stanu. Od njih ga deli tek nekoliko metara. Od muke obori glavu i zakorači na ulicu. Njegov jedan korak – tri Radina. Iako mu je glava oborena, oseća da ga Stana gleda. Sigurno naslućuje. Rada je već pred njim. I ona naslućuje, samo što, kao svaka majka, odbija da prihvati. Suočiće se sa istinom tek kad joj bude rekao. A kako da joj kaže? Mora da kaže. Ne može da prećuti, nema kud da pobegne.

Još korak i moraće da se suoči s njom. Moraće da podigne glavu i da je pogleda u oči.

„Gospa Rado, žao mi je“, jedva je prozborio. „Mnogo mi je žao.“

Rada ga gleda bez daha, bleđa. Drhti. Stana joj prilazi i hvata je za ruku.

„Recite mi da nije tu.“

„Ne mogu“, šapuće Borin profesor violine. „Žao mi je.“

„Kažite da nije!“

„Ne mogu. Tu je.“

Radin krik prolomi se i rascepi tišinu Topovskih šupa. Ona se zatetura i pade na kaldrmu.

„Joooj, jedna ja!“, zakuka Stana padajući na kolena kraj Rade.

Svetolik priskoči i pokuša da podigne Radu, no njeno opušteno telo beše preteško za njega.

„Jebem li vam mater cigansku“, povika stražar. „Ovamo si došla da se valjaš i da mi cirkus praviš?“

„Mladiću, mogao bi da pokažeš malo poštovanja prema jednoj majci“, pokuša da ga urazumi profesor. „Valjda i sam imaš majku?“

„More, matori, gledaj ti svoja posla, a mene nemoj da učiš“, grubo mu odgovori čovek u uniformi Nedićevih straža. „Nosi je odmah odavde!“

Svetolik više nije obraćao pažnju na stražara, već se usredsredio na opušteno i, učini mu se, beživotno Radino telo.

„Gospa Rado, gospa Rado“, pokušavao je da je povrati blagim šamarima.

„Mama, mama!“ Stana ju je drmusala držeći je za ramena.

Rada leži opuštena u Svetolikovom naručju, bez daha, kao da spava. Grč je nestao s njenog lica i ono je potpuno mirno – spokojno, činilo se Stani.

„Mama, probudi se, molim te“, kroz suze je šaputala dok ju je milovala po čelu.

„Nosite je odavde, majku vam jebem cigan-sku!“, vikao je stražar i zamahivao kundakom prema profesoru muzike.

„Presvisla je, presvisla“, prošapta Svetolik.

Stražar cokulom šutnu Radu u bedro.

Stana ustade i ustremi se na stražara, pa mu zari nokte u obraze.

„Životinjo! Životinjo!“, vrištala je grebući ga sve dok je kundak ne udari u glavu i ne obori na zemlju.

Svest joj se muti. Kroz maglu nazire Borin lik i čuje njegov glas. Čini joj se da joj govori da je mama umrla.

Onda je nestalo i ono malo svetlosti koja je kroz titravu gustu maglu dopirala do nje.

Kad je došao svesti, Kosta je pokušao da otvori oči. Bol u slepoočnicama sprečavao ga je u tome. Kiselkast miris ustajale ljudske mokraće uvlačio mu se u nozdrve. Amonijačna isparenja su ga povratila. Uspeo je nekako da otvori oči, ali mrak je i dalje bio oko njega. Ništa nije video. Isprva je pomislio da je oslepeo, ali ubrzo je uočio tanku pukotinu kroz koju je prodirala nejakta svetlost. Bar nije slep. Uspeo je da se pomeri tek toliko da bolje osmotri prostor u kojem se zatekao, ali snažan bol ga preseče, pa se uhvati za zatiljak i napipa veliku oteklinu.

Nije mu trebalo mnogo da shvati da je u neakvoj maloj, mračnoj i memljivoj, nadasve smrdljivoj prostoriji. Činilo mu se da nije veća od groba. Bila je široka tek toliko da se mogao okrenuti. U prvi mah nije ni pokušao da proveri može li da se ispravi. To će kasnije.

Osluškiavao je. Čuo je samo sopstveno disanje i tiho grebanje po zidovima. Pacovi, zaključili i strese se. Sedeo je nepomično, leđima oslonjen o zid. Nije se pomerao, a i zašto bi? Odavde nikuda ne može.

Ne zna koliko je sati, ne zna ni da li je dan ili noć. Nema predstavu koliko je dugo bio obeznanjen. Pomeri se i pokuša da ustane, ali bol u glavi i leđima zaustavi ga usred pokreta. Potom se vrati u sedeći položaj, leđima se osloni o zid i počne da osluškuje ne bi li čuo nečiji glas ili bar korake.

Tišina vlada. Vreme protiče sporo, isuviše sporo. Neizvesnost ga više nije mučila. Ostavio ju je za sobom, ostala je među ono nekoliko preteklih jadnika u vrsti kad je on iz nje istupio. Zna šta ga čeka. Vešala ili streljački vod, trećeg nema. Bolje ga ni inače nije očekivalo, pa sve da je onom ćori i cipele lizao. Samo mu je žao što nije ćerke izljubio, što im nije poslednje očinske savete uputio. Sad više nema ni vremena ni mogućnosti za to.

Možda bi mogao da dremne, samo da ovoliko ne smrdi na mokraću, kao da su po njemu pišali. Ko zna, možda i jesu? I glad ga muči, možda više od glavobolje. Kad su ga ono smotali, nije stigao ni zalogaj od onoga što mu je Dobrinka donela da pregrize. Da li je to bilo jutros ili juče ujutro – više ne zna. Ne zna koliko je bio u nesvesti, ne zna koliko je spavao. Ne zna čak ni da li je spavao ili samo dremao.

Mrak je čudo, smuti čoveka začas.

U jednom se trenutku trže i učini mu se da je ipak spavao.

To ga je valjda umor svladao.

Protrlja oči i proteže se. Čini mu se da ga glava manje boli, ali stomak mu i dalje zavija.

Nejaki i neprepoznatljivi zvuci dopreše do njega i on zažmuri pokušavajući da ih bolje čuje. I pre nego je uspeo išta da razabere, opet je zavladao tišina.

Možda je samo neki stražar prošao kraj ove buvare u koju su ga bacili kao kera.

Onda opet začu šumove. Čuje muški glas, neko se to valjda njemu obraća, ali on ne razabira šta mu glas govori. Da li ne razume zato što je još bunovan ili mu se to samo pričinjava? Možda je to od onog krvničkog udarca?

Eh, šta ti je čovek, malo mu treba da pobrljavi.

Vrata se otvoriše i ono malo svetlosti što se prosu po sobičku zaslepi ga.

Kosta podiže šaku do čela ne bi li zaštitio oči. Jedino što je jasno video bile su grube cokule u blatu.

„Izlazi napolje!“, zagrme grub muški glas.

Kosta s naporom podiže glavu, ali nije mogao da vidi žandarevo lice.

„Ajd, ajd, šta se izležavaš tu? Izlazi!“

„More, jebi se“, opsova Kosta kroz zube i počeo da se pridiže stenjući. Sve ga je bolelo.

Nekako se osovio na noge i uspravio se, pa se nesigurno zaputi ka svetlosti oslanjajući se o ljigav tamnički zid.

Nije mu trebalo više od dva koraka da izađe iz tmine samice. Tek tad primeti da je jutro. Rano jutro.

Kosta se ispravi i proteže ruke. Bar je vazduh svež i ne smrdi na ljudski izmet.

„Brzo, miči se“, povika čovek u uniformi i podbode ga kundakom.

Opet taj prokleti kundak! Kad će već jednom da upere u njega usta cevi i povuku obarač, da kao čovek pogine, a ne da kao pas sedi u kakvoj rupi popišan i posran?

„Odjebi“, jedva izusti suvim ustima.

Načinivši korakdva, tu, tik iza ugla zgrade u kojoj je bio zatočen, ugleda kamion i nemačke vojnike koji su svojim telima i puškama u rukama tvorili špalir do zadnje stranice kamiona.

„Jebi ga, znači, to je to“, zaključi, pa se okrete stražaru i uz prkosan osmeh mu dobaci: „Burazeru, hajde da skratimo ovu zajebanciju.“

Potom s nekom novom energijom, neočekivanom za premlaćenog čoveka tek izvučenog iz samice, uskoči u kamion u kojem je već bilo dvadesetak zatvorenika.

Kamion još nije ni krenuo, a ispod cirade se zaori Kostin glas.

„Ima li među vama Cigana?“

„Ima“, začu se nekoliko uplašениh glasova.

„Pa, braćo, 'oćemo li da zapevamo ili da ginemo kô pičke?“, uzviknu Kosta i zapeva, ne sačekavši odgovor.

„Ciganska je tuga pregolema...“

Dok se preko pustog i usnulog Kragujevačkog drumu prelivala ciganska pesma, kamion s taocima se truckao ka Jajincima, gde su robijaši iz Banjičkog logora uveliko kopali nove rake za nove žrtve.

Pošto je smestio majku na postelju, Aleksandar je ispratio Svetolika Aranđelovića i zahvalio mu na pomoći koju je pružio njegovoj majci i snaji u mučnim trenucima. Za to vreme, Stana je sedela za stolom u kuhinji i, držeći se za glavu, kukala da joj još tutnji od onog divljačkog udarca kundakom. Aleksandar nije znao šta bi pre. Nikodije je, srećom, spavao. Ocenio je da će Stana nekako već preživeti taj udarac, a majčino stanje ga je neuporedivo više brinulo.

„Stano“, obrati joj se naposletku, „odoh ja do doktora. Brinem za majku, a i tebi će dobro doći da te pregleda.“

Obukao je kaput i uhvatio se za kvaku da izađe.

„Aco, pazi se, molim te. Da i tebe ne uhvate“, dobaci mu Stana plačnim glasom.

„Ne brini, ne mogu oni sa mnom da se mere.“ Smešeći se, Aleksandar joj priđe i poljubi je u čelo. „Brzo ću ja.“

Već u sledećem trenutku, grabio je prema Mileševskoj i kući doktora Velibora Velimirovića.

Više od pola časa kasnije, Aleksandar se vratio u društvu starog porodičnog lekara, koji je, na preporuku kuma Stevana, lečio oca pa postao i porodični lekar ostalih Kazandžijevića.

Već upoznat s događajima, lekar je ovlaš pogledao oteklinu na Staninoj glavi i zaključio da je majka Radi ipak potrebija njegova pomoć. Krenuo je u njenu sobu naloživši Aleksandru da ostane uz Stanu te da joj pripravi kakvu hladnu oblogu za glavu.

Petnaestak minuta kasnije, doktor Velimirović je ušao u kuhinju smrknuta lica.

„Bogami, nije dobro. Ni najmanje. Doživela je srčani udar. Budite srećni što je uopšte živa. Nažalost, lekova nemam. Dao sam joj samo ono što sam imao, kombinovani prašak. Nije bogzna šta, ali bar će joj malo pomoći.“

„Šta da radimo, doktore?“, upita Aleksandar zabrinuto.

„Nažalost, ne možete mnogo. Pre svega, gospođa Rada nikako ne sme da ustaje iz kreveta. Čujete li me? Nikako! Mora da miruje i da se odmara. Apsolutno mirovanje! Sutra ću po podne da navratim. Ako joj u međuvremenu pozli, odmah dođi do mene. Razumeš?“

„Razumem ja, gospodine Velimiroviću, samo“, zastade Aleksandar i počea se po glavi, „znate vi nju... Pa nema šanse da je zadržim u krevetu. Sutra će zorom ustati i izaći iz kuće. Ko može da je zadrži? Sve će pokušati da Boru izvuče iz zatvora.“

„Razumem te, ali potrudi se. Šta da ti kažem, zaključaj joj vrata“, savetovao ga je doktor dok je ponovo pregledao Staninu oteklinu.

Kad je završio, reče da je imala sreće i da će joj se povreda zalečiti za dan-dva, a da udarac izgleda nije izazvao veći potres mozga.

Ispraćajući doktora, Aleksandar ga na kapiji upita koliko je dužan.

„Ništa. Zar da u ovoj situaciji naplatim? Za koga me to držiš, dete?“, pomalo ljutito odgovori doktor Vasiljević.

Aleksandar se izvini rekavši da je pitao jer bi ga, da nije, majka Rada izgrdila. Uostalom, kad budu izvukli Boru, odužiće mu se.

Kad se vratio, zatekao je majku u kuhinji kako posluje postavljajući sto za večeru. Svi njegovi pokušaji da je urazumi i smesti u postelju ostali su bez uspeha. Tek kasnije, pošto ju je snaga napustila, otišla je na počinak.

I, kao što je to godinama činila, pred zoru je prva ustala. Pošto je podložila vatru, probudila je, po običaju, prvo Stanu, pa Aleksandra.

„Deco, moramo se dogovoriti šta da radimo“, rekla im je kad su ušli u kuhinju. „Stano, ti ćeš ići do zatvora da Bori odneseš toplu preobuku i hranu, a ja idem u rejonsku policijsku stanicu pa kud me put odvede. I ne čekajte me. Došla sam kad dođem. A ti, Aleksandre, nećeš iz kuće mrdnuti dok se ne vratim, jesi li me razumeo? Čuvaćeš Nikodija. Jasno?“

„Ali, majko, doktor je rekao da moraš da miruješ“, pokušava Aleksandar da se suprotstavi.

„Šta je doktor rekao?“

„Pa da ležiš, da miruješ. I još mi je rekao...“

„Ma svaka njemu čast, ali danas nema toga ko ima šta da mi kaže“, žustro podviknu Rada i prekinu sina usred rečenice. „Znam ja šta

moram da radim i o tome nema zбора. Ima da bude kako sam vam rekla.“ Da bi mu pokazala da je razgovor o tome okončan, okrenula se Stani, koja je prala sudove od doručka.

„Čerko, pokušaj, ako je ikako moguće, da ga vidiš. Pitaj mogu li da mu se šalju pisma. Raspitaj se šta treba da im odnesemo da bi ga pustili i o bilo čemu što bi nam koristilo.“

„Hoću, majko“, odgovori joj Stana i, pošto je obrisala ruke, počela da pakuje topli Borin zimski veš, vuneni džemper i stari Dačin jagnjeći gunj. Zlu ne trebalo.

Aleksandar se nije tek tako predavao hiru svoje majke. I dalje je pokušavao da je urazumi, ali ona više nije obraćala pažnju na njega i njegovo zanovetanje. Spremala se da uradi kako je naumila.

„Majko, doktor će po podne doći da te vidi. Biće ljut što te nema.“

„Pa neka bude. Ti ga lepo primi i ponudi mu slatko i vodu“, odgovori Rada i nastavi svojim poslom. Onda se obrati Stani:

„Čerko, eno ti na hoklici fišek s hranom, spakovala sam mu suhu hranu, a ti vidi može li da mu se odnese i nešto kuvano.“

Aleksandar primeti da ona oblači kaput koji je nosila samo o Božiću ili nekoj drugoj svečanoj prigodi.

To, doduše, nije bila nikakva svečana prilika, ali Rada je vrlo dobro znala da odelo i te kako čini čoveka, u takvim okolnostima i nesigurnim vremenima naročito, iako Borislavu nije mnogo pomoglo to što je bio obučen kao gospodin.

Pre nego što je izašla iz kuće, poručila je Stani da požuri, a Aleksandru je zapretila da se glavom ne igra i da kuću nikako ne napušta.

„A kafana?“, upita je Aca.

„Ma kakva crna kafana, dete?“, odbrusila mu je na vratima.

Ubrzo je i Stana napustila kuću i, s paketom u rukama, zaputila se ka Voždovcu i Topovskim šupama.

„Aco, pazi na Nikodija, molim te“, zamolila je Aleksandra.

U kući je zavládala tišina. Samo je vatra pucketala u ložištu šporeta, a voda strujala u bakraču na fiksom premazanoj plotni.

Onda se začuo Nikodijev plač.

Kad su se za njim zatvorila škripava i razglavljena dvokrilna vrata, Bori se srušio svet. Lupnjavu s kojom su sa spoljne strane stražari uglavili prečagu u ležište nije čuo. U glavi mu je zujalo, a u nozdrvama je osetio snažan miris konjušnice i zadah ljudi. Zatvoren je u konjušnici. Zatvorili su ih u konjušnicu? Oko njega se širio vonj ljudske mokraće. Iz zidova je izbijao oštar miris konjskog znoja.

Bio je paralizovan, trebala mu je čitava večnost da se pokrene i odvoji od ulaznih vrata. Nesigurno je zakoračio ka sredini prostorije, među nepoznate i apatične ljude koji su odavali utisak da ga ne vide, kao da ne postoji. A on ni sam nije znao da li da vrisne i pokaže im da je tu ili bi da nestane, da se zavuče u mišju rupu, da ga nema.

Da je bar Milence s njim, bar neko koga poznaje, osećao bi se bolje. Ali razdvojili su ih. Njega su poterali na jednu stranu, a Milenceta na drugu.

Izgubljen, nasumice se teturao stišćući svoju violinu na grudima. Izbegavao je da dođe do kraja prostorije, do zida, jer mu se činilo da bi pred zidom bio kraj njegovog puta, da tu prestaje život koji zna a počinje tamnovanje.

Kad bi samo sve ovo bio ružan san. Kad bi ga neko probudio. Ali znao je: ovo nije san, već stvarnost. Ljudi, štala, knjiga u koju je upisan, studen, smrad. Toga u snu valjda nema?

Kad bi samo ugledao nekog poznatog, bar da mu se izjada. Valjda se zato i kreće među ljudima koji stoje sami ili u grupama. Izbegavao je da se sa sudari s ljudima koji su se, kao i on, besciljno kretali. Sklanjao im se s puta.

Imao je utisak da, dok se kreće, postoji nekakva nada; činilo mu se da će, bude li se stalno kretao, biti spreman, ako ga prozovu, da se odmah javi i pritrči izlaznim vratima, da se neko drugi umesto njega ne javi i lažno ne prijavi. Teška su i opasna vremena i svako bi da spase

živu glavu. Stalno sebi ponavlja da mora biti spreman zarad Stane, Nikodija, Ace, majke Rade. Ako se bude kretao, ako bude spreman, čini mu se, verovatnije je da će ga pozvati.

Samo ako se kreće. I kretao se, hodao je s jedne strane na drugu izbegavajući da se približi zidovima. Kad bi im se približio, odvrćao je pogled, lagano se okretao i nastavljao da se unedogled kreće po istoj utabanoj stazi očajnikâ. Da mu mislima ne bi zavladao beznađe, brojao je korake: sedamdeset šest koraka. I opet. Sedamdeset šest koraka. Svaki put – sedamdeset šest koraka. Dvadeset pet i po metara, a vreme je prolazilo, vrata se nisu otvarala i niko nije izgovarao njegovo ime.

S protokom vremena, svetlost je trnula poput njegovih mišića i kostiju, u koje se uvlačila studen. Umor ga je polako ali neumitno savladavao.

Kad je u svom besciljnom kretanju stigao nadomak zida, obazreo se i shvatio da je jedini zatvorenik koji još korača. Skoro svi se već odavno behu spustili na slamu kojom je bio posut cigleni pod konjušnice. Ljudi su sedeli ili ležali zbijeni jedni uz druge, da bi se zagrejali ili da odagnaju strah od tmine i sutrašnje neizvesnosti. I sam požele da se spusti na pod, da se tako preda ili da se utopi u ljudsku masu, ali za njega kao da više nije bilo mesta.

Zar doista za njega nema mesta među svim ovim ljudima? Zar ne može da se utopi u masu, da nestane, da zaspi i da se potom probudi i zaključí kako je sve ovo bio samo košmar? Ili da se više nikad ne probudi?

Stoji bespomoćno. Uplašen je.

Oseća se usamljenim i izgubljenim iako ga okružuje mnogo ljudi. Ipak, čini mu se da ovde više nema čoveka. Ljudi su ostali zatočeni u onoj knjizi Todora Markovića, pisara praznog i spokojnog pogleda. Ovde, u konjušnici, samo su njihova telesa prisutna.

Nedostaje mu dom. Nedostaje mu igra s detetom. Nedostaju mu Stanini poljupci u mraku. Sad mu nedostaje i sve ono što nije ni primećivao.

Više se ne nada da će ga iko pozvati i reći mu da je slobodan jer je zatočen zbog nespোরазума. Ne, neće biti oslobođen. Danas ga sigurno neće pustiti. Noć će provesti ovde. Šta li sad rade njegovi? Majka Rada sigurno brine. I Stana, svakako. Pitanje je da li će ga možda sutra pustiti. Da li će shvatiti da je posredi greška, da je

bezrazložno zatvoren? O tome da ga sutra neće osloboditi ne želi ni da razmišlja.

Pribojava se da razmišlja o onome što će mu doneti sutrašnji dan.

Studen mu je već odavno prodrla duboko u kosti. Drhti. Zubi mu cvokoću.

„Tek si stigao, momak?“, upita ga stariji čovek kratke prosede kose i dugih ušiljenih brkova na tamnom licu, kraj kojeg je zastao.

Bio je to prvi čovek u toj konjušnici koji mu se obratio. Svojim jednostavnim pitanjem uzdrmao ga je i otkrio mu da u njemu, negde duboko, postoji živa potreba da s nekim razgovara, da se izjada, pa makar i tom nepoznatom starcu upalih obraza i modrih usana.

„Da, čiča. Greškom su me uhapsili i doveli ovamo.“

„Hoće to, momak, hoće to“, zaključio starac češući se po potiljku.

„A jesi li ti, čiča, dugo ovde?“

„Dugo, sinko moj. Dugo. Od ponedeljnika, a danas je nedelja.“

„Ovde se ne loži?“

„Niti loži, niti bože daj“, odgovori starac i zakašlja se. „Pre neki dan je jedan ovde umro. Da l' od bolesti, da l' od gladi – đavo bi ga znao. Samo, kad zagudi u decembru, biće čupavo. Ali ko zna hoćemo li uopšte doživeti te dane.“

„Kako to misliš?“

„Momak, je l' se ti to praviš blesav ili stvarno ne znaš gde se nalaziš?“

„Oprosti, ne razumem“, pokušao Bora da razreši očigledan nesporazum.

„Ako nešto znam, to su dve stvari: kako se prave korita i da odavde svakog jutra odvoze ljude na streljanje. Ponestalo im Jevreja pa krenuli na nas, Rome.“ Starac pogleda ka stropu i, pošto se prekrsti, dodade:

„Bože, što mi takvu sudbinu dodeli? Što me lepo kao čoveka ne uzmeš, nego me ovako mrcvariš i ponižavaš, kô da sam džukela, a ne čovek?“ Starac žestoko opsova.

„Nemoj tako, biće valjda na kraju dobro“, pokušao Bora da okuraži starog, čije mu reči nisu prijale. Sam nije psovao, a nije voleo ni kada drugi psuju. Ni majka Rada nije volela psovke, pa je čak uspela da ih zabrani u kafani, kao i pljuvanje po podu.

„More, mladiću, živi bili pa videli“, odgovori mu starac, okrete se na drugu stranu i lagano se odgega na krivim nogama.

Bora je ostao da posmatra starčeva leđa, pa se namah trže i poče da se osvrće u mestu kao da ne zna ni gde je ni šta bi sa sobom.

Nakon razgovora sa starcem, učini mu se da je još usamljeniji, da je odbačen i zaboravljen, da je postao nevidljiv ljudima ovde, celom svetu, čak i svojim. Pita se da li su ga tražili, da li su bili tu, šta su im rekli, da li ga i dalje traže, šta li čine, da li su nekome javili... Možda prijateljima? Nekome iz orkestra? Uredniku? Da li njegovi prijatelji pokušavaju da ga izvuku iz ove neprijatne situacije? Neizvesnost ga je sve više mučila. Siguran je da su ga Stana i majka Rada tražile. Možda je Aca s njima krenuo? Ne bi valjalo da se i on upustio u potragu. Šta ako i njega uhvate? Uskoro će policijski čas. Ne bi valjalo da Aleksandra noć zatekne na ulici, Nemci bez razmišljanja pucaju na one koji ne stanu, a on im sigurno, kakav je, ne bi stao, nego bi bežao. A da ga uhvate, ne ginu mu batine i ispitivanje u zatvoru. Nada se da će majka Rada biti dovoljno prisebna da ga zadrži u kući. A i ona... Malo joj treba da joj skoči pritisak. Srce lako može da joj prepukne. Šta bi tad Stana, jadnica, sama s detetom? Mlada je i neiskusna. Kad bi bar mogao nekako da joj dojavu da sedi kod kuće i pazi na dete, da se Nikodiju nešto ne dogodi.

Smrkava se. Sve je tamnije i senke su sve duže.

„Šta je, momak, prpa?“, podrugljivo mu se obrati krupan Ciganin širokih ramena.

Bora se trže.

„Molim?“, promuca.

„Šta je, momak, prpa?“, ponovi rmpalija.

Zar zaista izgleda tako da svako može da primeti da ga je strah?

„Ne, nije“, odgovori nesigurno.

„Vidim da si pao s neba“, reče mu taj čovek uz osmeh. „Ne valja ti to, momak, ne valja. Nikako. Ako brigaš, poludećeš. Gledaj svet s vedrije strane.“

„A gde je tu vedrija strana?“, dobaci čovek koji je sedeo oslonjen o zid nedaleko od njih.

„Ako je i ne vidimo, to ne znači da je i nema“, odgovori grmalj. „Uostalom, ovaj momak ima violinu, ko zna zašto je to dobro.“

„Da nećemo možda ovde da napravimo veselje?“, upita onaj uza zid.

„A što da ne?“, odgovori grdosija smejući se i okrete se ka Bori. „Mladiću, hajde, izvadi čemane i zsviraj, al’ nešto veselo, da se oni zlotvori ne nasalđuju našom mukom. Pa zar mi, Cigani, ne pevamo i kad smo srećni i kad smo tužni, kad se rađamo i kad umiremo? Hajde, za moju dušu odsviraj nešto.“

Bora ga je gledao u neverici, ne znajući ni šta da radi ni šta da odgovori kako bi se izvukao iz neugodne situacije. Ni najmanje mu nije bilo do svirke.

„Hajde, pobratime, za moju dušu. Ko zna, možda će me koliko sutra pokupiti i poslati bogu na istinu.“

Onaj brkajlija što ga je prvi oslovio ustade stenjući, pa priđe Bori i potapša ga po leđima.

„Hajde, momak, učini čoveku sefte, šta te košta, možda mu je to doista poslednja.“

Nije stigao ni da se snađe, a već se oko njega okupiše ljudi.

„Sviraj, mladiću, sviraj“, govorili su mu. „Ne valja da odbiješ čoveku poslednju želju, grehota je.“

Ukočenih prstiju, Bora otvori kutiju, izvadi iz nje violinu i gudalo, pa ih predade onom grmalju, koji ih spretno primi osmehujući se, a kutiju odloži u stranu na slamu.

Dok je trljao dlanove da razmrda prste, Bora upita koju bi pesmu.

„Može li ona naša, sudbinska, *Ciganska je tuga pregolema?*“, doviknu neko.

„A *Đelem, đelem?*“

„Ili *Ne kuni me, mila majko?*“

„Ne, ne, to je žalostivo, treba nešto veselo. Daj onu *Čaje šukarije*, ako znaš. Da se čuje!“, uzviknu veseli grmelj.

„Znam i jednu, i drugu, i treću“, odgovori Bora. „Sve ih znam, samo da malo razmrdam prste.“ On poče da prevlači gudalom preko žica.

Isprva se začuše škripavi tonovi, no iz časa u čas postajali su sve čistiji i precizniji. Bora je svirao nekakav preludij. Onda, kad je završio, pogleda u grmalja i upita ga za ime.

„Stanko“, odgovori mu on toplim, skoro nežnim glasom, a u oku mu zaiskri.

„Stanko, veliš? Moja se žena zove Stana.“

„Dođe nam to od boga, skoro da smo neki rod“, uzviknu Stanko.

„Onda, hoćemo li?“, upita Bora.

„Hoćemo, brate mili“, odgovori Stanko.

I Bora zasvira, a Stanko zapeva.

Pridruži mu se još jedan glas. Zatim još jedan. Pa još jedan. Ubrzo kao da su svi pevali.

Bori se činilo da čuje glasove i iz drugih paviljona, ali nije bio siguran u to. Možda je čuo, a možda mu se to samo pričinjava. Bio je siguran jedino u to da ga je preplavio topao osećaj nekakve čudne prisnosti, da na ovom groznom mestu nije sam.

Radi se činilo da se sporo kreće i da će čitava večnost proći pre nego što stigne do policijske stanice. Ma koliko da se trudila da ubrza korak, nije mogla, nije imala daha, a srce joj je snažno tuklo, te je počesto morala da zastaje kako bi povratila dah. Kad je konačno došla do policijske stanice vračarskog rejona, iza velikog staklenog šaltera dočekaio ju je žandar koji je čitao novine držeći u zubima izgri-zenu i od duge upotrebe pocrnelu muštiklu od trešnjinog drveta.

„Gospodine“, obratila mu se Rada, „gospodine, molim vas...“

„Šta je? Zar ne vidiš da čitam novine? U šta se izmetnuo ovaj svet?“, obrecnu se žandar i ljutito presavi novine napola, pa ih odloži. „Šta je toliko važno? Je l' gori negde?“

„Pa i gori, bogami“, odgovori mu Rada, teško dišući. „Juče mi je na ulici bez razloga uhapšen sin.“ Žandar je prekide.

„Pa šta? Pa šta? To slušam svaki dan. Čudna mi čuda. Takvo ti je vreme, snajka, šta ćeš? Nego, idi ti lepo kući“, posavetova je, pa se ponovo lati novina.

„Došla sam da vidim zašto je uhapšen. Koga da pitam za sina?“

Žandar je pogleda kao da se dosađuje, pa reče:

„Hajde, kad si zapela. Idi tamo, kod Pere Mileusnića, to ti je onaj što sedi i pije kafu kraj prozora.“ On prstom pokaza na mlađeg čoveka u sivom odelu na preklap s diskretnim svetlim prugama i s filcanim šeširom zaturenim na potiljak. „Možda će on moći nešto ti da kaže, mada...“ Žandar ne završi rečenicu jer je Rada, kroz širom otvorena vrata, već grabila ka kancelariji u kojoj je Pera Mileusnić čitao novine kraj prozora. Već sledećeg trenutka je stajala kraj velikog kancelarijskog stola upravljajući svu pažnju na Mileusnića, koji se očigledno pretvarao da je ne primećuje.

„Gospodine Mileusniću, oprostite što vas ometam, ali uputili su me na vas. Rekoše da ste vi onaj pravi koji mi može rešiti problem.“

Petar Mileusnić odloži novine, pogleda u Radu, počea se dlanom po bradi i osta nepomičan.

„Da“, konačno progovori unjkavim glasom. „Vidiš, ja sam doista taj koji mnogo toga ume i može da reši. Pitanje je samo o čemu je reč.“

„Sin mi je juče, dok se vraćao kući s posla, uhapšen na ulici. Svira violinu u radijskom narodnom orkestru. Zna, on je tamo solista“, započe Rada.

„Je li? A gde je to, moliću, uhapšen?“

„Ne znam tačno, gospodine Mileusniću, ali biće da je negde oko Kalenića guvna. Svakako, u vračarskom rejonu.“

Pera Mileusnić se proteže, iskrivi glavu na jednu pa na drugu stranu, te se ispitivački zagleda u Radu.

„Vidi ti nju. Ona se čudi. Hapse, naravno da hapse. Racija je ovih dana. Državna straža čisti grad od skitnica i sumnjivaca.“

„Ali, gospodine, kome bi moj sin bio sumnjiv? A nije ni skitnica. Ugledan je član radijskog orkestra.“

„Ma šta kažeš, ugledan je član radijskog orkestra? Nije nego!“

„Jeste, gospodine Mileusniću, ugledan.“

„Znači, muzikant? Pa kako to da su baš njega uhapsili? A da nije komunista? Već ih je nekoliko iz tog orkestra u zatvoru na Banjici. Znaš li ti to?“

„Otkud bih ja, gospodine, to znala?“, odgovori Rada zbunjeno.

„A da taj tvoj sin nije crnoberzijanac?“

„Nije, gospodine, ovoga mi krsta“, brzo odgovori Rada i prekrsti se.

„More, znam ja vas, Cigane, kô zlu paru.“

„Gospodine, za boga miloga, kako možete tako? Njegov otac a moj pokojni muž, Nikodije Dača Kazandžijević, borio se za Srbiju u tri rata. Sa Solu-na se vratio kao invalid i sa činom narednika. Nismo mi nikakve skitnice. Komunisti još manje. A nismo ni crnoberzijanci. Mi smo oduvek poštovali državu i zakon.“

„Ma nemoj? Solunac mu otac? Pa što se taj tvoj sin nije javio u Srpsku dobrovoljačku komandu? Kosta Mušicki treba rodoljube koji će da brane zemlju od jevrejsko-masonske i komunističke zavere. Ili u Srpsku državnu stražu? A on, šta radi? Svira! Cigu-ligu. Ma nemoj? Dok drugi krvare, on kao cvrčak svira. Eto, zato su ga uhapsili. Vidiš, mora da je saboter.“

„Gospodine, nismo skitnice, svi radimo, najmlađi mi je sin na zanatu, a i starosedeooci smo na Čuburi. Sva su mi deca ovde rođena, Beograđani su. Nismo bez korena, imamo i kuću. Naša kafana od 1905. radi na Čuburi. Trideset i sedma je godina otkako tu pošteno živimo od svog rada.“

Mileusnić je pogleda, a oko mu zaiskri.

„Je li? E pa, to je već nešto drugo.“

„Eto, vidite, gospodine“, sa olakšanjem će Rada. „Molim vas, pomozite mi.“

Mileusnić poče da cokće i da odmahuje glavom. Onda se obrati Radi promenjenim glasom.

„Pa, prijо, što nisi ranije došla?“

„Kako ranije?“, upita ga Rada ne shvatajući.

Pera Mileusnić se naže nad stolom i papyrima razastrtim na njemu i, pošto se obazre da vidi da li neko sluša razgovor, dade joj rukom znak da mu priđe.

„Ma poštenim i savesnim ljudima od poverenja dajemo posebne papire. Da si došla ranije, ništa mu se ne bi desilo.“

Onda se zavalі u stolicu i, pošto odmeri efekat svojih reči, nastavi kao za sebe trljajući vrh brade nadlanicom desne ruke.

„Ma da, znam ja... Eto, mi se ubismo da vaše sačuvamo živote, ali ne, svi vi gospodina generala Nedića psujete, nas, koji za vas stavljamo glavu u torbu, mrzite i svašta o nama iza naših leđa pričate. Ali evo: kad dođe stani-pani, onda smo vam dobri?“

„Gospodine, molim vas, nemojte tako. Moja porodica je uvek bila lojalna i poštovala vlast.“

„Eh, poštovala. Čuj ti nju: poštovala! Znam ja kako nas poštuјete“, zaključі Mileusnić i zagleda se kroz prozor u sivo nebo.

„Moj pokojni muž nikad nije pogazio zakletvu koju je dao mučeniku, kralju Aleksandru Obrenoviću. To je za njega bila svetinja.“

„Šta, pa vi ste obrenovićevci?“, poskoči Pera i ozari se. „Pa što ne kažeš?“

„Gospodine, pomozite mi, molim vas. Umemo mi da se izdašno odužimo. Samo recite koliko treba, učiniću sve što kažete.“

Pera Mileusnić ponovo napravi žalostivo lice i slegnu ramenima, pa, snebivajući se, poluglasno izusti:

„Kako?“

„Gospodine Mileusniću, bar bi vi trebalo to da znate.“

„Kako? Kako sad?“ , ponovi on.

„Vi ste policajac, poznajete zakon, znate mnoge ljude, sigurno i u toj straži. Vas sigurno mnogi cene i poštuju, pa mislim...“ Rada zastade ostavljajući sagovorniku prostor da sam zaključi.

„Bih ja, samo sad ne znam kako. Nije to tek tako, malo šta zavisi od naših ljudi. Nemci su tu glavni, oni odlučuju o svemu. Velika su oni sila, a sila boga ne moli.“

„Ali, gospodine Mileusniću, pa žandari su uhapsili mog Boru! Kako čujem, žandari hapse po gradu.“

„Žandarmi? Ne bih baš rekao da je u to umešana beogradska policija. To valjda radi Srpska državna straža. Eto, baš sam juče bio sa šefom Ilijom“ – tu zastade pa značajno pogleda u Radu – „ti znaš ko je Ilija Paranos?“

Rada odmahnu glavom.

„Ne znam, gospodine.“

„Ne znaš?“, začudi se Pera Mileusnić i poče da cokće. Onda odmahnu rukom pa se nasmeja kao da je upravo sve shvatio. „Pa da. A i ja svašta pitam. Otkud bi žensko znalo ko je Ilija Paranos? Ilija Paranos ti je, draga moja, šef Specijalne policije Uprave grada Beograda.“

Rada je, oborene glave, lomila prste.

„Gospodine, ne znam ja tu gospodu, ja sam obična kafedžijka, domaćica i majka. Takva gospoda ne zalaze u moju kafanu. U nju samo prost i jednostavan svet dolazi.“

Onda se Mileusnić lupi po čelu i nasmeja se kao da se setio nečeg važnog, pa samoprekorno uzviknu:

„Kako mi to ranije nije palo na pamet?“

Rada brzo podiže pogled i s nadom pogleda u policajca, ali on se iznenada snuždi i zavrte glavom.

„Opet, ne mogu da te pošaljem kod njega. Ipak nisam toliko dobar s njim.“

„Neka, gospodine Mileusniću, ako može da pomogne, samo vi kažite.“

„Ne, ne, ne valja, krut je on i nezgodan čovek. Samo bismo pogoršali stvar.“

„Verovatno znate nekog drugog, nekoga ko nije krut a mogao bi da pomogne...“

„Ma znam ja mnoge ljude, samo daj da vidim...“, zamisli se on.

„Marinković bi mogao, a možda bi mogao i Krunić? Našao bi se tu, možebiti, još neko. Možda poručnik Jeftović iz državne straže?“

„Vi najbolje možete da procenite“, s probuđenom nadom odvratila Rada.

„Samo, znaš“, počela da oteže Pera kao da se snebiva, „morala bi da im se dobro odužiš.“

„Gospodine Mileusniću, kako vi kažete i koliko god treba, samo da pomognu da mi sina puste.“

Pera se laktovima oslonila o sto, stavi glavu u šake i neko vreme ostanula tako tih i nepomična. Rada je i dalje stajala kraj stola i netremice ga posmatrala iščekujući kakvo spasonosno rešenje.

Onda se inspektor ispravi pa, prošavši rukom kroz kosu, značajno pogleda Radu i tiho reče:

„Ovako ćemo.“ Ponovo proveri da li ih neko sluša, a onda izjavi da novac u ratnim vremenima nije siguran.

„Pametna si žena, i sama to znaš. Danas je samo zlato sigurna valuta. Zlato pripremi. Dukate. Sigurno ih imaš?“

„Imam, gospodine. Hoću, pripremiću. Samo da ga puste. Samo kažite kuda da idem i šta da radim. Kome treba koliko da dam?“

Mileusnić se počela po glavi.

Rada uzdahnu, otvori torbu, izvadi iz nje zlatnik i tutnu ga Peri u šaku.

„Napoleon“, reče.

Mileusnić je u čudu odmerila, a Rada ponovo zavučela ruku u tašnu, izvadi još jedan napoleon i spusti ga na Perin dlan.

Pera odmerila dukate, pa ih spretno ubaci u džep sakoa.

„Znaš gde je glavni stan Specijalne policije?“, upitala je.

„Znam, čula sam“, spremno odgovorila Rada.

„Onda idi tamo i traži Krunića. Radenka Krunića, višeg islednika. A ja ću se sad s njim čuti. Evo, odmah ga zovem“, i latila se za bakelitnu slušalicu i počela da okreće brojčanik.

Dok je čekao da se na drugoj strani neko javi, sedeo je zavaljen u svojoj stolici s naslonom i klimao glavom kao da kaže: ništa ti ne brini, biće sve u redu.

Najzad, naglo se uspravi u stolici i progovori.

„Alo, alo. Ovde inspektor Pera Mileusnić s Vračara. Treba mi Radenko Krunić.“ Podiže pogled ka Radi i namignu joj.

Nakon nekoliko trenutaka, ponovo se oglasi.

„Radenko, brate, Pera ovde. Ma dobro, znam da znaš. Čuj, šaljem ti jednu ženu. Daj, molim te, vidi da joj pomogneš. Žena će ti se valjano odužiti.“ Onda začuta.

Neko je vreme slušao, klimao glavom i povremeno odobravao sagovorniku sa „znam“, „razumem“ ili „svakako“. Onda je sa zadovoljstvom na licu priveo razgovor kraju.

„Dakle, učinićeš? Odlično! Hvala ti, brate.“ Potom je spustio slušalicu.

Rada ga je ispitivački gledala očekujući da joj potvrdi obećanje da će je taj Radenko Krunić primiti i da će joj pomoći.

„Eto, sve je u redu. Hajde sad, požuri i idi do Radenka. Tamo mu sve lepo ispričaj. Pomoći će ti koliko može. Ako sam ne može, uputiće te na nekoga ko može. Znaš kako je, rekao sam ti, Švaba o svemu odlučuje, a on je bezdušan. Vidiš i sama šta nam radi. Nego, požuri, vreme je bitno, svaki sekund može biti značajan za spas tvog sina.“

Dok je Rada žurila ka Vasinoj i glavnom stanu Specijalne policije, Stana je već bila nadomak kapije Topovskih šupa. Još izdaleka je uočila mnoštvo žena poređanih uza zidove kuća na suprotnoj strani ulice. Stajale su u grupicama, uglavnom sa zembiljima u rukama. Nedaleko od njih, sa one strane ulice gde je ulaz u hapsanu, špartala su dvojica stražara u uniformama koje nisu bile ni žandarske ni vojničke – nešto između, kako se načas učinilo Stani, iako tome nije pridavala nikakav značaj; mučile su nju druge, mnogo veće muke. O ramenu su nosili karabine, a Stani se učinilo da su samom svojom narogušenošću još onespokojili prisutne žene, kao da su ih mrkim pogledima odvrćali od svake pomisli da priđu ulazu u zatvor i tu se raspitaju za svoje utamničene.

Kad je sasvim prišla kapiji, i Stana se uplašila. Usporila je hod ne znajući šta da očekuje od stražara, molila se Bogu da se ne ponovi jučerašnji dan; dvoumila se da li da priđe grupi žena ili da krene ka kapiji, da se raspita, možda samo da se upiše, ako ikakve spiskove prave ili vode evidenciju u pridošlicama.

Dok je, neodlučna, stajala nasred ulice s paketom u ruci, jedan stražar je odmeri od glave do pete i oštrim pokretom ruke joj zapovedi da pređe na drugu stranu i stane na kraj reda. Njegov pokret nije

dozvoljavao dvojbu. Stoga se ona, oborene glave, povinovala njegovoj nadmenosti, prešla na drugu stranu ulice i stala na začelje.

Jedno vreme je tako stajala s paketom u rukama, a onda se odvažila i spustila ga na zemlju. Ispred nje su žene razgovarale šapatom, pa ih nije mogla najbolje razumeti, tek je poneku reč ili deo rečenice razabirala. Naposletku se osmeli i obrati im se.

„Izvinite, znate li kad počinju da primaju pakete?“

„Ko zna? Kad im se prohte?“, odgovori joj starija Romkinja.

„Da li dugo čekate?“, nastavi Stana da se raspituje, samo da zapodene razgovor sa ženama.

„Kako koja“, odgovori joj starica koja je čučala uza zid kuće.

„Ne, malopre sam i ja stigla“, odgovori joj zabrađena tamnoputa žena srednjih godina u seljačkoj nošnji.

„Ja sam tu skoro pola sata“, oglasi se druga, nešto mlađa.

„One gospođe napred su tu od zore“, dobaci joj crnooka lepotica od šesnaestak godina, pa je radoznalo upita:

„Ko ti je ovde?“

„Muž“, odgovori Stana uz dubok uzdah. „A tebi?“

„Tata i stric. Sad će i strina da stigne.“

„A jesi li mogla da ih vidiš?“, upita je Stana, ocenivši da je najraspoloženija za razgovor.

„Ma kakvi, ne daju ovi“, odgovori devojka i pljunu u stranu, a pogled joj zaiskri mržnjom i besom.

„Mogu li bar pisma da im se šalju?“

„Ni to. Valjda?“, reče ona najstarija. „Nisam pitala. Ne znam da pišem, a ni moj Radenko ne ume da čita.“

„Može ceduljica, nekoliko reči, bez ikakvih vesti o tome šta se događa napolju“, dobaci joj tiho žena koja je stajala nešto dalje u redu. „Ali bilo bi pametnije da pismo s vestima dobro sakriješ, a ceduljicu pokažeš.“

„Može li da im se doturi preobuka?“, upita Stana. U glasu joj se čuo strah pošto ni kod jedne od tih žena nije videla veći paket.

„Može, to može“, odgovori joj gospođa.

Stana zaključila da ta gospođa prilično zna, te je upita da li se bar može dobiti obaveštenje kad će njenom mužu biti zakazano suđenje, pa dodade da ne može da zamisli zašto bi Bori sudili kad se on politikom nikad nije bavio, a nije ni nešto nezakonito uradio.

„Drago moje dete, neće biti nikakvog suđenja. Ovo nije zatvor, već logor za taoce“, odgovori joj žena s gorčinom u glasu.

Stana je bila zatečena jer tu ženu i nije najbolje razumela. Zna da je rat, da je okupacija, ali valjda mora postojati zakon. Stoga upita kako mogu bez suđenja da drže nekog u zatvoru.

„Eh, kako? Može im se“, odgovori druga žena i začuta.

„Ne slušaš, dete, nije ti ovo zatvor. Ovo je logor i tu se ne sudi“, odgovori joj ona žena za koju je Stana verovala da ima iskustva.

„Pa šta će biti s njima, mislim, s taocima?“, upita Stana ponovo.

Žena samo uzdahnu i žalosno je pogleda, pa zavrte glavom i pogleda u zemlju.

Stana htjede da je još nešto upita, ali je sredovečna žena do nje zaustavi i tiho, jedva čujno joj reče:

„Dete, ne staj joj na muku. Tu su joj bili zatvoreni i otac, i muž, i brat.“

„Bili?“, začudi se Stana.

„Bili, dušo, bili“, potvrdi joj ona klimajući glavom.

„Kako bili?“

„Streljali su ih“, odgovori ona još tiše.

„Zbog koga sad čeka?“, upita Stana, uznemirena.

„Sin joj je tu. Zbog njega dolazi.“

Stana uzdrhta. Jutros je još verovala da je posredi nesporazum i da će se sve nekako rešiti. Možda samo od sebe? Očekivala je da će Rada uspe-ti da ga izvuče iz zatvora. Ali sad, nakon ove priče, počela je da sumnja da će ikada više videti svoga muža.

„Postoji li način da se odande neko oslobodi? Neki papir da se donese, neka potvrda da se izvadi ili takvo nešto? Bilo šta? Zna li kod koga da se ide i da se moli?“, upita žene.

„Nema takvog papira, mila moja“, odgovori joj ona sredovečna žena od malopre. „A za molbu? Antihrista ne vredi moliti.“

„Kakav antihrist?“, zbunjeno će Stana.

„Švaba, bre“, dobaci joj onaj devojčurak.

Sredovečna žena spazi suze u Staninim očima, priđe joj i zagrli je, pa je privuče na grudi.

„Ne plači. Ne dozvoli zlotvorima da vide da se plašiš.“

„Vidi je – iako zna da će joj i sina streljati, ne pokazuje da se plaši“, prošaputa jedna od prisutnih.

„Možda u njoj više nema suza?“, reče mlada Cigančica krupnih crnih očiju.

„Da, biće da je tako. Kad nestane nade, nestanu i suze“, zaključila starica.

„A je li ona Jevrejka?“, upita opet crnooka devojka.

„Jeste“, odgovori joj sredovečna žena.

„A što ih svi toliko mrže?“

„Ne mrže ih svi“, odgovori joj žena i prekorno je pogleda. „Mrziš li ih ti?“

„Ma ne“, zbunjeno odgovori devojka. „Kažu da ih Švabe mrže, i ovi, ljotićeenci.“

„Jevreji su, kažu, razapeli Isusa“, ogłosi se starica koja je i dalje čučala uza zid. „Zato ih mrže.“

„Hajde, matora, ne pričaj gluposti“, odgovori joj sredovečna žena, pa se okrete devojci i tiho joj reče da ne sluša trabunjanje lude babe.

„Jeste, tako u Jevanđelju piše“, ne predaje se baba.

„A piše li u tom tvom Jevanđelju da su i Cigani krivi za Isusovu smrt?“, besno joj odgovori sredovečna žena.

„Ne piše.“

„A što onda Švabe i vas, Cigane, progone i tamane?“

„E ćerko moja, nas su svi progonili i ubijali, pa što ne bi i Švabe?“

Žena odmahnu rukom i odmače se u stranu.

Stana zausti da nešto upita kad dvojica stražara istrčase iz stražarske kućice i hitro otvoriše kapiju. Kroz nju, iza crne limuzine, brekćući izađe nemački sivomaslinasti kamion sa arnjevima, prekriven od kiše ispranom cirađom. Pratila su ga dvojica motociklista s prikolicama u kojima su sedeli vojnici pod šlemovima, s puškomitraljezima. Zaputiše se ka Kragujevačkom drumu.

„Zlotvori“, tiho reče žena srednjih godina i bradom pokaza na vojnike.

Stana je zbunjeno pogleda i promuća.

„Ne razumem. O čemu je reč?“

„Odvođe taoce na streljanje“, odgovori joj žena. „Svaki ih dan ovako odvođe.“

Vetar odiže kraj cirade kojim je bio pokriven zadnji deo kamiona i Stana se učini da je ugledala nečije blede lice.

„Kuda ih vode?“, upita ona.

„Pa vidiš. Tamo gore ih vode. U Jajince“, odgovori crnooka Cigančica.

„Da, i tamo ih streljaju. Ali ne samo tamo“, potvrdi gospođa.

„Neka im se Bog smiluje“, prošaputa Stana i tri puta se prekrsti.

Dok se kamion gubio s vidika skrećući na širok drum, među ženama je vladala mučna tišina. U pogledima im se ogledao strah – strah i pitanje nije li neko od njihovih upravo u kamionu koji im se gubi iz vida. Kad je bruj kamionskog motora zamro, žene su još dugo stajale neme i potištene, kao da su se u svoj svojoj bespomoćnosti pomirile s mogućnošću da su kamionom, s njihovim bližnjima, nepovratno odvezeni i delovi predašnjih života.

Samo su se stražari kretali i samo je bat njihovih cokula odzvanjao po ulici.

Stana se nije mogla oteti utisku koji je na nju ostavio kamion i ono bledo nepoznato lice koje je spazila u magnovenju, lice čiji joj se pogled urezao duboko u svest. Nikad ga neće zaboraviti. I za deset godina će se sećati tog staklastog pogleda lišenog svake nade, pogleda punog neizrecivog užasa. No u tom kamionu je bilo još sužanja. Užasava je pomi-sao da je u njemu mogao biti i njen Bora. Ta ju je neizvesnost razdirala. Svakim trenom, strah je ju sve više gušio postajući sve stvarniji i opipljiviji. Pred očima joj se uobličavala Borina slika i scena kako ga izvode vezanog i dovode do kamiona a on se ne opire, samo mu kolena klecaju. Pogled mu je mutan i uprt nekud u stranu, ka gradu; možda preko vrhova topola koje se povijaju na vetru pokušava da pronađe Čuburu, da Nikodiju uputi poslednji pogled i poljubac. I baš kad ga stražari hvataju za mišice ne bi li ga ubacili u kamion, njega noge izdaju i on pada na zemlju i ostaje da leži bez svesti.

„Strina, hej, ovde sam“, prekide tišinu crnooka devojka i nehotice gurnu Stanu mašući ženi koja je prilazila skupini. „Evo, ide moja strina“, reče Stani osmehujući se.

„Kad će da uzimaju hranu?“, upita strina crnooku devojku kad joj se pridružila.

„Ne znam“, odgovori joj devojka slegavši ramenima.

„Da li to iko zna?“, upita strina, ali ne dobi odgovor, pa zaključí da joj je najbolje da začuti i da se, poput ostalih žena, prepusti neizvesnom iščekivanju.

Onda, nakon večnosti, kako se činilo Stani, na ulicu izađe brkat žandar, dogega se do sredine ulice i doviknu ženama:

„Slušaj ’vamo! U red brzo, jedna po jedna, uza zid. I da se ne gurate, nije vam ovo pijaca. Jasno?!“

Shvativši da je njihovo ćutanje potvrđan odgovor, on pljesnu šakama.

„Hajde sad, kreni!“ Na petama se okrenu ka ulazu u nekadašnju artiljerijsku kasarnu i oštrim, skoro strojevim korakom zaputi se ka teškoj kapiji, gde stade kako bi nadzirao seobu žena s jedne strane ulice na drugu.

Žene u tišini, jedna za drugom, predoše preko ulice i stadoše tamo gde im je brkati žandar naredio. Nije se čula ni reč, ni uzdah. Stana je, oborene glave, pratila žene koje su došle pre nje, pazeći da neka od kasnije pridošlih slučajno ne stane ispred nje.

Pošto se uveri da su ga sve poslušale i da stoje mirno i u tišini, brkati podnarednik ponovo pljesnu šakama, oteže jedno *doobro* i kroz malu kapiju uđe u logor.

Žene su na ulici strpljivo čekale da neko ponovo izađe i dâ im znak da počnu da ulaze u portirnicu i predaju ono što su donele.

„Idem kod Radenka Krunića, očekuje me“, obrati se Rada krupnom i kosmatom brkajliji u žandarmerijskoj uniformi na ulazu u zgradu Specijalne policije Uprave grada.

Žandar je mrko odmeri od glave do pete. Na trenutak se promišljao, ali ipak samo promrmlja da može da prođe.

Kad je ušla u hol, uputila se ka portirnici za kojom su sedela dvojica muškaraca: jedan u uniformi, a drugi u civilnom odelu.

„Radenko Krunić me očekuje“, rekla je čim je stala pred njih.

„Sačekaj, prvo moram da proverim da li je gospodin Krunić u kancelariji“, reče onaj u civilu, lati se telefona i poče da okreće brojčanik.

Nekoliko trenutaka kasnije, uniformisani portir joj uze legitimaciju, pa je poslao na treći sprat.

Radu je, dok se uspinjala širokim mermernim stepeništem, bol u grudima sve snažnije tištao, sve je teže disala, a osećala je da joj se i vilica koči. Sve je češće zastajala da bi se povratila. Na odmorištu

između prvog i drugog sprata ponovo se zaustavila. Naslonjena na zid, osećala je da joj se graške hladnog znoja slivaju niz lice. Ne dozvoljavajući da je savlada strah, uveravala je sebe da mora istrajati po svaku cenu, moraće se uspeti na treći sprat makar bauljala na sve četiri, imala je važnijeg posla od brige za vlastiti život. Ništa joj nije bilo važnije od Borinog izbavljenja iz logora. Jedino što ju je mučilo otkako je napustila vračarsku policijsku stanicu bio je strah da neće uspeti da stigne dovde. Sad, kad je tu, izdržaće bar toliko – da stigne do tog čoveka za kojeg joj je obećano da će joj spasti sina. Primorala je sebe da bude staložena i da ne gubi glavu.

Osetivši da joj je bolje, pokrenula se. Išla je korak po korak, stepenik po stepenik. Na odmorištu između drugog i trećeg sprata bila je sigurna da će uspeti. Dok joj je nevidljiva ruka pritiskala grudi a znoj joj se slivao niz lice, izbrojala je trinaest stepenika. Još samo tih trinaest stepenika, ubeđivala je sebe.

Konačno je prešla i tih trinaest stepenika i ispela se na treći sprat.

Nadomak je cilja, ne sme da se preda, ne sme sebi da dopusti ni da je osećanja preplave pa da učini kakav pogrešan korak, da se Krunić ne uvredi, ne uplaši i ne odustane od svega. Mora biti pribrana i usredsređena samo na jedno: Boru da spase.

Kad je došla do daha, krenula je na desnu stranu, kao što joj je portir rekao. Na kraju hodnika pronašla je kancelariju iznad čijih vrata je stajala emajlirana pločica s brojem 333, pokucala je i otvorila ih ne sačekavši odgovor.

„Gospodin Radenko Krunić?“, upitala je čoveka koji je sedeo za stolom i kucao na velikoj pisaćoj mašini.

„Ko pita?“, odgovori joj on čkiljeći preko upaljene cigarete.

„Rada Kazandžijević“, spremno odgovori ona. „Poslao me je gospodin Pera Mileusnić iz vračarske rejnske policije.“

„Tako, dakle, poslao te Pera?“

„Da, gospodine.“

„Jeste, vala, zvao me je maločas.“

„Znam, gospodine, da vas je gos'n Pera zvao, bila sam kraj njega kad ste razgovarali.“

„Kad pre stiže?“

„Eh, gospodine Kruniću, kad pre! Žurila sam jer je muka golema.“

„Dobro, hajde, da čujem: u čemu je problem? Ali prvo zatvori vrata i sedi onde“, pokaza joj on klupu u uglu kancelarije.

„Svakako, gospodine“, odgovori Rada i pođe ka vratima.

Dok je zatvarala vrata, počela je da govori o svojoj mucii. Sve mu je ispriopovedala, ništa nije preskočila. Rekla je kad i gde joj je sin u raciji uhapšen, da je to bilo oko pola tri, dok se vraćao iz radio-stanice. Krenuo je kući pošto se rastao s prijateljima i kolegama. Oni su otišli u kafanu, a on je krenuo kući, kao i obično. Na putu do kuće su ga presreli i uhapsili. Negde oko Kalenića pijace. Potom je počela da priča ko je Borislav i kakav je čovek i umetnik. Pozivala se na mnoge uvažene i poznate ljude koji u gradu nešto znače. Svi oni mogu da posvedoče ko je i kakav je njen Bora. Spomenula je i pokojnog Daču i njegove ratne zasluge za kralja i otadžbinu. I njegove rane. Nije prećutala ni kumstvo s porodicom potpukovnika Stevana Krstića.

„Dobro de“, prekide je Krunić. „Shvatio sam.“

Rada učuta i zagleda se u svoje ruke, koje su joj drhtale u krilu.

„Gospodine, ako boga znate, spasite mi sina. Sve ću učiniti, platiću koliko treba. Sve što imam daću. I kafanu i kuću ću prodati.“

Krunić ustade iz svoje udobne tapacirane stolice, zaobiđe veliki radni sto i, s rukama duboko uvučenim u džepove pantalona, prođe pored Rade i stade kraj prozora. Kroz okno se zagledao na ulicu.

„De-de, nije valjda dotle došlo da moraš kuću da prodaješ?“

„Jeste, dragi gospodine, jeste. I nije mi žao da je prodam, samo da mu glavu sačuvam na rame-nima.“

Krunić je neko vreme zurio kroz prozor, a onda se trgao i pogledao Radu kroz dopola spuštene kapke.

„Znaš, da ne cenim i ne poštujem Peru, i da me on nije zamolio, ne bih smeo, podvlačim, ne bih smeo da se u ovo upuštam. Previše je opasno. Vraški opasno! Znaš, Dragi Jovanović ne toleriše ovakvo nešto. Ni-ka-ko! Izričito je zabranio da se mešamo u nadležnost okupacijskih vlasti. To, među nama, može imati teške posledice po službu. I po nas same. A bilo je takvih slučajeva. Ti znaš ko je on. Čula si i za Bećarevića. E on je spreman da ne trepne a da ti skine kožu s leđa. Stvarno ne bih voleo da njemu padnem šaka.“

„Ali, gospodine, verujte, moj sin je potpuno nevin“, pokušava Rada da umilostivi Radenka.

„Nevin, nevin“, uzdahnu on šireći ruke. „Danas bi svi da budu nevinii, ali ja ću ti nešto reći: za Švabe ovde nema neviniih. Džaba

Nediću što se trudi, ljudi stradaju. Misliš li ti da je njemu svejedno zbog ovih žrtava narodnih? Ne, draga moja, nije. Njemu srce krvari. Kao i svima nama, uostalom. Ali da li bi ove goleme nesreće bilo da ga narod sluša i miruje? Ne bi! Ne bi, kažem ti ja! Ali ne, oni bi pre rat nego pakt, oni viču 'bolje grob nego rob', neće da sede kod kuće i čekaju da rat prođe. E pa evo im sad. Švabe traže naše narodno iskupljenje. Vidiš, sami sebi pravimo probleme. Sto za jednog nemačkog ubijenog vojnika! Hej, sto za jednog, a pedeset za ranjenog. Ne pita te Švaba jesi li nevin ili nisi. Srbin si – kriv si.“

„Verujem vam, gospodine, i znam da narod strada zbog usijanih glava, ali, preklinjem vas, spasite mi dete, gospodine Radenko. Učiniću sve što budete kazali.“

„Dobro, videću šta mogu da učinim“, reče joj on konačno, sede u svoju tapaciranu stolicu, pa se lati telefona.

Dok je čekao da se neko javi, dao je Radi rukom znak da ćuti, a očima da će sve biti u redu. Onda se prenu.

„Halo, ovde inspektor Radenko Krunić iz Drugog odeljenja Specijalne policije Uprave grada Beograda... Da, da, jeste... Kolega, daj, molim te, proveriti šta je s Borom...“ Krunić pokri slušalicu rukom i upita Radu za ime i prezime njenog sina.

„Borislav Kazandžijević“, spremno odgovori Rada.

„S Borislavom Kazandžijevićem“, reče sagovorniku, pa ponovo pokri slušalicu rukom. „Proverava.“

U kancelariji zavlada tišina. Rada jedva da je disala. Radenko je prstima dobio po stolu.

„Da“, poskoči inspektor.

Rada se trže.

„Tako, dakle“, klimnu Krunić i razvuče osmeh. „U redu. Čuj, Panajotoviću, možeš li da ga skloniš na neko vreme? Naš je čovek, doušnik. Ma da, radi za nas. To je bila greška, nesporazum.“ Zaćuta i uozbilji se. Neko vreme je slušao sagovornika i klimao glavom. Naposletku je zahvalio Panajotoviću, poručivši mu da bi bilo lepo da se nađu, možda u *Oraču*, ali da će se svakako još ćuti. Odložio je bakelitnu slušalicu i uzdahnuo.

Rada ga je netremice poslatrala. Strah i neizvesnost su joj se videli u očima.

Konačno Radenko progovori.

„Tamo je. Zasad nije ni na kakvim nemačkim spiskovima. To je dobro. To je vrlo dobro. Ohrabrujuće. Nažalost, naši ljudi nemaju nikakvog uticaja na stvari, ne mogu oni nikog da puste. Spiskove zatočenih su u Gestapu i oni odlučuju o svemu. Njihov čovek vodi evidenciju i pravi spiskove. Sigurno znaš da je onaj njihov general, Beme, doneo one žalosno krvave mere srpskog pokajanja. Sto naših za jednog njihovog i, eto, u tome je problem.“

Rada uzdrhta i zakuka.

„Ma rekoh ti maločas, vidiš šta nam rade judeomasoni i komunisti? Džaba što pokušavamo da spasemo narod. Misliš ti da je meni lako ovde? E draga moja, nije. Nimalo. Srce mi se svaki dan cepa kad vidim ljude koji pate. Misliš li da si ti jedina? Pa nisi. Tek toliko da znaš. Pokušavamo da spasemo što više ljudi. Svi se trudimo, počev od đenerala Nedića pa do poslednjeg čoveka u vladi i policiji.“

Rada zausti da nešto kaže, no odustade i začuta.

„Eto, vidiš. I tebi je to jasno. Nego, ovako ćemo. Ja ću sa svojim prijateljem Nikolom Gubarevim videti sa šta se može. On je veoma duševan čovek, pravi patriota. On radi ovde, u policiji. Mnogima je pomogao, samo o tome ne govorimo. Valjda ti je jasno zašto. Zato ne bi ni ti trebalo o tome da pričaš. Videću i sa onim poručnikom od malopre, Panajotovićem, ali i s još nekim poznanicima u Srpskoj državnoj straži. Oni obezbeđuju objekat na Voždovcu. Do Borivoja Jonića ne mogu, a i šta bi mi on mogao? Pa ljudi tamo, na licu mesta, nekad mogu mnogo više od glavešina. Ako ništa drugo ne uradimo, ono bar da ga sklonimo Nemcima s vidika, da ga držimo podalje od njih, da mu bar tako sačuvamo glavu do trenutka kad bi se nešto više moglo. Nikad se zna šta nosi dan, a šta nosi noć, zar ne? Kažem ti: ne znam, videćemo. Videćemo. A ti bi, blago meni, mogla da odeš do te radijske stanice i da uzmeš neki papir da je on njihov čovek od poverenja i da im je potreban, pa s tim idi do Ministarstva unutrašnjih dela, do sekretara Milana Aćimovića. I, pazi, nemoj da si škrtica.“

Rada hitro otvori tašnu, zavuče ruku u filcanu vrećicu i iz nje izvadi šaku zlatnika.

„Gospodine, evo vam nešto malo, valjda će zasad biti dovoljno?“

Radenko ispruži ruku, prihvati zlatnike i odmeri njihovu težinu, pa ih razvuče po dlanu. Četiri napoleona i tri josifa. Nije loše, pomisli.

„Ovo će zasad biti dovoljno. Mnoge moram da ubedim da obave što treba, a strah je u svima“, objašnjavao joj je dok je ubacivao zlatnike

u džepić na prsluku. „Nego, pođi sad, pa se sutra vrati. Tad ćemo videti šta imamo i šta nam dalje valja činiti.“

Radenko sačeka da Rada izađe, pa pozva telefonom Peru Mileusnića.

„Halo, Pero? Ti si? E dobro. Čuj, otišla je. Imam nešto i za tebe, zato dođi do *Dardanela* u dva, da ti dam tvoj deo, a i da se dogovorimo šta ćemo dalje. Aja, u pravu si, spremna je da se otvori do kraja.“ Odloživši slušalicu, nastavi da prebire po papirima na stolu kao da se ništa nije dogodilo.

Za to vreme, Rada je s nekom novom snagom hitala ka radio-stanici.

Jutarnja smotra nije teško pala Bori, iako se odužila. Košava je prestala da duva, pa mu je zubato jesenje sunce malo zagrejalo telo nakon mrzle noći. Ni to što nakon prozivke i podnošenja raporta naredniku stražari nisu poterali ljude u štale i šupe nije mu bilo nimalo čudno. Naprotiv, porađovao se iznenadnoj velikodušnosti neosetljivih i strogih čuvara; bar može na miru da udiše svež vazduh.

Ma koliko čudno to moglo izgledati, uživao je u tom trenutku opuštenosti na suncu, tako da nije obraćao pažnju na jedva čujan žamor ljudi oko sebe. Nije obraćao pažnju ni na narednika, visokog i koščatog četrdesetogodišnjaka širokih ramena i dugih ruku, koji je hodao ispred postrojenih ljudi i zviždukao neko kolo. Žmurio je puštajući sunčeve zrake da mu greju kapke. Ostali su, međutim, sa zebnjom pratili svaki narednikov korak.

„Jeste li gladni?“, razleže se narednikovo pitanje.

Bora se trže, pa otvori oči i pogleda u pravcu iz kojeg je dopirao glas.

Niko ne odgovori naredniku.

„Jeste li gladni, pitam vas!“, ponovi narednik glasnije i zloko-
bnije.

Većina se ni ovog puta ne usudi da mu odgovori. Ipak, neki stidljivo potvrdiše.

„Dakle, izgleda da niste gladni“, zaključí narednik, zaturi šajkaču s kokardom na potiljak, pa lupi dlanom od dlan.

„Dobro!“, uzviknu i okrenu se čiči u uniformi i s belom pregačom oko pasa. „Stari, nosi čorbu gazda Miličku za svinje.“

Nekoliko poluglasnih uzvika beše sve čime su zatvorenici propratili narednikove reči.

Narednik se hitro okrete i podboči se.

„Šta je? Šta je?“, povika. „Bunite se? Je li? A sinoć? Veselo društvo sinoćke pravilo terevenku, pa sad ogladnelo, je li?“

„Vala, Stanimire, da znaš. Pošten svet od njih nije mogô da spava sve do jutra“, dobaci postariji stražar koji je stajao sa strane, oslonjen o zid zgrade.

„Deder, da čujem ko je to pravio larmu i svirio violinu“, ponovo zagrme narednik.

Bora pretrnu. Srce mu je sinoć vrištalo da se ne igra glavom, nije zatvor mesto za violinu, ali nije smogao snage da odbije Stanka. Zato će sada debelo da plati. Ali nema tri čiste da se javi. Strah ga je.

„Ajde, ajde, nemoj da vas ja prozivam. Mislite da ja ništa ne znam? E pa ne znate vi na koga ste se namerili, ne poznajete vi Stanimira Dangubića!“

Možda je ovo samo žandarsko zavatlavanje s ljudima? Možda će se malo iživljavati pa dići ruke i pustiti ga? Ako se ne javi, možda doživi goru sudbi-nu? Bora krenu da iskorači, ali jedna snažna ruka povuče ga nazad u red.

„Kud si krenô, mali?“, javi se poznati glas. „Stoj tu i ćuti.“

„Vidiš da nešto zna“, odgovori mu Bora drhtavim glasom. „Samo ću još gore nastradati.“

„Ma nećeš“, odgovori Stanko, razgrnu Boru i još jednog čoveka i izađe iz reda. „Evo, ja sam taj kojeg tražiš, naredniče!“

Stanimir se hitro okrete ka stasitom Ciganinu i začuđeno se zagleda u njega.

„Dakle, ti si taj delija?“, uzviknu i priđe Stanku. „Hajde, blago meni, objasni ti ovom poštenom narodu zašto si noćaske šenlučio. Valjda imaju pravo da znaju zašto im je bio narušen san pravednički.“

„Eh, gospodine naredniče, pa znate vi nas Cigane... Tuga me neka pritisla, i briga, pa rekoh – da dam sebi oduška. A kako bih ako ne pesmom? Naše su sve pesme tužne, baš kao što nam je i usrani život tužan.“

„A jesi li i jutros tužan?“

„Jesam, samo manje. Bog me je čuo pa je zaustavio košavu i dao mi ove tople sunčeve zrake. Hvala mu mnogo na tome“, odgovori Stanko smeše-ći se poput deteta.

„Je l' ti to mene zajebavaš?“, upita ga narednik.

„Ma jok ja, tako mi svega na svetu. Što bih?“

„More, znam ja vas kô zlu paru! Dobićeš ti, blago meni, dva'es' po turu, pa malo u buvaru da razmisliš o svom ponašanju, a i drugima će to biti za nauk.“

„Kako ti veliš, gospodine naredniče“, odgovori Stanko i iskorači ka žandarima koji su već bili krenuli ka njemu noseći kao prst debele žile.

Dvojica žandara položise Stanka preko nekakvog sanduka od grubih dasaka i pred zatvorenicima počese da ga naizmenično udaraju po turu brojeći udarce.

„Prvi.“

„Drugi.“

„Treći!“

„Slabo ti to, Tomislave, udaraš, baš si mrtvo puvalo“, prigovori mlađi i snažniji žandar. „Da nisi postao sažaljiv?“ Zamahnu i udari, pa se ispravi i dobaci: „Četiri.“

„Zašto pitaš, Radovane?“, začudi se Tomislav i ošinu Stanka.
„Pet.“

„Vidim da se Ciga ne oglašava kad ga udariš.“

Žila zviznu kroz vazduh i spusti se, uz tup udarac, na stražnji deo Stankovog tela.

„Šest.“

„Nešto ne čujem ni da kuka kad ga ti udaraš. Da možda ne sabotiraš naređenje, a?“, zaključí Tomislav, pa zamahnu i ošinu.
„Sedam.“

„Tvrd orah ovaj Ciga, šta veliš?“

„Tvrd, vala“, zaključí Tomislav.

Radovan se namesti i zamahnu. Dok je udarao, povika:

„Osam!“

Tomislav za njim uzviknu:

„Devet!“

Radovan je bio glasniji:

„Deset!“

A Stanko jedva da ispušta glas od sebe.

Bora stoji u redu oborene glave i zatvorenih očiju. Ne može da gleda iživljavanje. Dok steže pesnice, grize gornju usnu. U grudima mu odzvanjaju udarci. Nesvesno ih broji. Jedanaest, dvanaest, trinaest, četrnaest, petnaest, šesnaest, sedamnaest, osamnaest.

„Bože, ima li te?“, prošaputa.

„Devetnaest“, već tiše i uz uzdah frknu Tomislav.

„I dvadeset“, dobaci Radovan i odbaci žilu.

„Šefe, gotovo, svih dvadeset izvršeno“, raportirao je Tomislav naredniku Stanimiru.

„Cigo, alal ti ćufte! Izdrža ti bez jauka“, reče Radovan Stanku i potapša ga po ramenu. „Svaka ti čast.“

Dok su odvodili Stanka u samicu na drugom kraju širokog prolaza između zgrada nekadašnje kasarne, ostali stražari poteraše zatvorenike kao stoku u obore.

Dok je hodao u redu, Bora je osećao nelagodu. Imao je osećaj da su sve oči uprte u njega, da ga pogledi optužuju za kukavičluk. Da Stanko nije svirao violinu, to znaju svi, njih stotinak, koliko ih je već zatvoreno u konjušnici. Stidi se sopstvenog daha. Priznaje da nije imao hrabrosti da se usprotivi oholosti i brutalnosti. Stidi se jer je pognuo glavu. To što su i ostali ćutali, što su i drugi oborili glave, nije mu bilo dovoljan izgovor pred sopstvenom savešću. Muka mu je, šta se to s ljudima događa? U ratu, i ovde, u logoru, postalo je izlišno postavljati pitanje o ljudskosti? Gde li se to Bog od ljudi skrio? Stotine ljudi stoje, vide unižavanje sina čovečjeg s božjim likom i ćute.

Znao je da je strah zavladao, ali se s njim do pre neki dan nije istinski suočio. Tek sad zapravo zna šta je pravi strah. Tek sad mu je jasno kako strah slama ljude. Porazilo ga je saznanje da su i njega slomili, i to tako lako, tako brzo. Tamo, napolju, pred stražarima je stajao poput trupca među trupcima, a čoveka nigde nije bilo.

„Bože, zašto si nas napustio?“, ponavljao je tiho dok su mu se suze slivale niz obraze. Nije bio svestan da je odustao od nade jer mu se učinilo da ćutanje gospodnje znači jedino to da niko tu, pa ni on sam, ne zavređuje spasenje.

Suviše se stvari dogodilo u samo nekoliko dana da bi mogao ostati miran. Prošle noći jedva da je oka sklopio. Ne toliko od studeni – snašao se poput drugih, zbio se uz ostale i tako se grejao, a i dobio je pre neki dan paket s toplom preobukom uz hranu.

Jutros ga je rano probudio bruj motora. Ustao je i tiho prišao prozoru pazeći da nekog ne nagazi. Kroz umrljana okna video je kako nemački vojnici i stražari iz zgrade preko puta odvođe ljude i nagone ih u kamion. Uspeo je da prebroji dvadeset trojicu. Verovatno ih je bilo i više. Glasine kojih se naslušao prethodna dva dana pred njegovim očima postajale su užasna stvarnost. Od tog trenutka nije imao mira,

pokretne slike koje su se u tišini odvijale pred njegovim očima iznova su titrale, kao u kinematografu; ljude su kao stoku tovarili u kamion, rutinski, bez osećanja, bez žaljenja. A ni ljudi se nisu bunili, poslušno su izlazili kroz vrata, koračali špaliirom nemačkih vojnika i potom se peli u kamion pomažući jedan drugom, mirno i podatno, skoro saučesnički.

„Ja neću tako“, šaputao je. „Ja tako ne mogu!“

Ipak, zna da može jer se dogodilo ono sa Stankom. I mogao je. Čutao je. Juče je čutao. Čutao je jer se plašio. Još se plaši. Zna da će se i sutra plašiti. I sutra će čutati. Oseća prazninu u sebi, prazninu oko sebe, kao da u njemu više nema slobodnog čoveka koji bi imao pravo da se nada spasenju jer za iskupljenje nema šta da ponudi.

Opet, ne stidi se samo sebe, sram ga je i zbog sveta u kojem je donedavno skoro bezbrižno hodao, čiji je deo bio a da ga patnje ljudi zatočenih ovde i ko zna gde još nisu zapravo doticale. Nije mislio o zatočenicima. Nije mislio o njihovim patnjama. Nije mislio o njihovim mukama. Zapravo, izbegavao je i čutao je kao što su čutali i svi oko njega, kao što i sad čute. Svet koji je napolju nije onaj u kojem bi više mogao da živi a da ga se ne plaši jer je njegovo lice ovde upoznao. Sopstveni život je video prostrt na stolu onog dežmekastog i proćelavog Todora Markovića s velikim naočarima na nosu, kao mrlju u njegovoj knjizi brojeva, još netetoviranih duša; za tim nema potrebe pošto ih niko neće spominjati.

U toj novoj Srbiji koju bi Todor Marković, na čijem licu nema osmeha, u čijim očima nema života, želeo da izgradi, Bora ne vidi sebe. Ne vidi čoveka u njoj. Šta god da se s njim bude dogodilo, za njegovu porodicu u tom svetu nema mesta.

A Stanko? Svejedno, umreće, bio gord, bio hrabar i prkosan ili ne.

To što je sa ostalim sužnjima kažnjen zbog njegovog postupka nije mu teško palo. Ako je Stanko mogao da primi one batine, on može bar da gladuje, makar zarad solidarnosti. Ako još ne prime hranu koju žene svakodnevno donose pred kapiju, kako će to Stana shvatiti? Ili Rada? Možda će pomisliti da su ga odveli na gubilište? Čak mu se i ona stražareva pretnja da će hranu dati svinjama učinila spasonosnim rešenjem. Bar njegovi neće brinuti više nego inače jer neće ni znati gde je hrana završila.

Otkako su ih poterali u konjušnicu, nije stao. Sve vreme je u pokretu, pa je na koncu i osetio umor. Bolovi u mišićima su ga mučili, kolena su mu klecala, a telo mu je govorilo da je vreme da potraži neko slobodno mesto gde bi se odmorio. Tek je u uglu, na južnom zidu, između dvojice ljudi ugledao malo slobodnog prostora, pa im priđe.

„Izvinite, gospodo“, prekide ih svojim prijatnim baritonom. „Mogu li da se smestim tu, kraj vas?“

Jedan od njih podiže glavu i zagleda se u Boru, koji je stajao pred njim u doskora besprekornom zimskom kaputu, s vunanim šalom i tamnosivim filcanim šeširom na glavi, držeći kutiju za violinu u rukama.

„Sedi, burazeru“, dobaci mu mladić.

„Gospodo, da se predstavim“, reče Bora i blago se nakloni. „Ja sam Borislav Kazandžijević, član radijskog narodnog orkestra. Sa Čubure sam.“

„Čudno, nisu ti uzeli violinu“, reče stariji gospodin.

„Nisu“, odgovori Bora dok se spuštao uza zid između mladića i sredovečnog tamnoputog muškarca zaraslog u bradu.

„Da nisi ti onaj što je sinoć svirao violinu?“, upita ga gospodin.

Bora neodlučno zastade. Šta da odgovori? Da li će ga optužiti za kukavičluk? Možda će ga oterati? Niko ne voli kukavice, mada su i oni ćutali. Ipak je odlučio da kaže istinu. Suočiće se s njima.

„Jesam“, odgovori konačno.

„E momče, svaka ti čast, rasplakao si me“, zaključí tamnoputi. „Ja sam Stanimir.“

„Ja sam Dobrivoje, Dobrika“, predstavi se mladić i pruži ruku Bori. „Ovi drugovi su profesor Josif Alkalaj i Đorđe. Đorđe je onaj garavko tamo, do profesora.“

„Pa, gospodine Boro, dobro došli u veselo društvo otpisanih“, pozdravi ga profesor.

Bora uzdahnu. Ta opaska, da su društvo otpisanih, učini mu se gorko istinitom, ali i hrabrom. Za razliku od ovih ljudi, on još nije spreman da se suoči sa činjenicom da je otpisan.

„Gospodo, uza sve poštovanje, zar ste doista izgubili svaku nadu?“

„Ma ne“, odgovori mu Dobrika smejući se. „Na ulazu u logor su nam je rekvirirali mangupi.“

„A je li ono sinoć Stanko pevao?“, upita Đorđe.

„Jeste“, odgovori Bora sa zebnjom.

„Dobar je on“, nastavi Đorđe. „Znam ga. Duševan čovek. A kad ga vidiš onakvog, krupnog i sa onim ručerdama, nikad ne bi pomislio.“

Bora klimnu glavom. Seća se da se uplašio kad ga je Stanko oslovio.

„Ne brini, prijatelju. Ono što je učinio danas liči na njega“, tiho reče Đorđe nagnuvši se prema Bori. „Oni koji ga znaju neće ti ništa zameriti, a ostali – pa, mogu da prebace sebi koliko i tebi.“

Pošto je predala paket i izašla iz portirnice, Stana se osetila usamljenijom nego što je ikad bila i na trenutak je zastala. Malopre, kad je stražar detaljno pregledanu preobuku i ono malo suve hrane vratio u kutiju pa kutiju odgurnuo i viknuo „Sledeća!“, nije više znala kuda će. Sama pomisao da se vrati u kuću u kojoj je s Borom proživela možda svoje najlepše dve i po godine činila joj se nepodnošljivom iako ju je tamo čekao Nikodije. Činilo joj se da ne može samo da sedi i da čeka da se nešto dogodi. A to šta se s Borom može dogoditi – to joj je bilo neprihvatljivo. Malopredajna slika kamiona koji odlazi nije joj davala mira. Kad je kamion zastao na izlasku iz logora, pre nego što se ponovo, uz trzaj pokrenuo za crnim automobilom u kojem je, zavaljen na zadnjem sedištu, sedeo oficir u crnoj uniformi i crnom kožnom mantilu, za trenutak se pomerio zastor i ona je u polutami ispod cirade ugledala ljudske siluete i jedno blede lice. Tamo je mogao biti i njen Bora. Srećom, nije bio. Plašila ju je pomisao da bi sutra mogao biti u istom ili nekom drugom kamionu, u pratnji vojnika iz njoj nepoznatog grada u Nemačkoj kojem nije ništa našao učinio, ali koji će ga streljati na komandu svog oficira. Ne može da zamisli tog vojnika kao momka koji je negde u Nemačkoj, u nekom običnom mirnom gradiću, imao običan miran život i posao, možda u nekoj fabrici ili kakvoj piljarnici, nedeljom ujutro odlazio u crkvu, a predveče s devojkom na igranku. I taj će vojnik streljati Boru, bez zazora, bez trunke kajanja, mirne savesti, na nečiju zapoved? To joj ne ide u glavu jer taj vojnik mora da je zlotvor i bezdušnik.

Dok je, zamišljena, stajala pred portirnicom, trže je grub stražarev glas.

„Hajde, snajka, miči se, nije ti ovo šetalište.“

Trgavši se, Stana siđe niz nekoliko stepenika i koraknu ka sredini kaldrmisanog puta koji je od kapije vodio ka zgradama u kojima

su, pretpostavljala je, bili logoraši. Iako je znala da mora da krene ka izlazu, srce ju je vuklo na drugu stranu, ka makar prvoj zgradi od svetle opeke, u kojoj je možda zatvoren njen Bora. Morala je bar da pokuša da ga čuje kad već ne može da ga vidi.

Stana posmatra dugačku prizemnu zgradu sazidanu ko zna kad, procenjuje da može da dotrči do nje za tričetiri sekunde; udaljena je svega dvadesetak metara. Čini joj se da iz nje dopiru ljudski glasovi, možda jauci ili samo uzdasi beznađa i očajja. Srce joj govori, sve je sigurnija da je Bora u njoj. Njen Bora. Njen čovek. Njena ljubav. Njen život. Otac njenog deteta. Ko može da joj zameri ako pokuša da ga dozove, da mu čuje glas? Ko zna, možda će uspeti? Zna da joj stražar na kapiji, kad bi ga pitala, ne bi dopustio. Ako bi otrčala do zgrade i pozvala Boru, možda bi joj bar oprostio? I da joj ne oprost, bar je pokušala. Kundak je već osetila i više se ni toga ne plaši. Nema više čega da se plaši.

I, umesto da se uputi ka kapiji, Stana načini nekoliko brzih koraka ka unutrašnjosti logora i zgradi od žute opeke, pa potrča koliko je noge nose. Ne stiže da pređe ni pola puta kad stražar povika za njom.

„Hej! Kud si krenula?!“ Spretno skide karabin s ramena i uperi ga u Stanu. „Stoj ili pucam!“

Stana napravi još korak-dva. Činilo joj se da će sledećeg trena već biti kraj prvog prozora. Neće valjda pucati u nju? Neće, nada se ona, stoga bi da trči i dalje, da stigne do zgrade od žute opeke.

Tu je, nadomak zgrade, deli je jedva pet metara.

„Borooo!“, povika Stana očajnički. „Borooo! Mili moj!“

Utom je nečija snažna ruka zgrabi za rukav kaputa i grubo je povuče. Potom je silovito zavitla unazad i gurnu ka kapiji. Beše to stražar koji se iznenada pojavio iza portirske kućice.

Stana se zatetura pokušavajući da se održi na nogama, ali okliznu se na skliskoj kamenoj podlozi i pade na bok.

Dok je pokušavala da ustane, nije je toliko mučio bol koliko srdžba zbog nemoći pred nasilnim i bezdušnim stražarima, ali i zbog propuštene prilike da čuje Borin glas, njegovu potvrdu da zna da je njegova žena tu i da misli na njega, da brine i da ga ne napušta ni po koju cenu.

Trebalo joj je nekoliko trenutaka da shvati da je pridržavaju nejake ženske ruke.

„Dobro je, dobro je, dušo“, tiho joj je šaputala neka žena izvodeći je na ulicu. „Biće sve u redu.“

Dok su izlazile kroz kapiju logora, stražar koji je malopre uperio pušku u nju dobaci joj:

„Zapamtio sam te, kalašturo!“

Dok su se, praćene pogledima ostalih žena iz reda, udaljavale pustom ulicom, nepoznata ju je tešila, no Stana jedva da je razumela šta joj ona govori. Zar samo malo vlasti tako lako izvlači ono najgore iz čoveka? Zar nisu koliko juče ljudi poput ovog stražara dolazili u kafanu i obraćali joj se s poštovanjem, nazivajući je gospođom i gazdaricom? Da li je posredi osveta ugnjetenih i uniženih ili samo povređenih, onih koji veruju da im je ceo svet kriv za njihov promašen život? Boli je i to što ne može ništa da promeni. Dok hoda obnevidela od stida, ona se ne pita da li je ikada mogla išta da promeni, niti da li je ovo što se događa bilo tek prikriveno u svim ovim bezimenim i obezličnim malim ljudima.

„Hajde, draga moja“, šaputala joj je žena. „Šta ćeš, nemoćne smo.“

„Htela sam samo da ga čujem.“

„Znam. Hajde, idemo.“

„Kuda?“, upita Stana.

„Što dalje odavde. Kući“, odgovori joj žena. „Gde stanuješ?“

„Na Čuburi.“

„Onda idemo na Čuburu.“

„Ne mogu.“

„Pa kuda bi?“

„Ne znam. Kako ću kući?“

„Nema ti druge, moraš.“

„Šta da kažem njegovoj majci?“

„Ne znam.“

„Šta da kažem njegovom bratu?“

„Ne znam.“

„Šta ću sutra da kažem sinu?“

„Ne znam. Možda da se ponosi ocem.“

„Da se ponosi ocem? Zar ne bi trebalo da ga učim da mrzi i da se sveti?“

„Ne, s mržnjom i osvetom se ne može živeti. To izjeda dušu.“

„A kako ovi mogu?“

„Ne znam.“

„Kako ću sa sobom? Kako da u bračnu postelju legnem?“

„S mučninom. Mučenice smo. Nema nam druge. Moramo.“

„Što nas Bog tako kažnjava? Šta smo mu zgrešile?“

„I sama se to već danima pitam i ne nalazim odgovor.“

„A onaj gore ćuti.“

„Ćuti.“

„Što ćuti?“

„Možda ni on sam nema odgovora. Možda je ostao bez glasa?“

„Zar Bog nije reč?“

„Ne znam. Ništa mi više nije jasno, ne znam više ništa. Sve mi se pobrkalo u glavi. Možda je u početku bila tišina?“

Obe začutaše i nastaviše da hodaju, lagano, jedna kraj druge, ruku pod ruku. Onda se Stana trže i obazre se oko sebe, pa zastade i obrati se ženi:

„Ne silite me da idem kući. Ne mogu, bojim se. Strah me je. Sve mi se u glavi pomutilo. Sve se raspada. Čini mi se da se i ja raspadam.“

„Dete moje, nemaš pravo na to. Imaš sina. Njega radi moraš da se sabereš. Ne smeš da se predaš.“

Na ulazu u zgradu u kojoj je bila smeštena redakcija programa nemačke vojničke radio-stanice Beograd na srpskom jeziku, Rada se kod portira raspitala da li je tu gospodin Arandelović ili gospodin Pandurović. Portir joj je rekao da niko iz orkestra nije dolazio i da tog dana nema ni snimanja ni probe. Radin zabrinut pogled otkrio mu je da nešto nije u redu.

„Da li se nešto dogodilo, gospođo Rado?“, upitao ju je.

Rada briznu u plač.

„Jeste, gos'n Rade. Uhapsili su Boru“, jedva mu je odgovorila.

„Kako? Pa juče sam ga video, bio je ovde i sve je bilo u redu.“

„Eh, bilo. Bilo je, ali u povratku su ga presreli i uhapsili.“

„Strašno“, odgovori portir. „Kako mogu da vam pomognem?“

„Da li je možda gospodin urednik tu?“

„Urednik?“ Portir pogleda u tablu s ključevima kancelarija.

„Nisam ga video, ali nema ključeva njegove kancelarije. Mora da je tu. Znae gde mu je kancelarija?“ Shvativši da ne zna, objasnio joj je da je na drugom spratu, u hodniku levo od stepeništa, dvokrilna crna vrata u dnu.

Rada mu zahvali, pope se na drugi sprat i ubrzo se nađe pred urednikovom kancelarijom. Zastade i duboko udahnu, pa zakuca na vrata i opet ih, ne sačekavši poziv, otvori. Obrela se u velikoj kancelariji pretrpanoj stolovima i ormarima. Za stolom u uglu kancelarije sedeo je čovek od pedesetak godina u starinskom crnom odelu i čitao novine. Prekoputa njega, pokraj daktilografskog stočića, stajala je mlađa žena i kroz prozor gledala na ulicu.

Radin ulazak oboje ih je prenuo.

„Vi ste?“, upita čovek u odelu pre nego što je Rada stigla da se predstavi.

„Gospodine Preradoviću, ja sam Borina majka. Borislava Kazandžijevića, člana vašeg narodnog orkestra.“

„Ah, tako. Borina majka“, promrmlja urednik i klimnu glavom. „O čemu je reč?“

„Boru su juče uhapsili u raciji“, odgovori Rada, prilazeći stolu. „Zatvoren je na Voždovcu, u logo-ru je“, dodade i zaplaka.

Urednik huknu i pogleda u daktilografkinju.

„Strašno“, promuca daktilografkinja i uputi molećiv pogled uredniku.

„Ali ja sam tu nemoćan“, odgovori joj on šireći ruke. „Zaista sam nemoćan.“

„Gospodine Preradoviću, sigurno poznajete nekoga u Ministarstvu obrazovanja ili Podministarstvu propagande. Ako biste mi pomogli da doprem do gospodina Perića ili Velibora Jonića, bila bih vam zahvalna.“

„Eh, jadni vi kad ste spali na to da od mene tražite pomoć“, uzdahnu urednik. „Znate li vi da od bombardovanja Beograda Radio Beograd ne emituje program? Ukinuli su nas, desetkovali nam muzički program. Policija je, pritom, uhapsila Vlastimira Pavlovića Carevca i strpala ga u zatvor na Banjici. Umalo su i mene zatvorili kad sam se pobunio. Rekoše mi da začepim ili će i mene u bajbokanu. Posle su i Vuleta Jevtića uhapsili. Sad, evo, i Boru. Ko li je sledeći?“

„Ali molim vas“, pokuša Rada da ga umilostivi.

„Ama, ženo, ne mogu ja tu ništa, veruj mi. A i ne smem. Mene niko ne zarezuje ni za šta. To što me zovu urednikom jeste velika ironija, cinizam najgore vrste, kad švapski narednik može da mi naredi šta da radim. A i oni iz naše propagande samo mi pošalju kurira i to ti je sve. Ovo je *Radio Soldatensender Belgrad* ili *Nemački vojnički radio Beograd*. I poslednja švapska šuša se sad popišava po nama.“

„Molim vas, bar mi dajte papir da svira u Narodnom orkestru. Rekli su mi da bi to možda moglo da pomogne.“

Preradović sklopi novine, pa se zagleda u krošnje platana pod prozorom i počea se po glavi. Neko se vreme premišljao, a onda ustade, zaobiđe svoj radni sto i stade pred Radu.

„Znate li da zbog takvih stvari Nemci mogu da mi skinu glavu i da završim na Banjici?“

Rada ga pogleda kroz suze i kleče pred njega.

„Gospodine, molim vas, ako boga znate. Ubiće ga. Svakog dana odvoze ljude na gubilište. Moram da ga spasem. Moram.“

Preradović uzdahnu, odmahnu rukom i okrenu se ka devojci, koja je i dalje stajala kraj prozora. Reče joj da stavi papir u mašinu i otkuca potvrdu da je violinista Borislav Kazandžijević, žitelj Beograda, član Narodnog orkestra koji nastupa na *Soldatensender Belgrad*.

Desetak minuta kasnije, Rada je hitala ka Ministarstvu pošte, telegrafa i telefona.

Kad bi samo uspela da dopre do ministra, armijskog đenerala Josifa Kostića... Možda bi joj se smilovao. Svet je mali, Beograd još manji, možda je poznavao Stevana Krstića. Ko zna? Krstić – Kostić, samo jedno slovo razlike. Možda su neki rod. Rod je rod, a kumstvo je ipak sveto.

Kad je stigla pred ministarstvo, sve su joj se nade raspršile. U zgradu nadležstva je nisu pustili. Stražar na ulazu je bio neumoljiv.

„Ne može, snajka, nije ti to pijaca.“

Zalud ga je Rada molila i ubeđivala da je reč o životu i smrti. Stražar je ostao tvrda srca.

„Ma ne može, ženo božja. Ne može. Hoćeš da ostanem bez posla? Misliš da samo ti imaš decu? E pa i ja ih imam.“

Trudila se da mu objasni da joj je sin uhapšen splotom nesrećnih okolnosti i da mu preti smrtna opasnost, ali ništa joj nije vredelo.

Dok se ubeđivala sa stražarem, koji se sve više nervirao jer su oko njih prolazili službenici, vojnici s torbama i pokojni oficir, Rada mu je prebacila što propušta neke žene.

„Ove propuštaš, a mene nećeš! Pusti me, molim te.“

Stražaru dosadi da se prepire s njom, pa joj podviknu da se ukloni da je ne bi uhapsili.

Rada se umiri, zavuče ruku u torbu i iz nje izvuče svežanj smotanih novčanica. Hitro mu prišavši, tutnu ih u njegovu šaku. On se trže, pa prebledel.

„Luda ženo, je l' ti to hoćeš da me streljaju?“, prosikta on, ali novac joj ne vrati, već ga brzo strpa u džep osvrćući se na sve strane.

„Mogu li sad da prođem?“, upita ga Rada.

„Ma ne može, nego sedi ovde, sa strane, a ja ću ti dati znak kad naiđe neko ko bi mogao da ti pomogne.“

Rada klimnu glavom, pa sede metardva dalje, na ispust kraj ulaza, i smiri se.

Vreme joj je sporo prolazilo. Ljudi su ulazili u ministarstvo i izlazili iz njega, poneko bi pozdravio stražara, jedan ga je čak pitao za porodicu, za ženu i decu, a on mu je odgovorio da su živi u zdravi i Bogu je za tu sreću u tim zlehudim vremenima zahvaljivao. Neke je on pozdravljao, a bilo je i onih kojima se klanjao. U jednom trenutku, stražar tiho zviznu i glavom pokaza na mladu ženu koja je prilazila ulicom. Rada ga upitno pogleda.

„To je sekretarica u ministrovom kabinetu“, procedi stražar i nakašlja se, pa nastavi da šparta ispred ulaza.

Rada ustade i odlučno zaustavi devojkju.

„Gospođice, oprostite, radi se o životu ili smrti.“

Devojka se iznenadi i ustuknu.

„Ne bojte se“, pohita da je umiri Rada, i sama iznenađena devojčinom reakcijom. „Reč je o mom sinu. On je samo violinista u narodnom radijskom orkestru. Evo i potvrde.“

„Dobro, dobro, verujem vam“, odgovori devojka zbunjeno.

„Juče su ga uhapsili. Greškom. Nikad se nije bavio politikom. Molim vas, pomozite mi. Moram da razgovaram s ministrom, generalom Kostićem.“

Devojka je povuče u stranu i saosećajno joj reče da je ona samo daktilografkinja u kabinetu ministra i da nema te moći, ali da ipak ponešto zna i da je videla šta se radi.

„Da mogu, pomogla bih ti, ali na pogrešnu si se adresu obratila. A tvrdim ti da ti ministar neće pomoći. Taj neće hteti ni da te primi. Jednostavno neće! I, da znaš, ni o mnogo manjim stvarima nego što su taoci ovde se ne odlučuje. Gore sedi Švaba kroz čije ruke sve prolazi. Šta god da treba da se uradi, Švaba sve mora da odobri. Ove naše niko i ne pita, samo im izdaju naređenja.“

„Ali“, zavapi Rada, „bar da pokušam... Uvedi me, dete, odužiću ti se. Pošteno ću ti se odužiti.“

„Uzalud“, odgovori joj devojka. „Žalim, ne mogu ti pomoći.“

Rada htjede još nešto da joj kaže, ali devojka se hitro uspe uza stepenice i uđe u zgradu.

Zbunjena, Rada nije znala šta da radi. Htjede da pođe za devojkom, ali kraj nje se odmah nađe stražar i zaustavi je.

„Ako ona nije mogla, ne znam ko bi mogao“, reče joj on. „Bolje je da pođeš na neko drugo mesto. Možda u policiju, ili kod onih za propagandu. Oni imaju veze sa Švabama. Ko zna?“

Baš kad je, nakon nekog vremena, odlučila da krene ka Podministarstvu propagande kako bi opet pokušala da dopre do nekoga ko bi joj možda hteo pomoći, iz zgrade izađe ona devojka i dade joj znak rukom da priđe.

Rada se ozari.

„Ipak ima dobrih ljudi“, šapnu stražaru prolazeći pored njega.

„Čuj“, obrati joj se devojka dok je ispod oka osmatrala ljude koji su prolazili. „Nije bogzna šta, ali mislim da ti mogu pomoći bar savetom. Kuda si mislila da ideš?“

„Mislila sam da idem u Ministarstvo obrazovanja, da potražim pomoć od Velibora Jonića, ili u Podministarstvo za propagandu“, otkri joj Rada svoje namere.

„Ne gubi vreme tamo“, odmahnu devojka rukom. „Nego idi ti pravo kod đenerala Nedića. Ako neko može da pomogne, onda je to samo on. Naravno, ako hoće.“

Rada je pogleda iznenađeno.

„Kod predsednika vlade da idem?“

„Kod njega. Doduše, kakva ministarstva, takva i vlada. Ali, zapamti, ja ti ovo nisam rekla i ne poznaješ me. Nikad me nisi srela. Je l' ti jasno?“

„Jasno“, smeteno joj odgovori Rada, pa izvadi jedan zlatnik iz tašne i tutnu joj ga u šaku.

„Šta je ovo?“, upita je devojka ljutito.

„Pa znak zahvalnosti“, bojažljivo odgovori Rada.

„Uzmi ovo“, zapovedi joj devojka i vrati joj zlatnik. U sledećem trenutku već se pela uza stepenice.

Tad Rada začu stražarev glas.

„Eto, vidiš li da sam bio u pravu? Samo ti ona može pomoći.“

Poučena neuspehom pri pokušaju da uđe u Ministarstvo telegrafa i telefona, Rada ovog puta nije krenula pravo ka ulazu u zgradu vlade, već se zaustavila malo podalje i stala da osmatra šta se događa. Tu su na ulazu, za razliku od malopredašnjeg ministarstva,

stajala dvojica naoružanih stražara, a oko zgrade su se neprestano kretali drugi stražari. I na sporednom ulazu je uočila stražu.

Iz straha da će privući pažnju stražara, pridružila se prolaznicima. Dok je prolazila kraj ulaza u zgradu, usporila je kako bi što bolje osmotrila šta se zbiva u unutrašnjosti, ima li i tamo straže ili su tu samo portiri. Zanimalo ju je da li pretresaju one koji ulaze.

Pošto je prošla kraj ulaza i potom prešla raskrnicu, u Ulici kneza Miloša Velikog je prešla preko puta i krenula nazad, ka raskrsnici s Nemanjinom, ne ispuštajući ulaz u zgradu vlade iz vida. Kasnije će osmotriti i bočni, sporedni ulaz; možda će tuda lakše ući.

Kretala se lagano, trudila se da deluje neusiljeno i pre svega neupadljivo. Činilo joj se da ne privlači pažnju. Uostalom, kome može biti sumnjiva žena od pedeset šest godina?

Kad je bila u ravni sa ulazom, zastala je da se odmori i izduva. Naslonivši se na zid zgrade, izvadila je maramicu iz tašne i stala da osmatra stražare i sad već zatvorena ulazna vrata.

Nedugo potom, ponovo se pokrenula, grozničavo pokušavajući da smisli kakvo lukavstvo kojim bi prevarila stražare ispred zgrade, ali i one unutra. Dok je odmicala ka Oficirskom domu, morala je sebi da prizna da joj nikakva spasonosna ideja nije pala na um. Sve što bi joj se na tren učinilo izvodljivim brzo bi se raspršilo pod pritiskom dvatri jednostavna pitanja na koja nije imala odgovore. U trenutku kad ju je obrvalo očajanje, uočila je grupu bučnih muškaraca koji su se kretali niz Nemanjinu i usput srdačno pozdravili oficira. Očigledno ga dobro poznaju, pomislila je.

Radi se učini da bi nešto slično mogla i sama da pokuša. Ako su mnogi, a to je već primetila, u grupama izlazili, zar nije moguće da neki u grupama i ulaze u zgradu? Takvo druženje je možda svojstvenije ženama, pogotovo rano ujutro. Eto joj dobre prilike da se sutra s nekom gupom žena neprimećena ušunja u zgradu. Biće dovoljno da se pridruži ženama koje ulaze. Zna da neće moći da se pridruži mladima, sekretaricama i daktilografkinjama, ali čistačicama bi svakako mogla.

„Da, to bi sigurno moglo da prođe“, zaključila je zadovoljno.

Htela je da pođe ka železničkoj stanici, a potom i ka glavnom stanu beogradske policije da bi videla da li je Radenko Krunić uradio nešto za Boru, ali tad se velika i teška vrata naglo otvoriše i Rada na njima ugleda mladog čoveka, jedva nešto starijeg od njenog Bore. Na

sina ju je podsetila mladićeva elegancija. Nosio je tamnosiv kaput i šešir iste boje. Ispod miške je stezao veliku crnu kožnu tašnu.

Kad je bolje osmotrila duguljasto izbrijano lice tog mladića, srce joj snažno zadrhta. To joj je lice bilo poznato. Ali odakle? Grozničavo se trudila da se seti. Činilo joj se da takvu priliku ni za šta na svetu ne sme da propusti, te pođe ka mladom coveku, koji je lagano silazio niza stepenice.

Mladi gospodin je zakoračio na trotoar. Bio joj je skoro nadohvat ruke, ali ne onoliko blizu koliko je želela. Tih nekoliko koraka udaljenosti značilo je da mladić može da joj umakne. Zнала je da se s njim nikako ne može meriti u brzini, a njeno srce bi teško izdržalo takav napor. Stoga ga Rada oslovi.

„Gospodine, samo trenutak, oprostite na smetnji.“

Mladi čovek se okrenu k njoj i zbunjeno je pogleda.

Uto Radi puče pred očima. Setila se odakle joj je to lice poznato, zapravo te oči i taj zbunjeni pogled.

Bio je to sin dobrog prijatelja njenog kuma Steve Krstića. Za letnjih dana, Dača, kum Steva i otac tog mladića, Prodanović, nedeljom su s decom odlazili na pecanje, a po povratku bi u bašti njihove kuće ručali njen nadaleko čuveni specijalitet, teleću glavu u škembetu.

„Da?“, reče mladi gospodin. „Znamo li se?“

„Da, znamo se, gospodine Prodanoviću, ako se ne varam. Kako je vaš gospodin otac?“

„Da, Prodanović. A otac, pa, on je dobro. Samo, ne sećam se da vas poznajem.“

„A da li se sećate moje kuhinje, teleće glave u škembetu nakon nedeljnog pecaroškog izleta sa ocem i njegovim prijateljima?“

„Ah, da, kako ono beše? Ne mogu da se setim.“

„Tetka Rada.“

„Da, da. Tačno. Rada. Sećam se, kako da ne. Bilo je to davno.“

„Da, jeste“, tužno odvrati Rada. „Davno je to bilo. Prvo je umro moj Dača, potom i kum Stevan, pa je i to druženje prestalo.“

„Da, da“, potvrdi mladi Prodanović, pa se trže. „Izvinite me, žurim. Drago mi je što smo se sreli.“

Mladi Prodanović htede da krene, ali Rada mu preseče put.

„Gospodine Prodanoviću, sećate li se Borislava, mog starijeg sina?“

Prodanović klimnu glavom.

„Kako i ne biste, skupa ste išli u ribolov, a i krpenjaču pikali na Vračaru. Sigurno se i toga sećate.“

„Da, da...“

„Juče su ga uhapsili kad se vraćao s probe radijskog narodnog orkestra. Zatočen je na Voždovcu, u kasarni. Drže ga kao taoca. Ako ga ne spasem, ubiće ga.“

Mladi Prodanović se namršti i huknu.

„To je zaista neprijatno. Žao mi je što to čujem, ali verujte mi, Rado, ja sam tu krajnje nemoćan. Nemci, znate...“

„Gospodine Aleksandre... Tako beše? Aleksandar Prodanović?“

„Da, u pravu ste, Aleksandar.“

„Kao moj mlađi sin. Sećate li se i njega? U ono vreme, bio je beba.“

„Čini mi se da se sećam.“

„Ali vi radite ovde, u vladi, i sigurno znate nekoga ko bi mogao da mi pomogne da dođem do gospodina Nedića“, reče Rada, nadajući se da će pogoditi.

„Otkud znate da radim ovde?“, začudi se Aleksandar Prodanović.

„Eh, mladiću, pa nije Beograd baš toliko velik“, odgovori mu Rada.

„Nisam ja visoki zvaničnik pri vladi, običan sam nameštenik kod jednog od sekretara gospodina Nedića, običan činovnik.“

„Ne budite toliko skromni“, opet će Rada. „Kažu da ste čovek od poverenja i ugleda. Zato sam se ponadala da ćete mi pomoći da spasem Borislava. Pa drugovi ste iz dečastva, zar ne?“

„Rado, ali ja vam zaista ne mogu pomoći u tome. Ne poznajem nikoga ni u policiji ni u tim, tim... stražama, ili kako se već to sve zove, a među Nemcima nemam ni poznanika, a kamoli prijatelja. Ja tu ništa ne mogu.“

„Ali ja želim da stignem do gospodina Nedića. A vi možete u tome da mi pomognete, ili može vas pretpostavljeni, taj sekretar u vladi gospodina đenerala? Možda je i on bio vojnik kao kum Steva ili moj Dača? Možda on može? Sigurna sam da može. Dovoljno je samo da me njemu odvedete. Ništa više od toga ne tražim od vas, gospodine Prodanoviću. Molim vas.“

Aleksandru Prodanoviću laknu što Rada od njega nije tražila nešto više, mada mu ni to, da je odvede do sekretara Velimirovića, nije po volji.

„Mislite li da je to tek tako? Samo baneš kod sekretara u kabinet i kažeš: znate, ja bih da razgo-varam s gospodinom Nedićem? Ne ide to tako“, reče odmahujući glavom.

Pri samoj pomisli na to šta bi mu gospodin državni sekretar Arsenije Velimirović rekao, pripade mu muka. Arsenija Velimirovića poznaje godinama, vrlo dobro poznaje njegov prek i krut karakter. Dugogodišnji je prijatelj njegovog oca. Zahvaljujući njemu i ocu, pre tri godine se zaposlio u ministarstvu. Kad je izbio rat, nakon formiranja Aćimovićeve uprave, a potom i Nedićeve vlade, Arsenije je napredovao u službi zahvaljujući poznanstvu s novoimenovanim ministrom Momčilom Jankovićem i naposljetku je postavljen za sekretara u ministarstvu pri predsedništvu vlade. Verovao je da je upravo to vreme koje određuje budućnost nove Srbije u novoj Evropi Trećeg rajha i da je to pravi voz u koji se valja ukrcati. U taj je voz ukrcao i njega, Aleksandra Prodanovića, a to za njega nije bila mala stvar. Zar zbog nekog Cige kojeg je poznavao u detinjstvu, s kojim je pikao lopte, ali kojeg se jedva seća, da naruši položaj koji mu novi svetski poredak nudi? Uostalom, za Cigane u tom novom svetu neće biti mesta, kao ni za Jevreje.

„Gospodine Prodanoviću, molim vas“, ponovo pokuša Rada. „Ne tražim mnogo od vas, a i odužiću se.“

„Nema potrebe da se ikome odužujete za bilo šta“, odvrati on, svestan da će s tom ženom teško izaći na kraj.

Jasno mu je da ona nema šta da izgubi i da će ga zato progoniti do sudnjeg dana, pa reši da bar odloži ono što, činilo mu se, neće moći dovek da izbegava. Dotad će možda i smisliti spasonosno rešenje, koje mu sad ne pada na um. Ko zna, možda će se i Nemci potruditi pa obaviti posao pre nego ga Rada pričepi?

„Rado, eto, vidite i sami da je blizu kraj radnog vremena. Verujte mi, nije pogodan trenutak, gospodin Velimirović je danas imao težak dan; nemački major ga je svojim postupcima pošteno iznervirao i ne mislim da bi bilo pametno da mu sada izlazite na oči. I mi smo mu se sklonili iz vidokruga. Nego, dođite sutra, oko devet... možda bi bolje bilo oko deset. Potražite me na portirnici, pa da vidimo kako stvari stoje i šta se može.“

Rada je htela da insistira da je ipak odvede do sekretara odmah, ali se predomisli. Ko zna, možda je i tačno to što joj je upravo rekao. Pribojavala se da je se želi otarasiti, ali nije imala kud i morala je da pristane na njegov predlog. Ionako je nameravala da dođe sutradan, u zoru.

„U redu, kako vi kažete. Vi znate šta je najbolje.“

Rastadoše se i mladi Prodanović ode, a Rada se zaputi do inspektora Radenka Krunića.

Polu časa kasnije, Rada je bila nadomak Vasine ulice. Dalje nije mogla. Pred očima joj se smrkavalo, hladan znoj curio joj je niz lice i kičmu, osećala je da joj ruke trnu. Isti bol kao onaj koji je osetila na Voždovcu. Stoga je zastala i naslonila se na zid da se odmori. Tek tad oseti da joj je hladno i da je košava počela da šiba snažnim udarima. Drhtala je od studeni, ali nije odustajala od svoje namere. Preći će ovih nekoliko stotina metara do zgrade u kojoj je policija, pa makar morala da puzi.

Čim je osetila da joj je bolje, odvojila se od zida i krenula. Hodala je sporo i nesigurno, zastajkujući da bi održala dah i snagu. Kad se dovukla do ulaza policijske uprave, bila je na izmaku snaga. Poslednjim naporima je otvorila masivna vrata i ušla u hol.

Kad je portiru u civilu rekla da joj je Krunić kazao da opet dođe, portir je pogleda i odmahnu glavom.

„Gospodin Krunić nije u kancelariji, na terenu je i danas se sigurno neće vraćati u kancelariju. Rekao mi je da ti kažem da dođeš sutra ili prekosutra.“

„A da ga ja ipak sačekam ovde?“, upita Rada hropćući.

„Ne može, zabranjeno je zadržavanje besposlenima, a Jevrejima i Ciganima naročito.“

Očajna, Rada se okrenu i nesigurnim korakom pođe ka izlazu.

Nije dobro spavala. Nakon košmarnog sna, probudila se u znoju. Ipak je ustala pred zoru sa osećajem da će, uprkos slabosti, izdržati sve što je pred njom. Moći će jer mora, jer joj nema druge. Obukla se u tišini i izašla u kuhinju, u kojoj je uveliko vladala tama. Polako je potpalila šporet, da u kući bude toplo kad deca ustanu.

Sačekala je da se zajutri, pa je navukla kaput. Otišla je do sobe i probudila Stanu. Rekla joj je da ide da, na ulazu u zgradu vlade, sačeka Aleksandra Prodanovića. Za svaki slučaj, da joj se ne izmigolji. Želela je da ga uhvati pre nego što popije prvu kafu jer ko zna gde će on biti u devet i da li bi ga kasnije pronašla. Nije znala ni da li će taj njegov sekretar gospodina predsednika vlade biti u kancelariji tokom dana. Nije poznavala mladog Prodanovića niti se uzdala u njega, moguće je da će pokušati da je izbegne. Ne bi bio ni prvi ni poslednji koji bi se izgovorio neplaniranim obavezama i iznenadnim sastancima van kancelarije ili, što da ne, van Beograda.

Iako je bilo vrlo rano, nije bila jedina na ulici, tu i tamo je viđala pogurene ljude koji nekuda žure. Što je više odmicala od Čubure ka Slaviji i potom ka centru grada, susretala ih je sve više, mnogo je muškaraca hitalo na posao. Ali i žena. Već se razdanilo kad je stigla ispred zgrade vlade. Za divno čudo, srce je nije mučilo. Pogledala je na svoj zlatni časovnik i zaključila da je stigla skoro čitav sat pre početka radnog vremena. Da ne bi nikome upala u oko, nastavila je ka železničkoj stanici i, pošto je napravila poveći krug, ponovo je stigla pred zgradu vlade i zauzela položaj kako bi mogla da vidi oba ulaza. Službenici počеше da pristižu.

Kako je vreme odmicalo, strahovala je da će joj mladi Prodanović promaći u gužvama na ulazu – bilo na glavnom, pred kojim je stajala, bilo na onom udaljenijem, sporednom. Ali, kad su državni činovnici počeli da pristižu, shvatila je da njih i nema mnogo i da joj Prodanović sigurno neće promaći, ako se pojavi. Razočarala se zaključivši da joj se prilika koju je juče pretpostavila ne bi ukazala: nije bilo grupnog ulaska žena. Jedinu nadu polagala je u Prodanovića. Samo da se pojavi.

I doista, koji minut pre šest, Prodanović se pojavio. Primetila ga je još izdaleka, išao je od železničke stanice. Odmah mu je krenula u susret.

Kad je stigao do sporednog ulaza, Rada ga je već čekala. Pozdravila ga je osmehnuvši se blago, s naporom.

„Dobro jutro, gospodine Prodanoviću.“

„Dobro jutro“, odgovorio joj je neveselo. „Zar vam nisam rekao da dođete posle devet?“

„Ma jeste, samo nisam mogla da spavam od brige, pa sam, u strahu da nešto ne propustim, poranila.“

Prodanović slegnu ramenima i krenu ka ulazu, a Rada za njim. Usput mi je pričala o Bori, o njegovom školovanju u muzičkoj školi, o malom Nikodiju i snaji Stani... Dok su prolazili pored stražara i portirnice, podsećala ga je na dečачke dane i svoje palačinke koje je, reče mu da se toga živo seća, voleo da jede sa džemom od kupina. Mladi Prodanović je, smrknut, hodao oborene glave, ćutao i nervozno otresao levu, slobodnu ruku.

Tek kad su se širokim kamenim stubištem popeli na drugi sprat i krenuli hodnikom, Prodanović je podigao glavu i rekao joj da se smesti tu, na klupu u hodniku, i da ga sačeka, a on će potražiti gospodina sekretara i s njim porazgovarati pre nego što je bude pozvao. Naravno, napomenuo je tonom ostrim i povišenim, kad to gospodinu sekretaru bude odgovaralo. Onda se okrenuo i udaljio se, pa je pri dnu hodnika ušao u jednu od mnogih kancelarija u nizu.

Ostavši sama, Rada je raskopčala kaput i ostala u svom besprekornom kostimu od engleskog štofa koji je sašila za Borinu svadbu. Tašnu je naizgled nemarno stavila kraj sebe i tako ostala da sedi na klupi gledajući niz hodnik ka onim vratima kroz koja je Prodanović nestao.

Polu sata kasnije, pojavio se na trenutak i klimnuo joj glavom, ali pre nego što je uspeja da ustane i napravi nekoliko koraka, ponovo je nestao. Sa uzdahom se vratila i sela na klupu. Bar zna da je tu negde, u zgradi, i da se ne krije od nje. Nastavila je da čeka, usredsređena na desnu stranu hodnika, odakle je očekivala da će se pojaviti. Vreme joj je vraški sporo prolazilo, sporije nego što su se činovnici vukli hodnikom. Kako se Prodanović nije pojavljivao, Rada je bivala sve nervoznija. Činilo joj se da se više neće pojaviti, da je nestao u lavirintu hodnika ogromne zgradurine. Svaki čas je bacala pogled na svoj mali ručni časovnik. Vreme kao da je stalo. Kazaljke nikako da se pomere.

Bilo je prošlo osam sati kad se Prodanović iznenada pojavio sa suprotne strane hodnika i iznenadio je.

„Hajde, podite“, kratko joj je rekao.

Ton kojim joj se obratio nije joj ostavio prostora da ga išta pita. Nije sačekao da ustane i pokupi svoje stvari, već je, okrenuvši se u mestu, krenuo niz hodnik. Rada je zgrabila kaput i tašnu i potrčala za njim. Srce joj je snažno udaralo. Od napora se gušila, ali stisla je zube prateći ga u stopu.

Ubrzo su stigli pred velika tapacirana vrata koja Prodanović otvori ne pokucavši. Ušli su u prostranu kancelariju s tamnim nameštajem. Za velikim radnim stolom je sedela žena u ranim tridesetim godinama.

„Gospodin Sretenović me očekuje“, reče Prodanović ženi i pođe ka bočnim vratima.

„Samo izvolite, gospodine Prodanoviću“, odgovorila mu je žena uz koketan osmeh.

Kad se uhvatio za kvaku, okrenuo se Radi i rekao joj da ga sačeka. Potom je pokucao na vrata, oslušnuo, otvorio ih i brzo nestao u kabinetu sekretara Sretenovića.

Ubrzo se pojavio i rukom pozvao Radu da priđe. Dok je ulazila, šapnuo joj je da požuri i da bude kratka jer gospodin sekretar nema mnogo vremena.

Kabinet je na trenutak zadivio Radu. Da nije tu zbog svoje muke i straha da će izgubiti sina, sigurno bi pomno razgledala slike postavljene po zidovima, elegantan i vredan nameštaj u duborezu i debeo persijski tepih na podu.

Za masivnim radnim stolom sedeo je uglađen stariji gospodin besprekorno začesljane prosede kose i kroz male naočare sa zlatnim okvirom pregledao papire koje bi potom brzim i uvežbanim pokretom potpisivao i odlagao na stranu. Radi se činilo da nikad neće prestati s tim poslom, ali ostala je da stoji nekoliko koraka od stola, pred važnim državnim činovnikom, i da čeka da gospodin sekretar završi pa da joj se obrati.

Konačno, pošto je odložio poslednji dokument u kožnu mapu, sklopio nalivpero i s naočarima ga pažljivo odložio na čistu površinu stola, gospodin sekretar je podigao pogled i zagledao se u Radu.

Tek sad, kad je podigao glavu, u njegovom izrazu prepoznala je oficira, ne samo po njegovoj urednosti već i po oštini pogleda i odlučnosti kojom je zračio. Oduvek je verovala oficirima. Za nju su oni bili oličenje časti, ljudi kojima su otadžbina, čast, istina i pravda nešto najsvetije. Takav je bio njen kum, potpukovnik Stevan Krstić.

„Dakle?“, reče sa suzdržanom zainteresovanošću gospodin sekretar.

„Gospodine, oprostite, nisam imala kud. Reč je o životu mog sina. Uhapšen je i nalazi se u logoru na Voždovcu, u staroj kasarni. Nije se nikad bavio politikom, umetnik je, violinista, školovani violinista,

otac mu je bio podficir, solunski ratnik. Kum takođe – pokojni potpukovnik Stevan Krstić, bog da mu dušu prosti. Prijatelj porodice Prodanović. Mora da ga znate? Molim vas, spasite mi sina.“ Ne izdrža više, nego zaplaka.

„Dobro, dobro“, osorno joj odgovori Sretenović. „Ionako sam od gospodina Aleksandra sve čuo. Videćemo šta se može. Ali ništa ne obećavam.“

„Gospodine, verujem da možete. Verujem i uzdam se u vašu oficirsku čast. Ipak, ne tražim mnogo, želim da vidim gospodina đenerala Nedića i da ga zamolim da spase sina njegovog saborca, pokojnog narednika Nikodija Dače Kazandžijevića. Dovoljna je samo jedna njegova reč i moj sin će biti pušten na slobodu. Pošten smo svet, ako nismo mogli pomoći, nikome nismo odmogli, a našao nikom nismo ništa učinili.“

„Gospodin Nedić čini što može. Nažalost, nije svemoguć. Ne znaš ti koliko ovakvih urgencija imamo. Ja ću ti reći. Na stotine. Na hiljade. Rat je, a u njemu nema milosti. Kancelar velikog nemačkog carstva, gospodin Hitler, gradi novu Evropu, čisti svet od zla judeomasonerije i komunističke pošasti. U tako preporođenoj, snažnoj, jedinstvenoj i rasno čistoj Evropi, naša mala Srbija traži svoje mesto, a gospodin Nedić je u ovom istorijskom trenutku jedini njen zaštitnik. U takvim sudbonosnim istorijskim okolnostima nema on vremena za pojedinačne želje i interese, mnogo je veća cena u pitanju. U pitanju je budućnost Srbije i srpskog naroda. U pitanju je borba za vaskrs velike svetosavske ideje presvetog nam pravoslavlja. Pojedinci u tome nisu bitni, pa ni kad se njihovi životi moraju žrtvovati. Samo je Srbija bitna i njen vaskrs.“

„Moj pokojni muž, Borin otac, u tri je rata učestvovao. Služio je ovoj zemlji kao vojnik više od dvadeset godina. Zar to nije dovoljno da gospodin Nedić pomiluje njegovog sina?“

„Biću jasan. Ne nadaj se da će gospodin predsednik vlade, čak i da ga zamolim, išta učiniti. Zarad viših nacionalnih interesa ignorisaće, kao što je i dosad ignorisao svaku ovakvu intervenciju. Ali, kažem, ja ću pokušati. Ništa ne garantujem. Naravno. I to ne zbog tebe ili tvog pokojnog supruga, već zbog gospodina Prodanovića, koji me je zamolio da te primim i da pomognem koliko mogu.“

Rada ništa ne odgovori. Nije mogla, u grudima joj se steglo, vilica joj se ponovo počela kočiti, bol joj se iz grudi širio čitavim telom. Samo ga je gledala kroz suze.

„Lepo, a sad ćeš me izviniti, imam važnih državnih poslova“, reče joj sekretar i zagleda se u papire koje mu je upravo unela sekretarica.

Poslednje reči tog čoveka Rada nije čula, nije ih shvatila, stajala je kao skamenjena, nije mogla ni da se pomeri.

Prodanović, koji je sve vreme stajao iza nje, priđe joj i povuče je za rukav.

„Hajde, idemo“, reče joj šapatom.

„Doviđenja, gospodine. Bog vam sreću dao za vašu dobrotu“, nekako prozbori Rada i, vođena Prodanovićem, izađe iz kabineta.

„Aleksandre, ti ostani načas“, reče sekretar dok se Prodanović spremao da za sobom zatvori masivna vrata.

„Svakako, gospodine“, odgovori on, pa se pozdravi s Radom i vrati se kod sekretara.

Rada se našla sama u velikoj kancelariji sekretarice državnog sekretara, koja joj je odmah pokazala put iz kancelarije u hodnik.

Za to vreme, sekretar je ustao od stola i prišao velikom prozoru.

„Mladiću, ovo mi doista nije bilo potrebno. Shvataš li kakvoj si me neprijatnosti izložio? Znaš li šta sam morao da činim? Ja, Arsenije Sretenović, sekretar u ministarstvu pri vladi, da u svoj kabinet primam Ciganku i da joj se pri tome pravdam? Šta misliš, dragi moj prijatelju, da za to čuje major Wolfgang Merkermajer? Tražio bi moju smenu, i to hitno. I sam znaš da je to krajnje neprihvatljivo za Nemce. Uostalom, tebi ne moram da pričam da je tretman Cigana i Jevreja identičan, i to nije samo stav Nemaca.“

„Shvatam, gospodine. Apsolutno shvatam.“

„E, ako shvataš, neka ti je ovo poslednji ispad i očekujem da me lišiš daljih neprijatnosti. Samo zbog tvog oca, ovog puta ću ti progledati kroz prste. Da li sam bio jasan?“

„Sasvim, gospodine.“

„Slobodan si.“

Poslednje čega se seća bio je trenutak kad je sekretarica za njom zatvorila velika vrata, a ona ostala sama u hodniku. Kako je pronašla put kroz lavirint hodnika do izlaza, kako je dospela na ulicu gde ju je dočekala gradska vrevica – ostaće joj tajna. Galama prodavaca novina pospešivala je kaos koji je vladao u njenoj glavi. Stojeći zbunjena na trotoaru, nije znala kuda bi. Kao da je paralizovana, ne može da se pokrene, nebo se na nju navalilo pa je pritiska. Ni da diše ne može. Beznađe je davi. Nikad se u životu nemoćnije nije osećala. Ni za onog rata i tadašnje okupacije nije imala takav osećaj nemoći. Oko nje su se kretali ljudi za svojim poslovima i zaobilazili je gundajući što im stoji na putu, a ona je i dalje stajala izgubljena. Ništa od nje nije zavisilo. Ako se nečemu i nadala, upravo izgovorene Sretenovićeve reči su raspršile svaku veru da će spasti Borislava od bezobzirne odmazde Nemaca. Ali koliko će takvih odmazdi još biti? Koliko će još racija organizovati ove nove vlasti u ime novih gazda, zarad te svoje nove Evrope? Koliko će još ljudi dopasti logora? Oseća da se Borin život topi pred njenim očima. Sutra će, za mesec dana ili godinu, svejedno, i Aleksandar dopasti logora i skončati na istom ili nekom drugom gubilištu.

Zar da to gleda, da se s tim pomiri?

Nikad.

Šta da radi?

Da je bar Dača živ, da je tu, kraj nje, on bi sigurno znao šta valja. Pa on je ratnik, u tri rata je ratovao.

Oseća se izgubljenom, ali zna da na malodušnost nema pravo, mora da se usredsredi na borbu za Borin život. Onaj Sretenovićev nastup ne sme da je razoruža, ne sme da odustane. Nikako, ona je borac, celog se života borila, i tokom prošlog rata se borila, dva je deteta sačuvala u onim danima, i kuću i kafanu je sačuvala, pa zar sad da se preda? Ne. Neće. Boriće se. Pronaći će drugi način da do Nedića dopre. Ne sme sebi da dozvoli malodušnost. Ne sme da kaže da ne zna šta da radi. Mora da nastavi.

Krenuće ka glavnom stanu Specijalne policije da vidi Radenka. Možda je danas u kancelariji, možda će imati kakvih ohrabrujućih vesti, da joj bar malo ublaži očaj koji ju je sustigao. Ako ih i nema, bar da ga opet moli i da kumi, da pred njim kleči ako treba, da ga opet podmiti, da mu obeća velike novce ako izvuče Boru iz zatvora. Nije njoj do gordo-sti. Klećaće. Ako treba, ceo će Beograd na kolenima preći, samo

da sina od smrti spase. Ne žali, još će dukata da izvadi iz badže, ima ih, za zla vremena ih je skupljala. Nije zlato za lepotu, već za zlo doba i nesreće. Nesreća je velika, a doba gore od ovog ne pamti. Ima šta još i da proda. Platiće, i kuću i kafanu će dati, samo da se za Boru život kupi, da se životom nesreća ne bi plaćala.

Kad je pomislila da je na izmaku snaga i da bi valjalo da krene na Čuburu, da se u svojoj postelji odmori kako bi sutra ponovo krenula da traži spas sinu, bila je već na putu ka sedištu beogradske policije.

„Kod koga?“, upitao ju je uniformisan čovek na portirnici.

„Kod inspektora Radenka“, odgovorila je jedva čujnim glasom.

„Nije tu, na terenu je“, odgovorio joj je dežurni. „Nego, je l' to tebi nije dobro?“

„Eh, gospodine, daleko sam ja od dobrog“, odgovorila mu je.

„Sedi tamo, na onu klupu. Odmori se i malo sačekaj, možda će se i pojaviti.“

Rada se odvuče na kraj hola i stropošta se na klupu uz uzdah pun teskobe.

Sedela je tako neko vreme i posmatrala kako neki ljudi prolaze i s vremena na vreme je nepoverljivo odmeravaju od glave do pete. Poneko priđe dežurnom i prozbori s njim gledajući je ispod oka. Onda razmene značajan pogled i poverljivim, već uvežbanim klimanjem glave jedan drugom kažu da je sve u redu, da je situacija pod kontrolom i da nema potrebe brinuti. Potom je pridošlica još jednom odmeri i produži svojim putem.

U neko doba joj priđe dežurni i reče da više nema svrhe čekati jer se Radenko Krunić očitno neće vraćati u kancelariju. Upravo mu rekoše da je gore, na Banjici, ima pune ruke posla s komunističkim banditima. Navodno su neku ćeliju razbili, pa ih već drugi dan obrađuju.

„Hajde ti kući, pa dođi neki drugi dan. Neće on skoro, imaće on gore pune ruke posla ovih dana.“

Rada nevoljko krenu.

Da ide kući? Ne ide joj se. Od same pomisli da će je u kući sačekati topla peć, a možda i ručak na šporetu, oseti se krivom jer Bora ništa od toga nema. Makar da je u kući samo postan pasulj na vodi, to joj se čini kao izdaja. Zar u topao krevet da legne? A Bora? Šta on jede? Gde on spava? Ima li gde da se ogreje? Muče li ih tamo? Muči li ga tamo neki drugi Radenko? Izgleda da su danas posvuda takvi. Učinio

joj se kao pristojan čovek, običan, porodičan i pošten, kad on tamo danima neku mladež muči i kosti im lomi. A zašto? Zbog te nove Evrope? Novog sveta? Dokle će više narodu da obećavaju novi svet dok mu kosti pucaju, a stomaci krče?

Nekako je još i stigla na Terazije. Prolazeći pored kafana, nije primećivala ljude koji su sedeli za stolovima prekrivenim belim stolnjacima i dangubili uz špricere. Onda kroz naglo otvorena vrata pred nju iskoči društvo nasmejanih mladih ljudi.

„Kako mogu da se smeju?“, čudila se.

Ima utisak da se njenoj mucu smeju, ali ne mrzi ih zbog toga. Vazda su ljudi bili takvi. I u onom prvom ratu, s Turcima, i tokom rata s Bugarima, ljudi su sedeli po kafanama. I u njenoj su kafani sedeli i ispijali rakiju i vino, mezetili jaja kuvana u lukovini. Bilo je onih koji bi namah zapevali, ali i onih koji su pesmu tražili. A negde daleko drugi su ginuli. I za onog velikog rata, tokom okupacije, kafane su radile, ali tad nije bilo srpske vlasti ni srpskih žandara, već samo stranih zavojevača i njihovih vojnika i pandura. Sad joj je sve nekako naopako. Ko zna šta bi njen Dača uradio da je sad živ, bog da mu dušu prosti. Dok se u gradu živi kao da je sve u redu, nedaleko odavde ljudi pate. Bore joj je žao što se zlopati. Muka joj je od sopstvene nemoći, sebi bi grkljan od muke prerezala da ovo ne gleda, kroz ove patnje da ne prolazi, sina svoga da ne nadživi. Ali kod kuće je Aleksandar, i Nikodije. Šta može Stana, jadnica? Mlada je, nema te životne snage niti iskustva. Ni Aca ga nema.

„Bože, mili moj, što me tako kušaš?“, šapuće dok se mimoilazi sa obesnim muškarcima koji se nećemu smeju.

Steže pesnice, sakupi ono malo pretekle snage i požuri niz Kralja Milana ka Slaviji uprkos nedostatku vazduha u plućima. Sporo je promicala kraj zidova kuća, kraj izloga svakojakih radnji i dućana, poslastičarnica i kafana, stalno zastajkujući da umiri srce. Nekako je stigla i do Cvetnog trga, gde joj je muzika iz obližnje kafane privukla pažnju. Zastala je nedaleko od velikog izloga i kroz okno ugledala Aleksandra Prodanovića s nekim ljudima za kafanskim stolom. Nazdravlja i smeje se nećemu. Rada priđe i zagleda se u veselo Prodanovićevo društvo.

Njima je dobar njihov novi svet, nova Evropa, svet koji grade preko Borinih i ko zna čijih još leđa. Ovako grade svoju novu i čistu Srbiju, preko ljudskih polomljenih kostiju i grobova. Baš njih briga za ucveljene majke, za udovice, za siročad.

Nesvesna onoga što čini, Rada uđe u kafanu, priđe Prodanovićevom stolu i stade mu iznad glave, tik iza njegovih leđa. Čovek srednjih godina u braon odelu, koji je nešto pripovedao široko gestikulira-jući, ugleda je, zamuknu usred rečenice i zbunjeno se zagleda u nju.

„Hajde, beži! Šta hoćeš?“, obrati joj se osorno drugi mladić. Prodanović se trže, okrete se i preblede.

„Ne delimo milostinju!“, uzviknu onaj u braon odelu.

„Ne treba, ja častim“, odgovori mu Rada, izvuče iz tašne nekoliko novčanica od stotinu dinara i baci ih na sto. „Nastavite, gospodo, popijte i pojedite nešto na račun mog Borislava“, reče i ode.

„Šta bi ovo?“, začudi se onaj mlađi.

„U pizdu materinu“, procedi Prodanović.

„Znaš je?“, upita ga onaj u braon odelu. „I ko je taj Borislav?“

„Ma pusti. Presede mi današnji dan“, odbrusi Prodanović i odstupi od stola.

Izlazeći iz kafane, Rada pusti suzu svesna da je upravo sinu odala pomen.

Do Slavije se jedva dovukla. Srce ju je vuklo ka Voždovcu. Svih ovih dana nije odlazila tamo, prepustila je Stani da mu nosi hranu. Sad bi otišla iako zna da joj neće dozvoliti da ga vidi, da će je oterati priđe li kapiji. Kao prošlog puta. Išla bi bar da se tamo u nekom budžaku isplače, da se Bogu izjada, da ga pita zašto sve ovo dozvoljava, kakav mu je to naum, šta su mu to skrivili.

„Gospode, zar smo toliko grešni?“, šapuće, da je niko osim Gospoda ne čuje.

Čuje je, zna ona to, kao što zna da joj neće odgovoriti. Za svih ovih trideset godina, otkako je počelo s ratovima i nedaćama, nije joj odgovorio. Svejedno, opet mu se obraća i iznova mu postavlja ista pitanja. Beleži ona sva ta pitanja i sve svoje muke i jade, zna da će se jednom suočiti i da će ga pogledati u oči, a tad joj neće moći oćutati, moraće da joj odgovori za svaku njenu molitvu, za svaku suzu, pa, ako je kriva, sama će u čistilište oćići, ali ako se on o njenu suzu ogrešio, moraće to nekako da ispravi.

Samo, nema snage u njoj. Nema je više, istekla je. Do stare kasarne vojske koja više ne postoji, a čiji su oficiri ili mrtvi, ili u ropstvu, ili po beogradskim kafanama, teško da živa može da stigne. Ne

zna ni da li do kuće može. Dalje od Slavije ne može, duša joj je u nosu. Mora da stane, da se odmori, malo da predahne. Kad bi bar mogla da dođe do vazduha... Zašto joj u grudima bridi kao da joj je neki plamen u plućima? Tako je i Dača muku mučio s vazduhom.

„Dobro je, dobro je“, ponavlja sebi kao da se hrabri.

Zubato sunce koje je jedva provirivalo kroz niske oblake, vesnike snega, već je bilo na zahodu. Ni ono više nije imalo snage. Rada je izračunala da bi joj do kuće, da nije toliko umorna, trebalo dvadesetak minuta. Ne više. Ali sad... ko zna? Možda će joj trebati pola sata, možda znatno više. Koliko li će joj, pre svega, trebati vremena da se povрати?

Sela je na ostatak zida ruševine raščišćene nakon aprilskog bombardovanja da se odmori.

Kad je procenila da se dovoljno odmorila, uspravila se i, pošto je otrešla prašinu s kaputa, krenula Makenzijevom ulicom ka Čuburi.

Počelo je da se smrkava kad je nekako stigla nadomak kuće. Nije joj trebalo mnogo do kapije od kovanog gvožđa koju je zatekla kad ju je Dača doveo u kuću. Dalje nije mogla, noge je više nisu držale, daha u njenim grudima više nije bilo. Morala je da zastane i da se odmori. Bila je pri snazi tek toliko da se uz ozidani stub ograde spusti na prag od izlizane crvene opeke. Namah pomisli kako bi mogla da dozove Aleksandra, ali glas je izdade. Ni sama sebe nije čula.

„Samo da se odmorim“, prošaputa. „Samo malo. Samo malo.“

Činilo joj se da je sad, kad je stigla pred kuću, sve drugačije, da je najgore pregurala. Sačekaće koji trenutak u kapiji, u njenoj dubokoj senci, da je ovakvu u kući ne vide, da se ne uplaše. Dosta je bilo straha, dovoljno je što brinu zbog Bore. Eto, čak se i Aleksandar umirio, postao je ozbiljniji. I Stana. Čini joj se da je počela da se ponaša kao pravi stub porodice, kakav žena treba da bude. Izgleda da i ona sazreva. Da, biće da je Bora dobar izbor učinio kad je Stanu u kući doveo.

Sad samo da popusti ovaj stisak u grudima, da se srce umiri, da prestane da tako udara.

„Biće dobro, biće“, šapuće dok pokušava da masira desnu nadlakticu, koja joj trne. Skoro da je više i ne oseća. Nema snage u šaci, a i san joj se spušta na oči.

„Dobro je, to je samo umor“, veli sebi, a leđima se naslanja na zatvorenu kapiju. „Nisam na tuđem pragu, na svom sam. Odmoriću se malo, pa ću ući.“

Opušta se i tone u mekan, baršunast san. Poslednja misao, koju nije stigla da uobličí pre nego što je utonula u umirujuću tišinu, bila je brižna i upućena Borislavu.

„*Aufstehen! Sofort!*“⁴³, prolomi se urlik nemačkog vojnika pod šlemom i sa automatom u rukama. „*Aufstehen! Schnell! Hinausgehen! Schnell, schnell!*“⁴⁴, neprestano je ponavljao krećući se između ljudi koji su spavali na slami, grubo šutirajući vrhovima vojničkih čizama one koji su mu se našli na putu.

Bora, čiji se san u poslednjih desetak dana prilično istanjio, poskočio je na prvi vojnikov povik i zbunjeno pogledao u pravcu iz kojeg je dopirala galama. Nije znao šta se događa, ali unutrašnji glas mu je govorio da se ništa dobro ne sprema. Stojeći i drhteći, nedaleko od sebe je ugledao čoveka kako unezvereno skače s poda i staje u stavu mirno. Neki dečak je ustao teturajući se i pokušao da se sakrije iza nepoznatog čoveka koji je sedeo i otvorenih usta zurio u nemačkog vojnika kao da vidi utvaru koja ne prestaje da urla. Vojnikova larma samo je pojačavala pometnju među pospanom svetinom koja se teturala ukočenih udova, sudarala se, saplitala, padala i opet ustajala. Nedavno utamničeni, kojih je bilo najviše, takav upad su doživeli prvi put.

„*Bewegt euch, dreckige schweine!*“⁴⁵, vikao je vojnik i zamahivao automatom na ljude koji su mu se sklanjali s puta.

Druga dvojica vojnika, koji su dotad stajali u širom otvorenim vratima i, smejući se, gledali šta se u štali događa, kao po komandi zakoračiše unutra i napraviše grimase.

„*Wie es schtinckts hier!*“⁴⁶, reče jedan od njih, pa izađe i izbljuva se.

---

⁴³ Ustajanje! Odmah! (nem.)

⁴⁴ Ustajanje! Brzo! Izlazi napolje! Brzo! Brzo! (nem.)

⁴⁵ Mičite se, prljave svinje! (nem.)

⁴⁶ Kako ovde smrdi! (nem.)

Onaj drugi pljunu i kundakom svog karabina udari u grudi starca koji mu se našao na putu.

„*Raus, du blüder Hund!*“⁴⁷

Metež je ubrzo zavladao i oko Bore, ljudi oko njega su teturali u strahu. Neki bunovan čovek je skočio, pa se zateturio i pao preko ljudi koji su još sedeli ili ležali na podu. Psovke i bogorađenje zaparaše mu uši. Nedaleko, u uglu prostorije, ugleda nekolicinu ljudi koji su mirno stajali i čekali naredbe vojnika. Oni imaju iskustva, prolete mu kroz glavu, već su doživeli ovakve upade. Mora da su Jevreji. Oni znaju šta se događa i šta će se zbiti. Sam to ranije nije doživeo, ali ne treba mu mnogo mašte da pretpostavi šta će se dogoditi. Nije jedini među novima koji čekaju da vide šta će većina da učini, pa da i oni tako postupe. Kraj njega, Dobrika se budio i zevao trljajući oči.

„Počelo je, pas im jebô mater švapsku“, procedi Dobrika.

„Šta je počelo?“, upita ga Bora.

„Pa šta ti misliš? Da neće da nam dele burek s mesom?“

Bora očuta. Prođe rukom kroz kosu i s poda pokupi savijen sako, koji mu je noću služio kao uzglavlje. Istrese ga od ostataka slame, pa ga obuče. Isto učini i s kaputom, koji mu je bio pokrивka. Kad se obukao, rukama je pokušao bar donekle da ispravi nabore, a onda je uzeo violinu i pridružio se Dobriki i profesoru Josifu Alkalaju. Đorđe je već bio blizu izlaza, pratio je žurnog i uplašenog Stanimira, koji se osvrtao tražeći pogledom svoje zaostale prijatelje.

„Hajde, požurite“, panično ih je pozivao da ne bude sam u tom haosu.

Vojnik sa automatom je i dalje urlao, nezadovoljan brzinom kojom su ljudi napuštali konjušnicu. Snažno je odgurnuo najbližeg čoveka, koji se spotače i pade.

„*Raus! Raus! Schnell!*“⁴⁸, vikao je.

Isterivani vikom i psovka vojnika, ljudi su istrčavali napolje, gde ih je, pored hladnog praskozorja, ledenog vetra koji je ponovo zaduavao tokom noći i prodornih krika uznemirenih gavranova sa obližnjih topola, sačekao špalir natmurenih Nemaca, onaj zdepasti čovečuljak s velikim naočarima i jedan oficir u crnoj uniformi sa srebrnim epoletama na crnom kožnom mantilu.

---

⁴⁷ Napolje, ludi psu! (nem.)

⁴⁸ Napolje! Napolje! Brzo! (nem.)

„Esesovac“, zaključí Bora.

Vojnik u činu narednika odsečno je naređivao i rukama pokazivao zatvorenícima gde i kako da se postroje u vrstu.

Taoci, konačno svi isterani na golomrazicu i postrojéni u vrstu, drhtali su, možda manje od studeni a više od straha, zasigurno postajući svesni šta se događa i naslućujući veliko zlo koje im se sprema.

Pošto zavlada tišina, esesovac priđe vrsti i obrati im se na srpskom, s pomalo otegnutim, lalinskim naglaskom.

„Oni čija imena budu pročitana istupiće dva koraka ispred vrste! Jasno?“

„Folksdojčer“, proneo se glas među ljudima.

„Folksdojčer esesovac je gori od najcrnjih švapskih esesovaca. Izrodi kao i ovi naši ljotićeveci“, procedi Dobrika, koji je stajao pored Bore.

Esesovac se udalji, a pred zatvorenike stupi Todor Marković s fasciklom pod miškom. Ovog puta pred njim nije bilo stola s drvenom pernicom i mastionicom niti one velike knjige koja mu je davala svu moć ovog sveta. Stajao je pred postrojenim ljudima onakav kakav je uistinu i bio, mali, zdepast i nimalo naočit. Postrojéne ljude odmeravao je s rukama za leđima, kočopereći se. Bora je mogao da ga osmotri: običan čovek, činovnik. Da nije u ovom položaju, delovao bi smešno i žalosno. Teško da bi ga mogao zapamtiti po bilo čemu, možda jedino po naočarima isuviše velikim za tako malu, pročelavu glavu bez osobenih karakteristika. Onizak dežmekast čovek u poznim pedesetim godinama. Činovnik. Viđao je takve u očevoj kafani. Ljudi bez roda i poroda, dolazili bi u kafanu nakon posla, na ručak, i uvek bi sedeli sami za stolom. Tiho bi dolazili i tiho bi odlazili. Odlazili su u svoje iznajmljene sobice na periferiji grada koračajući sporo, nekako tromo, nogu pred nogu. Ne bi žurili jer tamo ih nije čekao niko osim golih zidova i praznog kreveta. Biće da je ovaj Todor Marković celog života bio pisar u nekoj prašnjavoj i zaboravljenoj arhivi u suterenu kakvog nadleštva. Biće da je i on ceo ubogi život proveo u nekom sobičku na kraju grada. I jedini dokaz njegovih potajnih nadanja izgleda da je crni kaput sa izlizanom krznenom kragnom, zagubljen staleški simbol davno minulog vremena, pre onog velikog rata, kad je možda i verovao da će od svog života nešto načiniti.

Prodorni zvuk pištaljke prenu Boru. Todor Marković se glasno nakašlja.

Zar taj činovničić zaista veruje da je došlo njegovih pet minuta, u kojima će pokazati da je prethodnih decenija bio nepravedno zapostavljen? Zar veruje da mu uprte oči stotinu četrnaestorice ljudi daju važnost?

Pošto je odmerenim pokretima otvorio kartonsku fasciklu, Todor Marković konačno progovori:

„Jovanović Dragoljub.“

Prozvani nesrećnik nesigurno istupi, osvrnu se, pogleda nekog u nizu uplašanih ljudi, pa načini još jedan korak i stade povijajući se kao vlat trave na vetru.

Pošto se uveri da je Dragoljub Jovanović načinio i taj drugi korak, pisar spusti pogled na spisak u svojoj fascikli i mastiljavom olovkom načini potez kao da nešto zaokružuje. Onda zadovoljno ispravi glavu i ponovo, jednako bezličnim tonom, pročita sledeće ime:

„Stefanović Gavrilo.“

Prođe nekoliko sekundi, a niko se ne pomače.

„Stefanović Gavrilo!“, povišenim tonom ponovi pisar. „Izlazi!“

Dečak od šesnaest-sedamnaest godina nesigurno istupi. U suzrim očima mu se očitovao užas, osvrtao se ka ljudima u vrsti i pogledom tražio pomoć kao da im kaže: ljudi, molim vas, ne dajte me.

Ali ljudi su gledali u zemlju. Malom Gavrilu niko nije mogao da pomogne. Čak i da je hteo.

„Hajde, brže“, podviknu Todor Marković i zakašlja se, pa nastavi da proziva.

„Muharem Šerifović!“

Neobrijan starac u ritama i sa izgužvanim crnim šeširom na glavi načini nekoliko sitnih koraka i doviknu:

„Evo me!“

„Tišina tamo!“, odbrusi čovek s naočarima.

„Tanasije Krkić!“

I Tanasije Krkić, osvrćući se kao da traži nečiju potporu, bojažljivo izađe iz vrste. Za njim se izdvoji Zlatimir Bekrić i još dvanaestorica nevoljnika: Moša, zatim Ljubomir, pa Velimir, Jovan Dinić, pa neki Safer s fesom na glavi, onda Aleksandar, Jicak, pa opet Jovan, dođe red i na nekog Timotija Bezarevića, pa na Jehošuu, Gvozdena i Šimuna.

Sve sami Cigani i Jevreji.

Dobrika, koji je stajao između Bore i Đorđa, neprestano je kroz zube psovao mater Todoru Markoviću. Nije ostajao dužan ni oficiru u crnoj uniformi, folksdojčeru, psovao mu je boga nacističkog, i oca i mater švapsku, i krvavo seme koje ga je napravilo, i sve na belom svetu. Bora se tresao kao prut, što od zime, što od straha.

Onda se Todor ponovo oglasi.

„Borislav Kazandžijević!“

Bori se učini da se pisarev glas razlegao poput rike divlje zveri, kao urlik samog đavola. Nad Voždovcem prhnuše crne ptice i poleteše u nebo, a njega namah obli hadan znoj, grčenje i mučninu oseti u stomaku. Celo telo mu je drhtalo dok su mu usta gorela. Nepca su mu bila suva. Požele da je sve to samo ružan san.

„Ovo se ne događa. Ovo nije stvarnost. Sanjam. Ovo je košmar. Ovo nije istina“, šapuće sebi. „Probudi se, probudi!“

Ali nikako da se probudi. Sve je ovo isuviše stvarno da bi bilo san. I drhtaji tela su stvarni, i ovaj hladni znoj koji mu se niz kičmu sliva, i ovi nemački vojnici s karabinima i automatskim oružjem uprtim u njihove grudi, u njegove grudi, u njegovu glavu, u njegovo srce. Stvaran je i ovaj mrski mali Todor Marković, odvratni čovečuljak s velikim okruglim naočarima na mesnatom nosu prošaranom modrim žilicama. I sopstveni vreli dah koji mu pali grudi stvaran je, i bol u slepoočnicama je stvaran. I strah koji ga potresa bolno je stvaran, kao i smrt koja postaje sve izvesnija.

„Borislave Kazandžijeviću! Izlazi!“, povika Todor i skide naočare, pa poče pogledom da šeta po postrojenim ljudima oborenih glava.

Nesigurno, teturajući se, Bora smože snage da iskorači.

„A, ti si ta cvečka? Borislav Kazandžijević, violinista radijskog narodnog orkestra, je l' tako? Pa, cvečko, zapamtio sam te ja“, isceri se čovek s naočarima. „Što se, gospodine, odmah ne javiš? Da nije i to neki nesporazum?“

Bora ne odgovori, ali i ne smože snage da podigne pogled iako je hteo da pokaže da je čovek, da sme da se suoči s tolikom bezočnošću, da se ne plaši ni njega ni njegovih gospodara, pa ni smrti koju su mu namenili.

Tren kasnije, prošla je unepovrat prilika da postupi kao slobodan čovek, kao čovek koji ima samopoštovanja, poput Stanka ili onog Koste o kojem su mu pričali i kojeg je video kroz mutno okno onog jutra kad su ga odveli na streljanje s povećom grupom nesrećnika.

Shvatio je da je propustio priliku da pobedi Todora Markovića, malog, bezličnog i beznačajnog čoveka koji je ubeđen da živi svoj zvezdani trenutak.

„Poražen sam“, jedva čujno zajauka.

Da je bar pokazao malo prkosa, da ta ništarija, makar u tom jednom trenu, u magnovenju, shvati da se žrtva ne boji njegove varljive moći. I da nije njegova žrtva. Da je bar smogao snage pa zasvirao na violini. Ljut je na sebe zbog toga mu se tresu noge, što mu srce od straha snažno tuče u grudima i što on to ne uspeva da sakrije.

Povređen je. Ljudski je povređen.

Povredilo ga je i to što je mali Todor s velikim naočarima podrugljivo frknuo i, zagledavši se u svoje papire, već u sledećem trenutku zaboravio na njega, na čoveka, jer on je čovek sa imenom i prezimenom, s biografijom, on je jedan život, jedan neponovljiv univerzum sazdan božjom promisli.

Dok se sav Borin svet ruši, pisar se, činovnički savesno i podanički podatno, usredsređen na kombinaciju slova koja poništavaju samog Gospoda i njegovu tvorevinu, čoveka, priprema da pročita sledeće ime i prezime i time pokaže potpunu odanost svojim gospodarima i ništavilu.

„Aleksandar Demajo!“

Bora se konačno osmeli i podiže pogled ka nebu ne bi li svoga tvorca tamo ugledao. Jedino što je video bilo je sivilo, dokaz da se već zajutrlilo. Nad obližnjim topoljakom, u pravcu Pašinog brda, jato crnih ptica kružilo je grakćući.

„Zloslutnice“, prošaputao je nemoćno.

Nikako nije voleo gavranove. Ni svrake.

Više se i ne pita da li je ovo njegovo poslednje jutro.

Čuje nerazgovetno gundanje iza svojih leđa. Na obližnjim golim granama čući jato crnih ptičurina. Posmatraju dvorište i ljude u njima. Da li ptice u njima vide ljude ili tek obrise nepomičnih stvari koje se na vetru leluju i od mraza drhte? Mogu li da prepoznaju strah koji ispunjava prostor?

Ne seća se da je ikada upoznao nekoga ko je bio naklonjen gavranovima. Sad gavranovima zavidi. Slobodni su. I mali vrapci su slobodni. I pacovi i miševi su slobodni, idu kuda hoće. I žohari. I mravi. Čak su i crvi slobodni. Samo čovek nije slobodan.

Noćas je slušao pacove kako cijučući trče preko slamom zastrtog poda konjušnice, preko usnulih ljudi kojih se više ne boje, koje više i ne primećuju.

Zavidi i onom Dobriki, koji nemačkim vojnicima psuje mrtvu švapsku majku.

„Bakrija Halimović“, uzvikuje pisar s velikim naočarima.

Kako Dobrika može biti toliko prkosan? Može li se ne mariti za sopstveni život? Zar se tek tako možeš pomiriti sa sudbinom? Ili to on sve glumi da sakrije strah? Nije siguran da mu zavidi. Priznaje da u njemu nema te snage. Plaši se, plaši se za svoj život, plaši se za život malog Nikodija i za Stanin život; plaši se i za život majke Rade, za Aleksandra se plaši zbog njegovog dečačkog ludiranja i nepromišljenosti.

„Slaviša Popadić!“

Strepi šta će se dogoditi, neizvesnost ga muči, mada se pripobjava najgoreg.

Više ne obraća pažnju na ljude čija imena Todor Marković izgovara, ne sluša više malog čoveka koji veruje da je gospodar života i smrti onih kojima izriče neopozive presude. Ipak, nema snage da podigne glavu i da pogleda u ljude u njegovoj vrsti, koja iz minuta u minut postaje sve veća. Ne oseća solidarnost s njima, brine samo za svoj život. Pravda se jer veruje da ni oni na njega ne obraćaju pažnju. Ne zamera im, zna da su smrtno uplašeni, kao i on. I oni drhte. Ne gleda ih i ne vidi, ali zna da drhte. Ni oni njemu ništa ne zameraju. Nemaju oni vremena da mu išta zamere. Žrtva je uvek sama kad dođe sudnji čas – za razliku od krvnika; njemu je potrebna publika.

Sve je sigurniji da ga je Bog napustio kao što je i od ostalih jadnika u njegovoj vrsti digao ruke.

Čovek s naočarima, gotovo se dosađujući, i dalje uzvikuje imena, ljudske senke se pomiču i teturaju se: Ranko, Mehmed, Simon, Milenko, Daroslav, Ratimir, Bogoljub, Arsenije. Čini mu se da čovek s naočarima više ne čita prezimena. Uskoro će prestati da izgovara i imena, a ljudi će nastaviti da izlaze iz zadnje vrste i da prelaze u prednju. Možda do poslednjeg? Postoji li taj koji je poslednji?

Ne može da pamti sva ta imena, suviše je očajan da bi pamtio imena onih koji će s njim u smrt. Kakva mu je uteha da zna imena ljudi koji će poginuti kad i on? Ne saoseća s njima. Strah mu ne dozvoljava nijedno drugo osećanje.

Zar se tako brzo može otupeti pred užasom?

Oseća se usamljenim.

Ne zna da li je pisar prestao da izvikuje imena ili tek otvara usta. Ipak, jedan za drugim, ljudi istupaju iz vrste, čini mu se, u jednakim vremenskim razmacima: prvo načine jedan korak, pa drugi, možda i sporiji, ali pomirljiv i podatan korak, kao da kažu: nema me više, gotovo je, zbogom. Čudi ga tišina u kojoj se sve to odvija. Ništa ne čuje, ni svoj dah. Nestalo je i onog zujanja u ušima. Čudno.

Todor Marković lagano zatvara fasciklu, ali Bora je ubeđen da ljudi i dalje istupaju i prepuštaju se sudbini.

Kad bi bar i dalje prozivao, kad ne bi prestao da proziva, kad bi se ovaj trenutak između života i smrti produžio u beskraj... Ko zna, možda se ceo život može proživeti u vrsti, u iščekivanju kraja, nezvesnog i nepoznatog, možda i samog kraja ovog besmislenog rata. Ipak, neće da se zavarava, u životu ništa nije beskonačno. Sve ima svoj početak i kraj. I njemu i njima bliži se kraj. Znaju li ovi jadnici koji su iskoračili da idu u smrt? Znaju li, kao i on, da je ovo početak kraja? Odavde će krenuti na poslednju vožnju. Sad zna kako je to iako bi voleo da ne zna. Sad je kasno.

Čas kasnije, a možda je i čitava večnost prošla, u ušima i glavi odjeknu mu nerazumljiva praskava reč. Daleka je, nerazumljiva je, ali, sve i da mu se sam Bog javio, ne bi je bolje razumeo.

Da li bi želeo da Boga razume?

Ali ovo nije božja reč, ovu reč izgovara čovek u crnoj uniformi sa srebrnim epoletama.

„Einladen die Geiseln in Lastwagen!“⁴⁹

Razume ga, a voleo bi da ga ne razume.

Nemoćno je pogledom pratio oficira koji se zaputio ka automobilu. Svestan je da ovaj trenutak neće trajati daveka.

Vojnici poput pasa goniča zagalamiše *„Beeile, beeile!“⁵⁰* i *„Schnell, schnell!“*, pa grubo počеше da potiskuju nesrećnike ka kamionu kao krdo, ne dozvoljavajući nikome da zastane niti da se izdvoji iz uskomešanog straha i očaja.

Stražari i žandari poteraše preostalo ljudsko roblje u konjušnicu da čeka neko drugo jutro i neku drugu prozivku.

---

⁴⁹ Potrpajte taoce u kamion! (nem.)

⁵⁰ Požuri, požuri! (nem.)

Bora je pokušavao da ostane na nogama; potiskivali su ga sapatnici iza njega. Stiskao je svoju violinu kao jedinu nit koja ga još vezuje za život koji je poznavao i kojem je pripadao, a koji se upravo oko njega kruni i rastače u bezličnoj poslušnosti vojnicima koji se od ljudi sateranih u krdo nisu razlikovali ni po čemu osim po uniformi i vlasnosti, koju im je oružje u njihovim rukama pružalo, da o životu i smrti odlučuju.

Da nije toliko uplašen, da nije očajan, a da oni nisu pod šlemovima koji im skrivaju oči, da nisu u uniformama i pod oružjem, da su u civilnim odelima, bili bi obični ljudi – i ko bi ih mogao zverima nazvati? Zar je toliko kratak put od čoveka do zveri?

Potiskivan nervoznim i košcatim rukama nekoga ko je iza njega tapkao u mestu i ječao, Bora je gurao čoveka pred sobom, a taj je to činio onome pred sobom dok su oko njih nemački vojnici galamili i vikali „*Los, los!*“ i „*Schnell, schnell!*“. Oko njega svi trupkaju.

U jednom trenutku shvati da i sam trupka. Zašto to čini? Zašto to svi čine? Da pokažu dobru volju? Spremnost da se potčine? Da izazovu sažaljenje i samilost? Da kažu: eto, vidite, mi nismo nikakva opasnost za vas, dobri smo, činimo sve što želite: samo recite i dubićemo na glavi, vidite kako spremno i nestrpljivo cupkamo da se popnemo u kamion? Ili je to nemoć? Zar je to ljudska priroda?

„Ne, neću tako!“, i ukopa se u mestu. „Neću da cupkam!“

Prestao je da cupka i podiže glavu. Neće da hoda u mestu, bar će se time izdvojiti i razlikovati od ostalih, da se bar tako pobuni, da se suprotstavi opštoj pokornosti.

„Ne pristajem“, pokuša da se ohrabri.

Ljudi oko njega i dalje cupkaju i potiskuju jedni druge, sabijajući one pred sobom uz stranicu kamiona. Oko njih, vojnici pod šlemovima ne pretaju da galame. *Los, los* i *schnell, schnell*. Glasovi im se stapaju u jedan urlik koji ledi krv u žilama: *beeile, beeile* i *schnell, schnell* oduzimaju svaku ljudskost i onima koji viču i onima na koje se više.

Svakim udahom i svakim izdahom Bora se za pedalj pomera napred, svaki sledeći udah mu je teži i plići, svaki izdisaj mučniji i vreliji. Preko ramena i glava onih pred sobom gleda u razvaljenu, tamnu i krezubu čeljust kamiona koja guta ljude – žrtve. Kamion. Čudesan proizvod ljudske genijalnosti i sposobnosti čoveka da nadmaši sebe i sopstvena ograničenja, ljudsko licemerje Todora Markovića i

bezdusnost onog esesovca, folksdojčera, koji će ih skupa odvesti na konačno odredište, gde će ih čekati samo gola i smrznuta iskopana raka. Zemlja i prah.

S naporom se osvrće i zagleda ljude kraj sebe i iza sebe. Onima pred sobom ne može da vidi oči, ali zašto bi oni bili drugačiji od ljudi iza njega? Kao da su u grozničavom transu, kao da ih benzinsko isparenje opija, a brektanje motora hipnotiše u masu bez snage i volje, određujući im ritam u kojem će cupkati i kretati se.

„Ne prihvatam, odbijam“, pokušava da se odupre ritmu, ali masa mu određuje pravac i brzinu kretanja. I ritam. Neodoljiva je masa koja ga sputa-va i nosi, ne može joj se suprotstaviti. I, hteo on to ili ne, ta masa ga određuje.

Ipak, čini mu se da u očima ljudi oko sebe prepoznaje odbleske nadanja.

Čemu li se nadate? Čemu li se nadate?, mrmlja.

Spasenju se nadaju, čuje glas. Spasenju se nadaju, a ti?

Spas, kakav spas? To je prevara. Ne pristajem! Ne pristajem! Nema nam spasa. Streljaće nas. Sve. Sve, vrišti. Čini mu se da vrišti.

Zar ne vidiš u njihovim zažagrenim očima to sudbonosno „možda“, to veliko, izazovno, neodoljivo, zavodljivo, umiljato, možda i varljivo, ali ipak moguće „možda“?, govori mu glas. Pravo na nadanje niko im ne može oduzeti, čak ni ti. Imaju pravo da se nadaju, i tebi pripada to pravo. To vam je u ovom trenutku jedino preostalo pravo sveg ovog sveta, da se nadate. To je lako; s jednim „možda“, ceo je svet tvoj. I božja pravda je na tvojoj strani. Nadaj se. Nadaj se do poslednjeg trena, do poslednjeg daha. Nadaj se i dok nada bude umirala, nadaj se i kad bude umrla, jer nema ti druge.

S kamiona mu neko pruža ruku. Bora podiže pogled i ugleda poznato lice. Vidao ga je ovih dana. Stariji čovek, Ciganin. Ne, nije Ciganin, Rom je. Rom. Rom. Seća se da mu se u jednom trenutku obratio na romskom. Nije ga razumeo i to mu je rekao. Siguran je da mu je nešto sočno opsovao jer ga je pogledao s prezirom. Okrenuo se i otišao, ali pre toga je pljunuo na zemlju, pljunuo je na njegovu uobrazilju. Sad mu pruža ruku, kao da mu je oprostio to što ne zna jezik svojih predaka. Pomaže mu. To više nije važno ni njemu ni Bori, to nikad više neće biti važno.

Sad imaju tek jedno nesigurno *možda* i jednu varljivu *nadu*.

Borina duša vrisnu do neba, sve je u njemu vikalo da se usprotivi, da prkosi, da bude čovek poput Stanka ili Koste, da ne prihvati pruženu ruku nesigurne *nade* i jednog lažljivog *možda*, da odbije servilnu solidarnost u samozavaravanju, ali prihvatio je i to *možda* i tu *nadu*, koja ih sve vara i napušta; prihvatio je ruku koja zarad jednog *možda* i neke *nade* sve zaboravlja, i popeo se u kamion.

Nije rekao „hvala“ za pruženu ruku, nije zahvalio za pomoć. Ne veruje da je čovek koji mu je pružio ruku očekivao reči zahvalnosti. Pružajući ruku, zasigurno nije želeo pomoći, nadao se da će bar na tren zaboraviti ono što nije mogao da zaboravi, ono što niko u kamionu nije mogao da zaboravi.

Kad je kamion krenuo, u mrak koji je zavladao kad se spustila cirada, poželeo je da se kreću čitavu večnost. Kad bi vožnja trajala bezmerno dugo, kad bi bila duža od samog života, duža od večnosti, a brža od same smrti?

„Možda ipak postoji nada?“, promrmlja.

Tren kasnije, opsova. Zar joj se to predaje? Zar se prepušta samoobmanjivanju? Zar sam sebe laže?

Ipak, nada u njemu jača. Strah je pobedio.

Mrzi sebe jer podleže sopstvenom bezverju i samoobmani jednim neizrečenim *možda* i jedva prepoznatljivom i neuverljivom *nadom*.

Osluškuje. Pokušava da odagna svaku misao. Neko izgovara čudne i nerazumljive reči. Da li se to glas *nade* čuje? *Nada*, koja nas sve laže i obmanjuje onim svojim prevrtljivim i pritvornim *možda*. Osluškuje. Ritam reči govori mu *možda*. Da li to nečije samozavaravanje *nadom* osluškuje? Ili sopstveno?

*Mizmor, ledavid hashem shema tefillati, ha'azinah el-tachanunai; be'emunatecha aneni, betzidkatecha.*⁵¹

Ne razume, ali glas prepoznaje. To je onaj tihi starac kojeg je ovih dana viđao u društvu profesora Josifa. Jevrej. Nije jedini koji u polutama kamiona izgovara njemu nerazumljive reči. Nije jedini koji se moli. Još se neko moli. Prepoznaje molitvu. To je Očenaš. Pokušava da se seti reči molitve. Znao ju je, znao ju je kao što je znao i Simvol vere. Nije li to *nada*?

---

⁵¹ Psalam 143, 1: „Gospode, usliši molitvu moju, primi moljenje moje po istini svojoj, usliši me po pravdi svojoj.“ (hebr.)

Vera? Vera u Boga? Vera u Isusa Hrista Spasa?
Spasenje!

Nada!

Potrebna mu je vera.

Možda.

Zar u ovom trenutku može bez nade? Bez nade u spasenje?

Diše duboko.

Nada ipak postoji. Veruje i nada se. Nadaće se sve dok bude disao.

Mora da veruje i mora da se nada.

Mora. Mora zarad Nikodija. Mora zarad Stane. Mora zarad Aleksandra. Mora zarad majke Rade.

Pre nekoliko sedmica, upravo onog dana, u nedelju, kad su ga uhapsili i doveli u logor, bio je u crkvi i molio se. Zapravo, samo je reda radi izgovorio molitvu, po navici. Nije se pomolio, žurio je na probu. Ima li svrhe više da se moli? Kome da se moli? Čemu?

„Oče naš, koji si na nebesima, da se sveti ime Tvoje; da dođe carstvo Tvoje, da bude volja Tvoja, i na zemlji kao na nebu“, šapuće neko.

Gospode, čiji si ti?, vrišti Borina duša. Zar nisi jednako svet i njima i nama, ubogim zatočenicima? Zar se i oni ne kunu i ne uzdaju u Tebe? Oče naš? Vidiš li, Oče, šta tvoja deca braći svojoj rade? Koji si na nebesima. Dokle će Kajin Avelja da ubija? Da se sveti ime Tvoje. Vidiš li da se deca tvoja sa svetom koji si im predao rastaju? Da dođe carstvo Tvoje. Je li to ipak onaj svet koji si nam svima namenio? I na zemlji kao na nebu. Zar si nam jezike razne podario da se međusobno ne razumemo i da se lakše među sobom mrzimo i ubijamo? Hleb naš nasušni daj nam danas. Što si nam, i pored toga, istu molitvu podario da ti se njom molitveno obraćamo? I oprost nam dugove naše, kao što i mi oprastamo dužnicima svojim. Poslušaj nas. Zar molitva Tebi, Oče naš, ne zvuči isto na svim jezicima? I ne uvedi nas u iskušenje. Zar nisi jednako Otac svih nas? Zar ti je jednako mila molitva žrtve i krvnika, zar ih isto voliš? No izbavi nas od zloga.

„Dade amarejana, savo san pe ćeri, te barjalelpe o anav Ćiro, te avel o thagaripe Ćiro, ta avel voja Ćiri vi pe phuv, sar vi pe ćeri.“⁵²

---

⁵² Oče naš, koji si na nebesima, da se sveti ime Tvoje, da bude volja Tvoja, i na zemlji kao na nebu. (rom.)

Osluškuj, glasovi se prepliću, čini mu se da se to sam Bog uzdiže nad pognutim glavama, nad jaucima, nad beznađem i očajem koji se valjaju među dušama.

„Bože, daj nam kakav znak da sve ove naše muke i žrtve imaju smisla“, vapi Bora dok šapatom glad za božjom reči spasenja izražava.

„Hleb naš nasušni daj nam danas; i oprosti nam dugove naše, kao što i mi opraštamo dužnicima svojim“, izgovara neko poluglasno.

Nije siguran da može da oprosti čoveku s velikim naočarima, Todoru Markoviću. Kako da mu oprosti? Da je taj bezlični čovek njegov dužnik – u to nema sumnje. Ili folksdojčeru u crnom kožnom mantilu? Zar nisu hleb sa istih polja jeli?

„Marrno amaro tubutno de amen ađes...“⁵³

„Ko će vatru u domu da mi održava?“, odjeknu nečiji vapaj.

„Ko će slavu da mi slavi? Ko će kolač da mi u kući seče?“

„Ko će decu da mi hrani?“

„Ki radaf oyev nafshi, dikka la'aretz chayati; hoshivani vemachashakkim, kemetei olam.“⁵⁴

„Bože mili, zar Melaniju da na venčanje u crkvu ne izvedem, zar kolo na svadbi da joj ne povedem?“

„Thaj halalisar amange e udžilimata amare sar kaj vi amen halalisaras e udžilimatenge amarengē.“⁵⁵

„Zna li iko kuda nas vode?“, upita drhtav glas. „Možda u neki drugi logor?“

„Bože, pomiluj nas grešne.“

„Thaj na anamen ande zumavipe no mentisaramen katar o bilačhipe.“⁵⁶

„Jebô te tvoj bog! Gde ti je sad?“, zakrklja promukao glas ispunjen srdžbom i strahom.

„Ne psuj Boga, bezbožniče!“

„Zna li iko kuda nas vode?“, ponovi isti glas. „Možda nas ipak vode na drugo mesto?“

„Vatti'atfef alai ruchi; betochi, yishtomem libbi.“⁵⁷

„Zašto da ga ne psujem? Hoće li možda da nas spase?“

---

⁵³ Hleb naš nasušni daj nam danas. (rom.)

⁵⁴ Psalam 143, 3: „Neprijatelj progoni dušu moju, bacio je na zemlju život moj. Zbog njega prebivam na mjestima mračnim kao oni što su mrtvi odavna.“ (hebr.)

⁵⁵ I oprosti nam dugove naše, kao što i mi opraštamo dužnicima svojim. (rom.)

⁵⁶ I ne uvedi nas u iskušenje, no izbavi nas od zloga. (rom.)

⁵⁷ Psalam 143, 4: „Trne u meni duh moj, nestaje u meni srca mog.“ (hebr.)

„Bog uvek spasava svoju decu!“
„Kako da ne. Samo se nadaj. Streljaće nas, zar ti nije jasno?
Pobiće nas kô piliće, majku im njihovu.“

„Možda neće?“

„Hoće, hoće, pobiće nas kučkini sinovi.“

„Više ništa nije važno.“

„Ipak, pomoli se Bogu. Biće ti žao.“

„Jebe mi se i za tvoju molitvu i za tvog boga.“

„Bezbožniče!“

„Zašto da ga onda ne psujem?“

„Da dušu svoju spaseš, nitkove! Misliš li ti da svojoj iskri božanske svetlosti pronađeš put ka Bogu, ništarijo neverna?“ , odgovara mu glas.

Kamion je iznenada stao.

*Zacharti yamim mikkedem, hagiti vechalpo'olecha; bema'aseh yadeicha asocheach.*⁵⁸

Zavlada muk. Uzdah zatitra u tmimi kamiona i ujedini nevoljnike u strahu.

„Bože, oprosti grehe rabu svome Ljubomiru“, prozbori neko.

Ponovo se oglasi Jevrejin.

„*Perasti yadai eleicha; nafshi ke'eret'ayefah lecha selah.*“⁵⁹

„Pokajte se, ljudi, uskoro ćete pred Boga“, uzviknu neko u uglu.

„Koji si ti?“

„Velimir, rab božji“, odgovori on.

„Jesi li ti čitao Očenaš?“ , upita onaj glas.

„Jesam“, odgovori Velimir. „A kako je tebi ime, nesrećniče?“

„Jovan.“

„Veruješ li u Boga, Jovane?“

„Ne više, Velimire, brate. Ne više!“

„Ako, Jovane, ako, nema veze, On u tebe veruje.“

„Šta od toga ja imam? Ubiće me.“

„Život u Bogu ćeš imati.“

---

⁵⁸ Psalam 143, 5: „Pominjem dane stare, prebrajam sve poslove Tvoje, razmišljam o djelima ruku Tvojih.“ (hebr.)

⁵⁹ Psalam 143, 6: „Pružam k Tebi ruke svoje; duša je moja kao suha zemlja pred Tobom.“ (hebr.)

Kamionski motor je još brujaio, a onda je neočekivano zauriao i umirio se.

„Da li će to da hrani moju decu?“

„Ne živi se samo od hleba, rekao je Isus.“

„Ne lupetaj! Od čega se živi ako ne od hleba?“

„Od reči božje!“, odgovori mu Velimir. „A što se hleba tiče, daće Bog da im ne manjka.“

Opet je zavladaia tišina koja je odisala mučnim iščekivanjem. Samo su se još vapaji čuli.

„Šta se događa napolju?“, šapatom upita neko i uspe da nadjača molitvu, ali niko mu ne odgovori. Samo je molitva odolevala i tišini i strahu.

„Maher aneni hashem kaletah ruchi altaster paneicha mimmenni; venimshalti, im-yoredei vor.“⁶⁰

I napolju je vladala tišina i tamnu unutrašnjost kamiona činila još mračnijom i zlokobnijom, pospešivala je strah u ljudima.

Hashmi'eni vabboker chasdecha ki-vecha vatacheti hodi'eni, derech-zu elech; ki-'leicha nasati nafshi.⁶¹

Začuo se, po tvrdoj smrznutoj zemlji, bat brzih koraka u teškim kožnim čizmama sa čeličnim zakivcima. Kratke i oštre komande na nemačkom jeziku prestizale su jedna drugu i unosile nemir među zatvorenike. Koraci i zveckanje oružjem sve su se više približavali stražnjem delu kamiona.

„Šta se događa?“, ponovo se začu nečiji šapat.

„Ššš!“

„Ćuti!“

„Slušaj!“

„Šta?“

Bat cokula sve je učestaliji, sve glasniji i sve bliži, kao i zveckanje metala. Čuje se rad nekog motora. Automobil? Kamion? Iznenada se začu režanje i lavež nekog psa, potom tup udarac i pseće skičanje koje se gubilo u daljini. Onda se ponovo razleže nečija odsečna i gromka naredba, pa opet bat cokula i metalni zvukovi.

---

⁶⁰ Psalam 143, 7: „Pohitaj, usliši me; Gospode, nestaje duha mojega, nemoj odvratiti lica svojega od mene; jer ću biti kao oni koji odlaze u grob.“ (hebr.)

⁶¹ Psalam 143, 8: „Rano mi javi milost svoju, jer se u Tebe uzdam. Pokaži mi put, kojim da idem, jer k Tebi podižem dušu svoju.“ (hebr.)

„Mnogo ih je“, zabrinuto zaključí glas s kraja.

„Kojih?“, upita neko.

„Vojnika, budalo!“

„To oružje zvecka“, reče neko blizu Bore.

„Izvesno je, streljaće nas“, ogłosi se očajan glas iz dubine.

„Čuti, prokletniče!“, odbrusi glas nepoznat Bori.

„Čemu li se ti to nadaš, veselniče?“

Namah je snažna dnevna svetlost prodrła pod ciradu i zaslepila Boru. On zažmuri i zaustavi dah.

„Joooj, majko mila!“, jauknu neko.

„Bože, pomozí!“

„*Raus! Schnell!*“, viknuo je riđi vojnik pod zelenim šlemom.

„Uh, najebasmo.“

„Jezik pregrizô!“

Ljudi počeše oprezno da se spuštaju niz stranicu kamiona. Kako vojnici zagrajaše, oni bliže izlazu i spuštenoj stranici od straha počeše da iskaču na zaleđenu poljanu okruženu golim šumarkom.

Sa usnulim Nikodijem u naručju, Stana je stajala kraj šporeta i nadgledala varivo koje se krčkalo na tihoj vatri. Bližilo se vreme večeri.

„Baš me brine šta je s majkom, nikad ovako kasno nije ostala napolju, a smrkava se“, ogłosi se Ljubomila, koja je sedela za stolom naspram Aleksandra. On je sedeo smrknut i podnimljen.

„Plašim se da joj se nešto desilo. Onomad reče lekar da mora da miruje, ali znaš je ti, ko će njoj da naredi“, reče Stana sedajući za sto.

„Idem da je tražim“, uzviknu Aleksandar i poskoči.

„Ti nikud ne ideš“, strogo mu podviknu Stana. „Znaš šta ti je majka rekla. Sad će i policijski, pa da te uhvate? Hoćeš i ti u zatvor?“

„Braco, Stana je u pravu. Ako neko treba da ide, ja ću ići“, reče Ljubomila i ustade.

„Kud ćeš sad ti?“, upita Stana.

„Idem ja da je tražim“, odgovori ona i skide kaput sa čiviluka.

Tad se začuše povici. Neki je ženski glas zapomagao na ulici.

„Šta li se to dešava napolju?“, upita Stana i uzdrhta kao da neko zlo naslućuje.

„Oдох da vidim“, reče Aleksandar i, pre nego što su mogle da ga zaustave, već je za sobom zatvarao vrata.

Dok je Stana, zbunjena, stajala nasred sobe, Ljubomila pohita za bratom. I Stana u strahu pođe za njom. Čim je koraknula u dvorište, prepoznala je Milankin glas. Dozivala je nju, Stanu. Nije sumnjala, znala je da je zbog majke Rade doziva. UšepRTLjala se s detetom u naručju, nije znala šta bi pre. Trebalo joj je vremena da se snađe, da usnulo dete odnese u sobu i spusti u krevet, pa da ponovo istrči iz kuće i zaputi se stazom ka uličnoj kapiji.

Nije načinila ni nekoliko koraka, a Ljubomila i Aleksandar su kroz kapiju, koju je pridržavala Milanka, već unosili Radino beživotno telo. Stana se ukopa u mestu i jauknu, šakama pritiskajući usta.

„Ne kukaj, nego pripremi majci krevet“, doviknu joj Milanka.
„Živa je!“

Stana se okrenu, utrča u kuću, razmesti u Radinoj sobi polovicu bračne postelje, pa ih dočeka na vratima.

„Je l' joj loše?“, upita uplašeno.

„Diše, diše, ali jedva“, odgovori joj usplahirena Ljubomila.

Čim su je spustili u postelju, Aleksandar šmugnu dobacivši preko ramena da ide po doktora Velibora.

Dok su Stana i Ljubomila užurbanim pokretima skidale kaput s Rade i polagale je na postelju, Milanka je počela da priča.

„Uh, ne mogu sebi da dođem. Izašla sam iz kuće da bacim smeće, jer znam da oni moji alamani sutra neće, da mi ne smrdi po kući, kad – vidim ti ja nešto kod vaše kapije. Da nije Aca izbacio smeće pa ga mrzelo da ide do kanti? I, ne bilo mi zapovedeno, priđem ja i imam šta da vidim: Rada! Ju! Zovem je: Rado, Rado... al' ona ništa. Kô da spava. Prodrmam je, a ona samo zastenja. Kuku meni, pomislim, da nije mrtva? Joj, ne mogu da vam objasnim kako sam se uplašila. Oslušnem, vidim: diše. Ali jedva. Onda sam počela Stanu da dozivam.“

Ljubomila i Stana su skinule Radi cipele i haljinu, pa je preкриše jorganom, a pod leđa i glavu joj staviše oba jastuka, da lakše diše.

Milanka htjede još nešto da kaže, ali Ljubomila je prekide.

„Sačekaj malo, molim te, da vidim da li majka diše.“

Stana je klekla kraj kreveta i spustila uho na Radine grudi pokušavajući da čuje otkucaje srca.

„Stano, dete, ne tako“, dobaci Milanka s vrata. „Videla sam kako to doktori rade. Oni nešto pipaju ruku, neki puls traže“ – pokaza ona koren šake – „tu negde.“

Ljubomila je skinula sa zida uramljeno ogledalce, obrisala ga podlakticom i prislonila majci na usta. Nekoliko trenutaka kasnije, podigla ga je i pod kosinom pogledala.

„Dobro je, diše“, zaključila je sa olakšanjem.

„Bogu hvala“, reče Milanka i prekrsti se.

„Pođite vas dve u kuhinju, treba doktora da dočekate. Ja ću ostati ovde s majkom“, reče Ljubomila i isprati Stanu i Milanku. Dok je za njima za-tvarala vrata, dobaci im da pripreme toplu vodu i čist ubrus.

Ubrzo je stigao Aleksandar s doktorom.

Dok je doktor Velimirović boravio u sobi s bolesnicom, Ljubomila i Aleksandar su sedeli za stolom i ćutali. Milanka je džarala vatru u šporetu i mrmljala kao za sebe. Stana je bila kraj Nikodija, koji se uveliko oglasio da je budan i da mu nije do toga da bude sam.

Teška i neizvesna tišina pritiskala je dom Kazandžijevića dok je porodični lekar boravio kraj Rade. Na pitanje koje je lebdelo u vazduhu niko nije imao odgovor, a plašili su se da ga glasno postave jer ono što su upravo doživeli nije im ulivalo veru da će ishod lekarevog zadržavanja kraj Rade biti dobar.

Aleksandar ustade i nervozno priđe prozoru, pa se zagleda u mrak. Da nesreća nikad ne ide sama – podseti ga košava koja je ponovo zaduvala.

Doktor Velibor Velimirović je, zabrinuta lica, tiho izašao iz Radine sobe i zatvorio vrata za sobom.

Kad je ušao u kuhinju, spustio se na preostalu slobodnu stolicu. Kožnu torbu sa instrumentima i nešto malo lekova odložio je na sto, a onda je podigao pogled ka Ljubomili i zavrteo glavom.

„Ne valja. Žao mi je. Rekao sam vam da mora da miruje. Znam, Aleksandre, rekao si: ko će s njom izaći na kraj? Sve znam.“ Zaćuta i ispravi se šireći ruke. „Šta da vam kaŹem, ponovo je doživela srćani udar, ali ovog puta mnogo jaći. Samo Bog zna ishod. Nemoćan sam. Zaista sam nemoćan. Leka nema. Ako preŹivi ovu noć, biće to ćudo. Ne Źelim da vam dajem laŹnu nadu. Źao mi je.“

„Doktore, moŹemo li iŹta da ućinimo?“, upita ga Stana.

„Da se skupa molimo Gospodu“, odgovori porodićni lekar Velibor Velimirović i ustade. „Neka neko stalno deŹura kraj nje. Cele noći. Aleksandre, ako se neŹto desi, mislim, neŹto loŹe, odmah pohitaj k meni, bez obzira na vreme. Jesi li me razumeo?“

„Jesam, doktore“, odgovori Aleksandar i priskoći da mu pridrŹi kaput.

„Doktore, koliko...“, zausti Ljubomila, ali doktor je prekide.

„Sve je u redu, sve je u redu.“ Potom sa Aleksandrom izaće u noć.

Kad se Aleksandar vratio, Stana je već bila u svojoj sobi s Nikodijem, a Ljubomila ga je saćekala u kuhinji.

„Mali, ja ću deŹurati kraj majke. Dok mogu. Ti idi na spavanje, probudiću te u neko doba – ili Stanu, svejedno.“

Pred zoru, Ljubomila je tiho uŹla u sobu i probudila Stanu.

„Majka se uznela, bog da joj dušu prosti“, prošaputala je.

„Kako?“

„Lako. Bog ju je uzeo k sebi, nije se čitavu noć budila. Otišla je tiho i mirno, pravednički. Samo je jednom uzdahnula i izdahnula.“

Stana se prekrsti i ode u kuhinju, pa ispod ikone Svetog Đorđa upali kandilo. Za to vreme, Ljubomila je budila svog mlađeg brata.

„Aco, ustani, majka je preminula. Ustani, treba po sveštenika da ideš.“

„Ovo mora da su Jajinci“, zlokobno prasnu hrapav i drhtav glas. Niko ne odgovori.

Čovek ispred Bore se prekrsti, pa iskoči iz kamiona pravo pred nemačkog vojnika, koji ga trenutak kasnije uvežbanim pokretom udari kunda-kom pod plećku i odbaci pod kamion. Čovek koji je upravo silazio pade preko njega. Bora se jedva zadrža na nogama i odskoči u stranu, čvrsto držeći violinu u naručju.

Postrance, tridesetak metara dalje, kraj crnog *mercedesa* stajao je folksdojčer, nemački oficir i esesovac, uspravan u svojoj zlokobno crnoj uniformi i crnom kožnom mantilu sa srebrnim epoletama. U ruci je nehajno prevrtao šapku na kojoj se srebrnastim sjajem presijavala mala metalna lobanja dok je, nalik na grabljivicu, posmatrao ljude koji su iskakali iz kamiona. Vojnici su ih saterivali u gomilu.

Oficir se činio višim no što je zapravo bio, možda stoga što je, onako vitak, stajao raširenih nogu. Nosio je crne, do punog sjaja nafi-ksane oficirske čizme, a peševi raskopčanog crnog mantila vijorili su mu se na vetru. Tako usamljen i spokojan, podsetio je Boru na na gavrana.

Lešinar.

S njegovog lica nije se moglo pročitati ništa osim možda gadljivog prezira.

Tek sad, kad je sišao i bio prisiljen da se postroji, Bora je na rukavu tog oficira uočio široku, kao krv crvenu traku s crnim kukastim krstom u belom krugu.

Oficir je stavio šapku na glavu i tim pokretom kao da je dao znak vojnicima da je spreman za rutinski satanski pir, te oni poteraše taoce k njemu na viđenje. Desetak metara od esesovca, vojnici ih zaustaviše gromkim uzvikom.

„Halt!“

Bora ugleda gomilu ašova i lopata.

„Sami sebi kopaćemo grob“, prošaputa.

„Bože, smiluj nam se“, šapatom se proširi molitva među ljudima iza njegovih leđa.

Na zemlji, kraj oficirovih nogu, Bora ugleda dve povučene naspramne linije, razmaknute dva i po metra. Linije su se protezale dvadesetak metara u pravcu severozapad-jugoistok. Kao i ostale nepregledne humke, kojima nije video kraja.

„Zar će nam tu biti grob?“, promrmlja Bora i čvršće steže violinu.

„Ćuti, zloslutniče“, prekori ga krupan čovek kraj njega.

Oficir oštrim pokretom desne ruke ponovo natuče šapku na oči i pokrenu se. Odmerenim korakom je prošao pored postrojenih ljudi, kao da obavlja smotru. Hodao je polako, nogu pred nogu, ruku zabačenih za leđa. Ispod šapke je odmeravao taoce. Bori se učini da mu na licu titra čudan osmeh dok u međukoraku poskakuje poput kakvog derana u igri.

Kad je obavio smotru, okrenuo se i brzim korakom se vratio do sredine vrste. Tu stade naspram stroja.

„Dakle!“, uzviknu. „Uzećete lopate i ašove. A onda svi budete stali u dva reda, tamo, licem u lice.“ Blago se okrenu i desnom rukom pokaza na tlo gde one linije behu izvučene. „Kod onih linija na zemlji. Jasno? Okrenućete se jedan red prema drugom. Jasno? Licem u lice!“, uzviknu otegnuto, pa glavom dade znak vojnicima da poteraju zatvorenike.

Vođeni vojnicima, sužnji su, jedan po jedan, prilazili i uzimali alatke, pa odlazili i zauzimali mesto iza linije, prvo s jedne strane, pa s druge strane. Tu bi ostali da stoje mirno, oborene glave i pogleda zakovanog za smrznutu zemlju, jedan naspram drugog, sa alatkama u šakama ukočenim od mraza.

Bora je, kad je došao red na njega, krenuo po alatku noseći svoju violinu pod miškom. Žurio je kao da kasni na probu svog radijskog narodnog orkestra.

„Hej ti!“, doviknu mu oficir i pozva ga kažiprstom k sebi.

Bora se zbuni i ukopa se u mestu, pa lagano, nemajući kud, priđe oficiru.

„Du bist ein Musikant?“⁶², prezrivo upita esesovac.

„Nein, mein Herr, ich bin ein Künstler. Geiger“⁶³, odgovori Bora, i sam iznenađen svojim pomalo drskim tonom.

Oficir se trže i pogleda u Boru. U očima mu se najpre ukaza neverica, a potom Bora u njima opazi izvestan sjaj.

„Du sprichst Deutsch?“⁶⁴

„Ja, mein Herr, ich spreche Deutsch, aber nicht so viel“⁶⁵, odgovori Bora, gledajući folksdojčera pravo u oči.

„Schön, wir werden sehen“⁶⁶, zaključi esesovac, odsutno odmahnuvši rukom „Wir werden sehen.“

Bora je i dalje, s violinom u rukama, stajao pred esesovskim oficijom ne znajući šta da radi. Šta li mu znači to „videćemo“? Da li da izvadi violinu iz kutije i da pokaže svoje umeće ili da se vrati i pridruži se na smrt osuđenom roblju, da iskaže solidarnost sa onima koji više nemaju budućnost kao što je ni sam nema?

„Znaš li Vagnera da sviraš?“, upita ga Švaba.

„Vagnera? Riharda Vagnera?“

„Ja, natürlich“, samouvereno odgovori folksdojčer.

„Vagner nije pisao dela za violinu, koliko je meni poznato“, nesigurno odvratila Bora.

Oficir se trže i preblede, ali ubrzo se pribra. Priđe Bori i zagleda mu se u lice.

„Ti se to bojiš, muzikant?“, upita ga podrugljivo.

Bora jedva odgovori:

„Nema toga ko se ne bi plašio pred streljačkim vodom, gospodine.“

Oficir ga pogleda čudeći se i glasno se nasmeja. Potom se, raširenih ruku, osvrnu oko sebe kao da traži streljačke vodove po stratištu.

„Erschießungskommando? Du hast kein Recht. Wo siehst du das Erschießungskommando? Es gibt keinen Exekutionskommando hier.“⁶⁷

---

⁶² Ti si muzičar? (nem.)

⁶³ Ne, gospodine, ja sam umetnik. Violinista. (nem.)

⁶⁴ Govoriš nemački? (nem.)

⁶⁵ Da, gospodine, govorim nemački, ali ne mnogo. (nem.)

⁶⁶ Lepo, videćemo. (nem.)

Bora ništa ne odgovori. Sva mu je hrabrost naprečac iščezla. Više nije mogao da se suprotstavi Nemcu. I ono što je malopre izgovorio činilo mu se suviše drskim i hrabrim. Da je razmislio, sigurno to ne bi izgovorio. Šta ako je doista pogrešio? Šta ako su ovamo dovedeni samo da kopaju rake? Šta ako je svojom olako izgovorenom tvrdnjom uvredio oficira i tako i sebe i sve ove ljude doveo u smrtnu opasnost? Možda ga je samo hteo uzeti k sebi da ga svirkom razveseli dok čeka da ostali iskopaju grobove? Najradije bi sebi zbog te nepromišljenosti opalio šamarčinu. Čini mu se da je upropastio jedinstvenu priliku da se spase, a ko zna – možda da spase i ostale svojim umećem, kojim bi umilostivio oficira u čijim su rukama njihovi životi.

„Izvinite, gospodine, nisam hteo da vas uvredim.“

„Dobro, dobro“, osorno ga prekide Nemač.

Bora je stajao oborene glave dok je oficir razgovarao s jednim podoficijerom. Kad se podoficijer udaljio, oficir se ponovo okrenu ka Bori i, kao da nisu ni prestajali da razgovaraju o muzici, začuđeno ga pogleda.

„*Nun, was ist los?*“⁶⁸ Zar već nisi izvadio tu svoju violinu? Hajde!“

„Evo, odmah“, smušeno odgovori Bora i poče da se maje oko kutije za violinu, čiji mehanizam za zatvaranje nije odgovarao na njegove napore.

„Znaš li da sviraš Štrausa?“

„Da, znam dela obojice, i oca i sina“, potvrdi Bora. „Znam i dosta Listovih kompozicija za violinu.“

„*Wirklich?*“⁶⁹, obradova se Nemač.

„I Vivaldija dobro izvodim, gospodine. I Bedžiha Smetanu. Da li vam Čajkovski odgovara?“

„*Wir werden sehen*“, opet će esesovac. „*Nun, lasse mich hören.*“⁷⁰

Dok je oficir razgovarao s Borom, vojnici su postrojene zatvorenike sa obe strane obeležnog polja primorali da počnu da

---

⁶⁷ Streljački vod? Nisi u pravu. Gde ti to vidiš streljački vod? Nema ovde streljačkog voda. (nem.)

⁶⁸ Šta se događa? (nem.)

⁶⁹ Stvarno? (nem.)

⁷⁰ Videćemo... Hajde, da čujem. (nem.)

kopaju. Jedan podoficir je prišao oficiru i raportirao mu. Potom su se obojica zaputila ka mestu obeleženom za kopanje. Načinivši nekoliko koraka, oficir zastade i okrenu se ka Bori, koji je ukočenim prstima pokušavao da izvadi violinu i gudalo iz kutije, i naredi mu da pođe za njim.

Esesovac mu pokaza da stane jedva metar i po od najbližeg taoca.

„A sad sviraj“, naredi oficir. „Da te i tvoji prijatelji čuju, da im rad uz muziku bude prijatniji.“

Bora hitro odloži kutiju na tlo, pa razmrda prste i podesi violinu zategavši nekoliko žica. Oprobao je zvuk i počeo da prevlači gudalom preko žica, izvlačeći prve, nedovoljno čiste tonove i akorde. Stid ga je preplavio. Nema hrabrosti da podigne pogled, ne sme da gleda ni u oficira ni u roblje što stenjući zariva ašove u smrznutu zemlju koja im se opire. Ni ukočeni prsti nisu ga slušali. Ni violina ga nije slušala. Ni gudalo. Na koncu zastade, nezadovoljan, odloži violinu pod mišku, pa pokuša da vrelim dahom zagreje ukočene zglobove. Za potiljkom je osećao podrugljive poglede, a pod srcem mu se grčila utroba. Srce mu je snažno tuklo, kao kad je prvi put izašao pred publiku. Stid ga je od ljudi s kojima je delio slamu i pod konjušnice u nekadašnjoj kasarni nekadašnje države. Ne sme ni da pomisli šta ti ljudi sad misle o njemu. Boji se da prizna sebi da zna šta misle. I on bi to mislio da je na njihovom mestu.

Onda ponovo zateže žice i oproba zvuk. Učini mu se da je bolje, ali ne i dovoljno dobro. Ali tu mu, pomisli, i ne treba savršen zvuk. Ionako će za sat-dva svemu doći kraj.

Dok su zatočnici nevoljko zarivali ašove u tvrdnu zemlju a nervozni vojnici ih podbadali cevima svojih karabina i šmajsera, Bora je osluškivao šum vetra. Krajičkom oka je pratio let velike crne ptice. Gavran.

„Zlokobna je to ptica“, prošaputa. „Zlokobna ali slobodna.“ Zažali što nije na njenom mestu, da može da odleti.

Pokušava da ne misli na gavrana, da ne misli na ljude, da se ne opterećuje omrazom koju, siguran je, osećaju prema njemu. Stoga ne sme da ih pogleda, ne želi da s nekim od njih ukrsti pogled.

„Du bist einer Geiger?“⁷¹, prezrivo mu dobaci esesovac. Bora podiže glavu, molećivo ga pogleda i pokaza mu ukočene prste kao da mu kaže: vidite, gospodine, mraz je i prsti su mi ukočeni. Duboko udahnu i izvuče iz instrumenta nekoliko čistih i preciznih tonova. Trudio se da bez greške odsvira svaku upamćenu notu, a sve su mu bile u glavi, sve ih je video zatvorenih očiju.

Kako je vreme odmicalo, svirao je sve bolje i preciznije.

Jato gavranova nadletalo je ljude koji su, zagazivši do članaka, kopali već nešto podatniju zemlju.

Oficir u crnom kožnom mantilu priđe Bori. Na licu mu je titrao osmeh. Bora pomisli da je zadovoljan njegovim izvođenjem Vivaldijeve minija-ture za violinu u d-molu.

„Vidi ti njega! Dobro ti to sviraš, Cigojner. Doista dobro. I tebi su potrebni poticaji, zar ne?“, nasmeja se esesovac i potapša Boru po ramenu. „Umeš ti to. Ko bi rekao?“

Bora se blago nakloni. Čutao je i trudio se da svira sve bolje. Čini mu se da nikad nije preciznije svirao Vivaldija.

„Dobro. Sad mi sviraj Štrausove valcere“, veselo reče esesovac. „Vidiš li da si svoje prijatelje uspavao? Daj im malo života, ritma, da rade brže.“

„Svakako, gospodine“, odgovori Bora, spusti gudalo te nehotice uhvati pogled starog Roma izborna lica i tužnih očiju. U starčevom pogledu nije video ni mržnju ni prezir, čak ni prekor. Samo žalost. I tugu. Neizmernu tugu. Cigansku tugu. Ogromnu tugu, kakvu nikad ranije nije video. Toliku tugu nije video ni u majčinim očima kad mu je otac preminuo.

Onda se prenu, hitro podiže violinu i zasvira valcer. Svirao je bez daha, bez misli. Svirao je zatvorenih očiju, glasno, da nadjača svaki zvuk, da nadjača metalni zvuk ašova koji udara u kamen, glasnije od uzvika nervoznih vojnika i smeha podoficirâ, glasnije od krika crnih ptičurina nad njihovim glavama.

Dok su taoci kopali stojeći u rovu do kolena, Bora je svirao nad njima i krajičkom oka odmeravao dubinu rake. Još će oni kopati. Još će on svirati. Siguran je.

Grob kopaju, šta bi drugo kopali? Kome ga kopaju, pita se. Kome ako ne sebi? Ako sebi kopaju, kopaju je i njemu. A da grob

---

⁷¹ I ti si violinist? (nem.)

kopaju – to mu je sve jasnije svakim zamahom krampa, svakim zarivenim ašovom, svakom izbačenom lopatom zemlje. Nema sumnje. Zar može sumnjati kraj svih ovih humki koje ih okružuju? Zar može sumnjati kraj svih ovih crnih ptičurina? Može li sumnjati kraj svih ovih vojnika i njihovog oružja?

Kao omađijan je, ne skida pogled sa ašova i lopata. Odmerava dubinu grobnice, njihove grobnice, svoje grobnice. Činilo mu se da previše brzo kopaju, raka je sve dublja, nekima je već iznad kolena. Strah ga je, zna da se sa svršetkom kopanja svršava i njihov život, a on svojom izvedbom valcera doista daje brz ritam kopačima. Skraćuje i njihov i svoj život.

Kad bi mu se samo suprotstavili, kad bi se oteli njegovom ritmu, kad bi ga poremetili, kad bi ga sabotirali... Ili to on njih sabotira? Čini mu se da više nije na istoj strani s kopačima – iako jeste, sudbonosno su prethodnih dana bili povezani, i jutros su bili u istom položaju. Ni sad nije drugačije. Ipak, zna da je to privid. Vojnici su na suprotnoj strani.

Ostalo je *možda i nada*.

Samoobmana.

Livadom odzvanja Štrausov valcer *Priče iz bečke šume*.

Pričali su mu o bečkim šumama, ali ovo nisu bečke šume, ovo su jajinački šumarci. Ovo je stratište. Ovde su stotine i stotine, hiljade i hiljade bezimernih grobova.

Hoće li iko znati za ovo stratište, hoće li se iko sećati ovih ljudi, svih žrtava pobijenih i pokopanih ovde? Hoće li iko ispričati priču ovih ljudi? Njegovu priču? Svako od ovih ljudi ima svoju priču. I ovaj banatski Švaba ima svoju priču. I ovi vojnici imaju svoje priče.

Kakve su priče ovih nemačkih vojnika? Hoće li se iko od njih, kad se rat bude završio, sećati ovog jutra? Hoće li o ovom jutru pričati svojoj deci ili svojim ženama? Hoće li onaj pegavi plavušan što stoji kraj mitraljeza na prikolici motora pričati svojoj devojci kad bude stigao kući? Ili će svi oni zaboraviti ovo jutro? Hoće li im makar jednom srce zaigrati? Ili će samo reći da je sve to bila samo njihova dužnost prema otadžbini i vođi? Da li će osetiti grižu savesti?

I dalje svira valcere Johana Štrausa mlađeg.

Johana Štrausa mlađeg će verovatno pamtiti. Ali njega, mladog Ciganina s violinom, Boru Kazandžijevića, koji je svirao nad rakom koju su mu kopali sapatnici na periferiji Beograda, siguran je – neće.

Zna on da njega neće pamtit, kao što neće ni ove jadnike koji stoje do pasa u svom grobu i kopaju.

I kopaju.

I kopaju.

Pobednik slavi, on se ne seća svojih žrtava. Na svojoj svadbi onaj će plavušan sa svojom mladom zaigrati valcer, možda ovaj koji upravo svira, ali njega se neće setiti. Zaboraviće i njega i ove jadnike, sve one čiju je smrt video do ovog hladnog novembarskog jutra 1941, i sve one smrti koje će još videti.

Četrdeset devetorica ljudi kopaju sebi raku dok mladi Ciganin, violinist, svira *Bečku krv*.

Ovde će se uskoro prosuti ciganska krv, jevrejska krv, srpska krv, hrišćanska krv, muhamedanska krv.

Ljudska krv.

Da li oni to znaju?

Da, znaju. Čak i da ne znaju, osećaju. Krv miriše.

Da, krv miriše.

Krv je posvuda. U zvuku, u vazduhu, na nebu i na zemlji. Krv je pod zemljom. Krv jedino više nije u njima. Oduzeli su im pravo na vlastitu krv.

Još je jedino *nada* u njima.

Još je jedino *nada* u njemu.

I prokleta *možda*!

Šiguran je da se i ovi jadnici nadaju, inače ne bi kopali.

Čemu se nadaju?

Nadaju li se da će preživeti?

Veruje da se i sam nada onome čemu se nadaju oni.

Carski valcer odzvanja pustom i valja se preko humki kojima nema broja.

Obmana.

Onaj ko se ne nada pokušao bi da pobegne. Možda bi se i sam odvažio? Ovako. I sam se nada. Ovako. Svi se nadaju. Čemu? Čudu?

Čudo se ne događa, pogotovo ne na Balkanu. Pogotovo ne Ciganima, niti Srbima, niti Jevrejima.

Ali oni to ne znaju. Kao da ni sam ne želi to da zna.

Prokleta *možda*!

„Komm schon, spiel lebendig, spiel polka“⁷², naređuje oficir.

„Kako vi kažete, gospodine“, poslušno se klanja i počinje da svira polku. *Cikcak polka*. Jedina polka koju dobro zna.

„Bravo, bravo“, dobacuje mu esesovac i smejujli se. „*Spiel weiter!*“⁷³

Nada se u njemu ponovo rađa. I on veruje. Želi. Prepoznaje *nadu*. Možda kopači ne znaju da samo sebi kopaju grob? Ko zna, možda ne kopaju njemu? Ipak, muči ga neizvesnost. Da li i kopače muči njihova neizvesnost? Kakva li je njihova *nada*? Postavljaju li možda i oni ono jednostavno pitanje: *možda*?

Kopaju polako, razvlače vreme, krađu od dana, od Nemaca, krađu ga za sebe, krađu ga i za njega. Razlažu svaki pokret, odmeravaju mesto na koje će položiti šiljak ašova, potom pažljivo stavljaju stopalo na nogostup ašova i tek onda, ne mnogo snažno ali uporno, utiskuju oštricu dok alat potpuno ne utone u zemlju koja popušta i postaje sve mekša i podatnija, kao da im kaže da ih prihvata.

Da li su svesni da za njih, kao ni za njega, nikakve *nade* nema?

I dalje svira polku, svira i odriče im *nadu* u preživljavanje. Svira i *nada* se sopstvenom preživljavanju. Ne diže pogled da kopači u njegovom pogledu ne bi prepoznali *nadu* ili ono varljivo *možda*. Stid ga je i strah pred njihovim pogledima. Ne želi da u njima pročita surovu, pakosnu poruku da ni za njega nema *nade*.

Posmatra ispod oka kako lagano podižu alatke, da s njih ne spadne komad iskopane zemlje, i odlažu ga daleko, što dalje iza svojih leđa.

Nije li to njihov pokrov večni? Ali i njegov?

Nije li svaki taj njihov odmeren i razložen pokret odraz po jedne *nade* koja im pruža priliku za dva-tri udaha, za još nekoliko sekundi života i za sledeću *nadu* koja će im reći: *možda ima nade za tebe*? Kad bi mogli, poput Sizifa, da sav svoj preostali život, do kraja sveta i veka, provedu kopajući ovu raku i nikada da je ne iskopaju... Kad bi mogao da im do kraja sveta i veka svira valcere i polke, i da nikad ne prestane jer ni oni ne prestaju da kopaju.

Ali ne može tako. Znajju to oni, a jednako dobro zna i on. Stoga krađu svaki udah i svaki izdah, kao što i sam čini. I on krade svaki miris

---

⁷² Hajde, sviraj življe, sviraj polku! (nem.)

⁷³ Sviraj dalje! (nem.)

koji iz šume dopire, pokušava da ga udahne i da ga upamti, krađe priliku da se pomiluje s vetrom kao što se sa Stanom milovao.

Da li i kopači pokušavaju da se sete svih svojih ljubavi, svojih žena i svoje dece ne bi li iznedrili nov izgovor za nov tračak *nade*?

Kopaju jer se nadaju. I on se nada, zato i svira. Možda će preteći?

Možda će svi preteći?

Možda će bar neko od njih preteći?

Da li će neko preteći?

Da li će iko preteći?

„Da li ću ja preteći?“, pita Bora ono *možda*.

„Da li ću ja preteći?“, pita Bora neusahlu i vazda prisutnu *nadu*.

A grob postaje sve dublji, sve širi, sve zlokobniji.

Sve je stvarniji, sve beznadniji, a nema popa, hodže ni rabina da duše mučeničke isprati. Da molitve pročita.

Ko će za njih čitati molitvu?

Ko će tu molitvu čuti?

Bože, dođe mu da zavapi, zar da između zemlje i neba večno lutamo?

A možda se bez razloga plaši? Možda nekom drugom kopaju rake. Doista? Suviše su velika gospoda Nemci, zar će oni sami da se late lopate i njihove grobove da zatrpavaju? Nema ovde drugih mučenika koji bi taj posao za Nemce obavili.

„Možda ime *nade*?“, promrmlja Bora dok između Štrausove polke i Štrausovog valcera podešava raštimovane žice. Čini mu se da već čitavu večnost svira.

„*Spiel An der schönen blauen Donau!*“⁷⁴

„*Ja, ja, sofort*“⁷⁵, odgovori.

Zagleda se u oficira ne bi li mu odredio karakter, možda i da zaključi kakve je volje, da li mu se njegovo muziciranje dopada, da li mu je svojom violinom omekšao dušu. Možda ga je na dom podsetio, na neku staru i neprebolnu ljubav. Ljubav može vazda samilost da iznedri iz čoveka, zašto ne bi i iz ovog folksdojčera? I on je čovek, i on je na neki način naš, iz ovih je krajeva, ima on sigurno nešto od našeg duha i naše duše.

---

⁷⁴ Sviraj *Na lepom plavom Dunavu!* (nem.)

⁷⁵ Da, da, odmah. (nem.)

I zasniva *An der schönen blauen Donau*. Nežno. Nikad tako nije svirao. Veruje da Nemca u srce dira. I nada se.

„Nadam se“, mrmlja.

Mora da se nada.

„Želim da se nadam“, šapuće.

Svira *An der schönen blauen Donau*.

„Znam, i oni se nadaju. Ako, valja da se nadaju. Šta bi čovek bez nade?“

Možda ovaj folksdojčer i nije tako loš? Možda se i on nečemu nada? Eto, voli muziku... Kako neko može voleti muziku a pritom biti bezosećajan i zao? A šta ako nije tako loš ovaj naš, banatski, podunavski Švaba? Ne zovu li ih *Donauschwabens*? Možda će se ovaj *Donauschwabens* smilovati na njega? Možda će se smilovati na sve ove ljude? Možda će ga pomilovati? Možda će ih sve pomilovati? Možda će im reći da je i on čovek od krvi i mesa, poput njih, i da ne želi da ih nosi na savesti, pa će ih sve pomilovati? Možda će ga spasti? Možda ih neće ubiti?

Bora vidi tanku nit nade kao što i ona četrdeset devetorica nevoljnika u svojoj nesreći pronalaze tanani tračak, jedva vidljivu nit nade, i čvrsto se za to drže.

Posmatra lice esesovca. Ispod crne oficirske šapke sa srebrnom mrtvačkom glavom vidi dva tamna oka u kojima prepoznaje titrav, neodređen sjaj. Sjaj koji želi da definiše. Možda je to ona toplina običnih i normalnih ljudi? Normalan svet je i duševan, a i samilost gaji jer u Boga veruje. Možda je toplinu koju prepoznaje u očima tog oficira izazvao svojom muzikom? Koliko li je samo ljudskih duša razgalio u svom životu? Zašto ne bi i njegovu? Ni po čemu se od drugih ljudi ne razlikuje. Čovek je. Zna on da muzika iz svakog čoveka izvlači ono što je u njemu najbolje, makar to dobro bilo duboko potisnuto. Zato veruje da će i iz ovog čoveka izvući ono najbolje. Zato će, ako treba, svirati ceo dan, neće stati, nikako, sviraće dok ga ne gane, dok mu ne dotakne dušu, dok mu suza ne kane iz oka, dok svoju dušu ne otvori i dok u sebi ne prepozna Boga i čovekoljublje božje.

A sužnji i dalje kopaju. Već su skoro do struka u grobu. Petorica vojnika, oslonjeni o svoje puške, stoje sa strane i duvane. Nešto pričaju. Nešto zabavno.

Smeju se.

Možda je to dobar znak.

Primećuje da i kopači s vremena na vreme pogledaju u vojnike koji se tako prirodno smeju. Oni gaje nadu da je to dobar znak. Niko nije toliko loš da će se kakvoj šali nasmejati, a potom mirne savesti pucati u čoveka. Ubijanje je težak posao, ubijanje ljudi pogotovo, to opterećuje svakog, muči to živu dušu. Svaku božju dušu. Ubice se ne smeju. Valjda se ne smeju? Mora da se ne smeju. Kako bi? Nikad nije video ubicu, ali veruje da je tako. A ovi vojnici se smeju, mora da im je savest čista, inače se ne bi mogli smejeti tako kako se smeju. Siguran je da imaju dušu i čistu savest. Samo je onome ko se tako smeje savest čista. Mora da ni na kakvo zlo ne misle. Mora da se ni na kakvo zlo ne spremaju.

„Dobar je Bog“, šapuće i nastavlja da svira *An der schönen blauen Donau*. „Da, dobar je Bog, i spašće on svoju ubogu decu.“

Koliko udaha treba za jedan ašov?

Koliko minuta za dva pedlja dubine?

Koliko je to od života?

Koliko je to nade da će se desiti čudo?

Vojnik sa šlemom na glavi i šmajserom na grudima odvaja se od grupe koja je stajala po strani, kraj motocikla s prikolicom, prilazi raci i odmerava je. Okreće se ka svojim prijateljima i nešto im dobacuje klimajući glavom, a onda se skoro marševskim korakom uputi ka oficiru. Pred njim se zaustavi i u stavu mirno podnese izveštaj.

„*Herr Hauptsturmbannführer, der Grab ist tief genug.*“⁷⁶

Esesovac se odvoji od crnog automobila, lenjo priđe raci i pogleda u nju. Vraćajući se, pogleda u Boru i namignu mu.

„Eto, ima u njemu duše, vidim ja“, ubeđuje sebe Bora i svira s novim žarom. „Ima nade, ima“, ne prestaje da ponavlja.

Zvuci valcera *An der schönen blauen Donau* mešaju se s fijukom košave nad golim krošnjama i divljim kricima gavranova u letu.

Oficir popravi revere mantila, klimnu glavom naredniku i obrati mu se.

„*Herr Feldwebel, führen Sie den Befehl.*“⁷⁷

---

⁷⁶ Gospodine Kapetane, Grob je dovoljno dubok.

⁷⁷ Naredniče, postupite po naređenju. (nem.)

„*Jawohl, Herr Hauptsturmbannführer!*“⁷⁸, odsečno odgovori narednik, salutira, pa se na petama okrenu u mestu i pođe prema vojnicima s kojima se malopre šalio.

Neki među kopačima primetiše iznenadnu užurbanost među vojnicima i zaključiše da se događa nešto sudbonosno. Zastadoše i uzmuvaše se.

Više niko nije kopao. Strah se uvukao u ljude. Došao je trenutak suočavanja s Bogom, sa đavolom su se već danima uveliko družili. Grupa vojnika koja je stajala oko rake i pratila svaki pokret talaca utišala se.

Samo je Bora svirao violinu. *An der schönen blauen Donau.*

Feldwebel je postrojavao svoje vojnike.

Prvi vod.

Drugi vod.

Ljudi u rovu se skupljaju i tiskaju se u gomilu.

Desetak vojnika s puškama uperenim u taoce i dalje je stajalo oko rake.

Feldwebel prilazi onom pegavom plavom momku i zakopčava mu dugme na košulji. Potom mu popravlja revere na šinjelu.

„*So*“, kaže i odlazi dalje.

Prvi vod, na komandu, marševskim korakom kreće, zaustavlja se petnaestak metara od rake i ponovo se postrojava. Odmah potom, *Feldwebel* komanduje drugom vodu i drugi se vod pokreće. Kratko marširaju sa oružjem u rukama i staju metar iza prvog voda.

Ljudi u grobnici ne odbacuju alatke. Zbijaju se i netremice, bez daha, gledaju čas vojnike, čas oficira, pokušavajući da procene šta će se dogoditi.

U očima im je strah.

Bora i dalje svira, iako se plaši. Pita se da li ljudi u rovu znaju šta im se sprema. Svojom bi muzikom da zagluši glasove, da se komande ne čuju, da niko sopstvene misli ne čuje. Predosećaju li ovi jadnici svoj kraj? Pogledom prati *Feldwebela*, koji, pošto je izdao komandu svojim vojnicima a oni spustili kundake kraj nogu i stali na mestu voljno, odlazi na stranu i pripaljuje cigaretu. I dalje svira, ali uviđa da njegova svirka gubi smisao jer ljudi u raci predosećaju svoju smrt kao što ovca uoči Đurđevdana predoseti da će biti zaklana. Stoga

---

⁷⁸ Razumem, gospodine kapetane. (nem.)

posustaje i prestaje da svira. *Feldwebel* i dalje mirno puši svoju cigaretu. Bora se osmeli i pogleda ka esesovcu, koji se, skrštenih ruku, oslanja o svoj crni automobil.

Tren kasnije, esesovac se, začuđen, odvaja od vozila i obraća se Bori.

„*Was ist los, Zigeuner? Što si stao? Sviraj dalje!*“

Bora uzdrhta i nastavi da svira *An der schönen blauen Donau*, a oficir zavrte glavom, vrati se u prethodni položaj, pa podiže levu ruku i poče da diriguje violinisti.

Feldwebel odbaci pikavac, ugasi ga vrhom čizme, pa se odgega do jame i ponovo odmeri dubinu.

„*Raus asu dem Grab! Schnell, schnell!*“⁷⁹

Nekoliko ih se odmah pokrenu i izdvoji, pa poslušno počеше da izlaze verući se uza stranice rake.

Bora je bio siguran da su to Jevreji jer njegovi Cigani ne razumeju nemački, a i strah i nepoverenje u njima su jači. Zna da su ih vekovi nagonili da budu podozrivi.

„*Zigeunern, raus asu dem Grab! Schnell!*“, ponovo povika *Feldwebel*, mašući rukama i dajući Romima znak da izađu iz jame.

Iz rake izađe jedan Rom, pa drugi. Behu to najstariji među njima. Bora je znao da razlog tome nije njihova odvažnost. Ostali stoje i ne miču se, ne ispuštajući ašove i lopate.

Feldwebel, osmotrivši ih s nevericom, besno zaurla.

„*Raus! Zum Teufel!*“⁸⁰

Vojnici oko jame, kao po komandi, repetiraše karabine. „*Raus! Raus! Raus!*“, vikao je *Feldwebel* sve bešnje. Na koncu je skinuo svoj automat s ramena, otkočio ga i uperio u ljude koji počеше da se, poput klasja na vetru, lelujaju čas na jednu, čas na drugi stranu, kao da ne znaju kuda će, jer cevi pušaka behu uperene u njih sa svih strana.

Uplašeni ljudi nisu gledali gore, u lica vojnika, jer ništa osim usta cevi u svom predbmrtnom očaju ne bi videli. Samo se povijaju i drhte. I Bora se s njima njiše i drhti, kao da i njega vetar povija. Ne prestaje da svira *An der schönen blauen Donau*. Čini mu se da su mu tonovi drhtavi, kao da i njih vetar povija. Drhti kao prut. Strah ga je,

---

⁷⁹ Napolje iz jame! (nem.)

⁸⁰ Napolje, dodavola! (nem.)

dah mu je vreo, a nevidljiva, hladna ruka steže ga oko vrata. Gušio se, ali i dalje je svirao.

Drhturavi, uplašeni zvuci violine, *An der schönen blauen Donau*, zapliću se u goloj krošnji usamljenog bagrema. Svira i vidi kako ljudi, jedan po jedan, nevoljko izlaze iz rake i odlaze da odlože alat.

Za to vreme, esesovac je već prišao iskopanoj raci i osmotrio je kao da već nije procenio da je dovoljno duboka. Onda se ispravi, okrete se Bori i podrugljivo mu se nasmeja.

„*Was ist, Zigeuner? Hast du Angst?*“⁸¹

Bora zastade i pogleda u esesovca.

„*Ja, ich habe es*“⁸², odgovori on, spusti violinu i gudalo uz telo i ostade tako nekoliko trenutaka.

Onda se ispravi, podiže glavu i pogleda oficira pravo u oči.

„Gospodine kapetane, vi ste duševan čovek, vidi vam se u očima, smilujte se. Smilujte nam se, za ime božje.“

„*Keine sorge, Zigeuner!*“⁸³, nasmeši se esesovac, pa rukom dade znak podoficiru da mu priđe. Podoficir sasluša naređenje, salutira i ponovo se udalji.

„Cigojner, znaš li da sviraš nešto od Brama?“

„Znam, gospodine“, odgovori Bora, podiže violinu i zasvira.

„*Nein, nein!*“, prekide ga esesovac mašući rukama. „*Spiel Ungarische Tänze!*“⁸⁴

Bora zastade, hitro namesti violinu i poče da svira *Mađarske igre*. Uvek je voleo da svira Brama, ali sad mu nije do toga, ne svira jer to voli. Svira, a pogledom prati oficira koji se odmerenim korakom udaljava od njega idući ka svojim vojnicima. Čini mu se da pocupkuje u ritmu muzike.

Sigurno mu se dopada moje muziciranje, pomisli. Možda će ipak sve nekako krenuti na dobro po njega, možda će se ova neizvesnost okončati bez krvi, ubijanja i bez mrtvih, a napetost se stišati. Oseća kako mu nešto govori da ih neće streljati.

„Bog je dobar.“

---

⁸¹ Šta je, Ciganine? Plašiš se? (nem.)

⁸² Da, plašim se. (nem.)

⁸³ Bez brige, Ciganine. (nem.)

⁸⁴ Ne, ne... Sviraj *Mađarske igre*. (nem.)

Pa, ako i bude zla, možda će njega spasti, možda njega neće, možda će ga zbog njegovog talenta pomilovati? Možda zbog dobrote ovog oficira, koji mora da je dirnut njegovim umećem s violinom. Video je to. Osetio je. Veruje da se nije prevario. Ljudi su dobri. Ljudi nisu zli. Ni ovi Nemci nisu zli. Eto, trudio se da iz violine izvuče najtananije, najtoplije zvuke ne bi li se to dopalo oficiru. Zato i nastavlja da svira s još više žara, zato ispoljava sav talenat, svu životnost koju je uspeo da sakupi, svu svoju *nadu*, svako svoje *možda*, svoju neizmerno snažnu želju da preživi ovaj dan.

Preko ramena oficira u crnoj uniformi vidi zatočenike. Uplašilo ga je to što je ugledao. Ljudi s kojima je danima delio istu sudbinu bili su postrojeni ispred rake, na zamrznutoj zemlji među humkama. Deset metara dalje, nemački vojnici su držali podignute karabine ispred svojih mirnih lica pod šlemovima i delovali zlokobno tako postrojeni i spremni da na komandu svog oficira postupe bez razmišljanja. Sa strane, naspram oficira u crnom kožnom mantilu, nekoliko koraka od drugog kraja voda, mirno je stajao *Feldwebel*, sa automatom zabačenim za leđa.

Bora nema snage da pogleda lica talaca, zatvorio je oči i svirao najbolje što zna. Iščekivao je ono što su svi iščekivali. Vreme prolazi, a očekivane komande nema. Čini mu se da se oficir premišlja. Da li je to dobro? Mora da jeste. Predomisliće se. Hoće, ubeđuje sebe, mora. Video mu je to u očima. I on je čovek, i njega je majka rodila, i on ima oca, mora da ima i brata ili sestru. Možda ima i decu. Sigurno ima. Ako misli na njih, sažaliće se, odustaće od streljanja, pomilovaće ih. Hoće. Hoće. Ako izbroji do sto a oficir ne bude izdao zapoved vojnicima da pucaju, biće jasno da je čovek u njemu pobedio i svi će preživeti. U sebi je brojao. Brojao je u ritmu valcera. Jedan, dva, tri, četiri. Bože, budi milostiv, molio je u sebi. Pet, šest, sedam, osam, devet, deset. Još samo devedeset. Ima boga, ima. Petnaest, šesnaest, sedamnaest. Neće pucati. Neće. Dvadeset jedan, dvadeset dva. Ne otvara oči. Dvadeset pet, dvadeset šest, dvadeset sedam. Vilica mu se tresu. Srce pod grlom oseća. Dvadeset devet, trideset, trideset jedan. Nije stigao da udahne i da izgovori „trideset četiri“ kad se poljem prolomi zlokoban narednikov uzvik.

„*Achtung!*“

Bora otvara oči.

„Zašto, Bože?“ , zavapi. „Zašto?“

Onda shvati da oficir nije izgovorio to uznemirujuće *achtung*. U trenu je primetio da je među vojnicima zavladao nekakav čudan nemir; vilice su im stegnute, a ruke im se ne tresu, grčevito stežu puške. Onda pogleda oficira. Učini mu se da je potpuno miran, nijedan mišić na njegovom licu nije zategnut. Ima nade. Trideset pet, trideset šest. Ima nade. Dobar je oficir, čini mu se da zvižduće u taktu *Radecki marša*. Trideset sedam, trideset osam, trideset devet. Pokušava da pretekne narednika. Četrdeset, četrdeset jedan. Bože, ne daj decu svoju. Četrdeset dva. Ne, neće mu dozvoliti oficir. Četrdeset tri, četrdeset četiri, četrdeset pet. Još malo. Jasno vidi da vojnici čvrsto drže svoje puške, zglobovi na rukama su im pobeleli. Od napetosti ili od studeni? Četrdeset šest. Od mraza, siguran je, jer su i njegovi zglobovi bili beli dok ih nije razmrdao svirajući. Četrdeset devet. Mirni su i nepokretni. Pedeset, pedeset jedan. Zna da vojnici iščekuju dalje naredbe. Pedeset dva, pedeset tri. U njihovim su rukama puške. Pedeset četiri. Na njihovim licima nema grimasa, mirna su njihova lica. Pedeset pet, pedeset šest. Samo bi ih oči mogle odati. Pedeset sedam, pedeset osam, pedeset devet. Ali njihove oči ne vidi, u senci su, duboko su ispod oboda čeličnih šlemova sakrivene. Šezdeset, šezdeset jedan. Još samo malo, prevladaće razum u njima. I saosećajnost. I vojnici su ljudi. Običan su svet. Šezdeset dva, šezdeset tri. Siguran je iako im ne vidi oči. Da li su doista oči ogledalo ljudskih duša? Šezdeset četiri, šezdeset pet. Dovoljno su mu blizu da bi ih dobro video, ali ne i da bi se zagledao u njihove duše. Sedamdeset četiri, sedamdeset pet. Ne sumnja da su napeti, ali nije siguran da u njihovim očima primećuje strah. Šezdeset šest, šezdeset sedam. Kao da nema ni nelagode. Šezdeset osam. Oni se ne plaše. Šezdeset devet. Možda nisu prvi put u ovom položaju? Sedamdeset. Možda im ovo nije prvo streljanje? Sedamdeset jedan, sedamdeset dva. Teško je reći, senka oboda šlema krije sjaj u njihovim očima. Vilice su im stegnute, to vidi. Sedamdeset tri. Možda su oguglali? Čovek se na sve navikne i očas ogugla. Sedamdeset četiri. Rat je. U ratu se čovek na sve navikne. Sedamdeset pet. Da li vojnici u očima ljudi koji stoje naspram njih i u koje će za koji trenutak nišanići vide strah? Sedamdeset šest. Deset metara nije mnogo, a mahom su mladi i dobro vide. U očima talaca sigurno vide strah; i sam ga prepoznaje. Sedamdeset sedam. I sam se plaši. Sedamdeset osam. Siguran je da bi u njegovim očima svako mogao da vidi strah, ako bi ga makar na trenutak pogledao. Sedamdeset devet. O, koliko se plaši iako

ne stoji sa ostalim taocima pred streljačkim vodom. Osamdeset. Pobegao bi da ima kuraži, ali nema je. Možda bi uspeo da umakne? Osamdeset jedan. Nedaleko je šumarak. Osamdeset dva. Do njega je jedva pedesetak metara. Ne sme, i zato ne prestaje da svira. Osamdeset tri. Strah u njemu raste, svira sve glasnije i brže, sve silovitije. Osamdeset četiri. Još samo malo, još samo tren. Nekoliko sekundi i biće spaseni. Ne želi ništa drugo da čuje niti da vidi. Zato opet žmuri. Osamdeset pet. Ne želi ništa da zna. I on je samo čovek, mali i uplašen. Osamdeset šest. Razumeće ga. Oprostiće mu. Osamdeset sedam. Osamdeset osam. Moraju da mu oprostite. Ipak, dobro je. Još je dobro. Osamdeset devet, devedeset! Oficir ćuti.

„Ne smem da prestanem da sviram. Devedeset jedan.“

Bora je siguran da se oficiru sviđa *Radecki marš*. Devedeset dva. Još samo tri akorda i gotov je marš. Devedeset tri. Pitaću ga za želju. Podsetiću ga. Devedeset četiri. Možda je voleo da naruči muziku u kafani.

„Gospodine, želite li još nešto?“, obraća se Bora oficiru. „Možda nešto iz *Barona Ciganina*?“

„*Nein, nein!*“, odgovori folksdojčer. „Nego, znaš li *Wiener Kreutzer Polka*? Ta mi se naročito sviđa.“

„Znam, gospodine.“

Dobre je volje. Devedeset pet, devedeset šest. Ima nade.

„*Spiel!*“

Devedeset sedam. I Bora zasvira polku *Winner Kreuzer*. Devedeset osam.

„*Schön! Schön!*“

Sviđa mu se. Devedeset devet.

„Sto!“, uzvikuje. „Bože, hvala ti, hvala ti!“

Nisu streljani, živi su, još stoje. I Nemci stoje, i Feldwebel i esesovac.

„Znao sam da neće, da je duševan. Hvala ti, Bože, hvala ti. Spaseni smo.“

Bilo mu je teško, i on je patio, i on je žalio, i on se bojao kao oni, jadnici, onako postrojeni pred nemačkim streljačkim vodom. Ali sad je tome kraj. Spaseni su, svi su spaseni. I on je spasen. Bog je dobar. Ko zna zašto se sve ovo događa? Ko zna zašto ga esesovac spasava, ko zna

zašto spasava sve njih? Ko zna zašto ga Bog spasava? Ko zna zašto ih Bog spasava?

Nespoznajni su putevi gospodnji.

„Cigojner, sviraj opet *Radecki marš!*“, doviknu mu oficir.

Bora se zgrči i nesigurno spusti gudalo. Zar mu se ne sviđa kako sviram polku? Zar sam ja kriv? Nisam.

„*Radecki marš. Radecki marš*, svakako, gospodine. Evo, odmah ću. Dakle, *Radecki marš*“, ponavlja poluglasno dok svira prve akorde marša. „Bože, da li ćeš me spasti?“

„*Gewehre vorbereiten!*“⁸⁵, čuje narednika i zatvara oči.

U ušima mu odzvanja: *Gewehre vorbereiten, gewehre vorbereiten, gewehre vorbereiten!*

Ne veruje svojim ušima.

„Bože, oprosti mi“, izgovara dok sve sigurnije i preciznije izvodi *Radecki marš* Johana Štrausa starijeg. To nije posmrtni marš. Zvuci violine mešaju se sa složnim i uvežbanim metalnim škljocanjem zatvarača pušaka streljačkog voda.

Meci su ubačeni u cevi.

„Bože, oprosti meni grešnom i slabom“, prošaputa Bora zatvorenih očiju i stisnutih vilica.

Ne prestaje da svira.

„Bože, smiluj nam se“, ponavlja.

Gewehre vorbereiten, Gewehre vorbereiten, odzvanja mu u glavi.

Folksdojčer mu prilazi i osmehuje se. *Sehr gut Zigeuner, sehr gut*⁸⁶, pohvali ga i potapša ga po leđima.

„Mogao bi ti biti dobar violinista, da znaš. Vrlo dobro, vrlo dobro! Zadovoljan sam.“

„Bože, oprosti im jer ne znaju šta rade“, prolomi se urlik vernika i beznadnika kroz tišinu i vetar ga odnese niz livadu ka zamrznutom praznom drumu.

Jedino još nerazumljiva molitva lebdi nad ljudima koji se opraštaju od života.

*Hatzileni me'oyevai hashem eleicha chissiti.*⁸⁷

---

⁸⁵ Pripremi oružje! (nem.)

⁸⁶ Vrlo dobro, Cigo, vrlo dobro. (nem.)

Zatvorenih očiju, nastavlja da svira. Sav mu se jad stegao u guši. Grli vrat violine i jagodicama pritiska žice dok gudalom zahvaljuje Bogu na spasenju.

To se stari Jevrejin rastaje od života.

*Lammedeni la'asot retzonecha ki-'attah elohai ruchacha tovah; tancheni, be'erezt mishor.*⁸⁸

Ne razume šta starac govori, ali čini mu se da njegov glas svedoči o dubokoj veri i spokojstvu.

„Kad bih samo imao veru jaku kao što je u njemu“, šapuće.

*Uvechasdecha tatzmit oyevai veba'avadta koltzorarei nafshi; ki, ani avdecha.*⁸⁹

Neko zapeva. Bora uzdrhta. To neki njegov Ciganin peva. Pesma tužna kao ciganski život, kao i ovaj trenutak.

Gudalo ga ne više ne sluša, iz violine se šire škripavi zvuci, kao da jeca, kao da se buni, kao da ne želi da svira *Radecki marš*, hoće da prati melodiju pesme koju peva nepoznati; prsti mu se na vratu violine koče.

„Jebem vam švapsku majku! Pucajte već jednom“, dovikuje neko koga je očaj izludio.

„Nemojte da pucate, nemojte“, šapuće Bora.

„*Spiel, Zigeuner. Spiel*“, besno dovikuje oficir.

U ušima mu odjekuju folksdojčerovi povici: *Sviraj Ciganine, sviraj*, a njemu srce peva melanholičnu cigansku pesmu, kao da sami nebeski anđeli pevaju, i ne može više da svira ono što od njega traži oficir sa srebrnom mrtvačkom glavom na šapci i kukastim krstom na traci oko rukava kožnog mantila.

„*Zielen!*“⁹⁰

„Jebem vam seme krvavo, pucajte!“, prolama se glas očajnika.

---

⁸⁷ Psalam 143, 9: „Izbavi me od neprijatelja mojih, Gospode, k Tebi pritičem.“ (hebr.)

⁸⁸ Psalam 143, 10: „Nauči me tvoriti volju Tvoju, jer si Ti Bog moj; duh Tvoj blagi neka me vodi po stazi pravoj.“ (hebr.)

⁸⁹ Psalam 143, 12: „I po milosti svojoj istrijebi neprijatelje moje, i pogubi sve koji muče dušu moju, jer sam Tvoj sluga.“ (hebr.)

⁹⁰ Nišani! (nem.)

A vojnici, složno i uigrano, svi kao jedan, kao da to ponavljaju iz dana u dan, iz časa u čas, čitavog svog života, ponosni što to čine za svoju otadžbinu, za svoje veliko hiljadugodišnje carstvo, savesno i s verom u najviše ciljeve svoga vođe, nišane, ne u ljude, nikako, već u ljudski otpad, jer novi svet samo bez ovakvog taloga može biti bolji, za taj novi svet oni se žrtvuju, za svoju decu, onu decu koja su kod kuće ili za decu koju će tek njihove žene i devojke roditi, u budućem, novom i vrlom svetu o kojem im je govorio njihov vođa Adolf Hitler.

„*Spiel, Zigeuner!*“, izdire se oficir nadnoseći se nad Borom.
„*Spiel, Zigeuner! Weiter! Weiter! Spiel!*“

I svira Bora *Ungarische Tänze*. Svira kao što nikad nije svirao. Svira jer je ubeđen da mu život od toga zavisi.

„Oče naš, koji si na nebesima, da se sveti ime Tvoje; da dođe carstvo Tvoje, da bude volja Tvoja, i na zemlji kao na nebu. Hleb naš nasušni daj nam danas; i oprosti nam dugove naše, kao što i mi opraštamo dužnicima svojim; i ne uvedi nas u iskušenje, no izbavi nas od zloga. Amin. Amin. Amin. Hvala ti, Gospode, na milosti tvojoj“, šapuće dok na violini svira najčistije tonove, koje ni sam Brams nikad nije uspeo da odsvira.

Ciganska pesma se više ne čuje. Zastala je u nečijem grlu. Čuje se se samo jecaj i glas koji priziva božje ime.

U početku beše reč, prođe kroz Borinu glavu.

Svira i žmuri. Nema hrabrosti da otvori oči i uputi pogled ka taocima, zna da oni drhte kao što i sam drhti u strahu, u iskonskom strahu za sopstveni život. Zna da su im glave oborene, zna da mnogi žmure. Da je i on tamo s njima, ne bi se drugačije u svom strahu ponašao. Evo, i sad žmuri. Nema hrabrosti da se suoči s njihovom smrću, a kako bi se tek suočio sa sopstvenom? Veruje da se onaj pobožni starac i dalje moli svom bogu. Onaj stari Rom se sigurno krsti i svom bogu moli. Kom bogu sam da se više moli?

Do njega dopire glas koji doziva Bogorodicu.

„Milost, molim vas, nemojte me ubiti“, čuje još detinji, nedovoljno uobličeni muški glas. Zna: to je onaj mali Rom. Ni imena mu se ne seća, a tamo, na Voždovcu, jutros, pomislio je da će ga zapamtiti. Nije ga zapamtio. Zaboravio je.

„Gospodine kapetane, sažalite se na malog, još ni ženu nije upoznao, grehota je“, izdvaja se dubok muški glas.

„Zbogom, majko mila.“

„Hej živote, jebem te ovakva!“

„*Schießen!*“⁹¹

Prolomiše se hici i stopiše se u jeziv plotun.

Vreme stade.

Uplašene ptice izleteše iz golih krošanja. Gavranov krik pomeša se sa odjekom pucnja.

Ljut miris baruta, nošen vetrom, širio se poljem.

Jeka se, poput talasa izazvanih kamenom bačenim u vodu, valjala poljem.

Konačno zavlada tišina.

Bora, zgrčen, kleči kraj rake na čijem dnu miruju dvadeset četiri tela, u kojoj krv natapa suhu zemlju i meša se s popalim injem.

Oficir mu prilazi i tapše ga po ramenu.

„*Nun, wass ist loss?*“⁹²

Ruke mu drhte. Sav drhti.

„Šta je, drhtiš? Plašiš se, Cigojner?“, pita ga oficir i maramicom briše krajeve usana. „Živ si. Vidiš. *Spiel weiter, Zigeuner!* Hajde, sviraj. Sviraj, kad kažem!“

Živ je. Zar nije to ono čemu se nadao i za šta se Bogu molio? Zar to nije ono tanušno *možda* i konačno ispunjenje čuda koje se zove *nada*?

„Bože, ima te“, šapuće. „Spasao si me, mili moj Gospode.“

Uspeva da suzbije grozničavo drhtanje, savladao je i osećaj straha, ali ne i sam strah. I dalje ga guši. Stiska pesnice i umiruje ruke. Potom ustaje. Tren kasnije, namešta violinu i gudalom oprezno prevlači preko žica.

Suze mu teku niz obraze i kaplju na violinu.

I svira.

„Oče naš, koji si na nebesima, hvala ti na milosti tvojoj i životu koji si mi danas podario. Amin. Amin. Amin“, grčevito ponavlja dok gudalom izvlači zvuke iz violine.

Čini mu se da violinom para nebo dok oficir prilazi ivici jame s repetiranim pištoljem u ruci i posmatra trupla ljudi koji su pre svega nekoliko minuta bili živi i stajali pred strojem vojnika nemačke nepobedive armade. Koračao je sporo i odmereno, nikuda nije žurio.

---

⁹¹ Pucaj! (nem.)

⁹² Šta je bilo? (nem.)

Bio je miran i staložen, vrebao je poput crnog lešinara, zlokobnog gavrana, da uoči kakav pokret ili čuje zvuk na dnu jame pa da reaguje, da završi onaj posao koji njegovi vojnici nisu obavili kako dolikuje vojnicima Vermahta.

Iznenada, oficir podiže pištolj, nanišani i povuče okidač. Pucanj zagluši Boru. On zadrhta i prestade da svira.

„Ne mogu više“, čini mu se da istiskuje iz sebe reči kao da mu više nije do života. Samo bi da se sve ovo okonča. Mogu ga i ubiti, više ne mari, samo da se ovo svrši.

Oficir se okrenu ka Bori, načas se začuđeno zagleda u njega, pa se hitro nagnu k njemu i oštro naredi:

„*Spiel weiter!*“

Bora drhtavim rukama ponovo podiže violinu i nekako je namesti pod bradu, pa pokuša da prevuče gudalom, ali ti zvuci nisu bili muzika.

Nije više mogao da svira.

„Ne mogu“, tiho izusti spuštajući violinu i gudalo.

„Tako, dakle. Nećeš?“, zaključi esesovac i pokrenu se.

Bora uzdrhta, pa ponovo namesti violinu i pokuša da svira. Ni ovog puta ta škripa nije ličila na melodiju.

„A da odsviraš *An der schönen blauen Donau*? Možda će ti to ići bolje?“, smeje se oficir stojeći pred njim raskrečenih nogu, s revolverom u desnoj ruci.

Bora duboko udahnu, izbroja do deset, pa ponovo zasvira. Ovog puta je bilo bolje.

Tren kasnije, vazduh pocepa još jedan revolverski hitac.

„Eto, Cigojner, i to je obavljeno“, reče esesovac. Dok je gledao u jamu, otkopčao je futrolu s namerom da u nju odloži revolver. Onda se okrenu i stade ispred uplašenog Bore.

„Prestani da gudiš, to ni na šta ne liči. Nerviraš me.“

Bora se ukipi. Violinu prisloni na grudi i obori glavu.

„Oprostite“, reče jedva čujno.

Esesovac se zagleda u uplašenog violinistu, pa zakoluta očima i zavрте glavom.

„Oprostite, molim vas“, ponovi Bira.

„Nerviraš me, Cigojner, razočarao si me“, obrati mu se oficir koračajući oko njega kao mačka oko miša. „Stvarno si me mnogo razočarao.“

„Oprostite mi, molim vas“, zacvile Bora. „Sve ovo, sav ovaj užas, uplašio sam se...“ Podigao je desnu ruku, u kojoj je gudalo vidno podrhtavalo. „Vidite kako mi se ruke tresu.“

„A baš sam imao dobru volju“, reče oficir, pa podiže pištolj i nanišani u Borino lice.

„Gospodine, molim vas“, zakrklja Bora i pade na kolena pred esesovca.

Esesovac se ne pomeri ni za pedalj ni kad mu Bora obrgli čizme.

„Molim vas, smilujte mi se, zar da krvlju prljate ruke?“

Na folksdojčеровom licu je titrao blag i pomalo tužan osmeh.

„Eh, Cigojner, Cigojner, baš si me razočarao.“

Bora obori glavu, obema rukama obrgli oficirove čizme i poče da ih ljubi.

„Oprostite mi, gospodine, molim vas. Oprostite ako možete.“

Feldwebel i ostali vojnici nemo su posmatrali kako violinist ljubi čizme njihovom oficiru.

Oficir cimnu nogu i izvuče je iz grčevitog Borinog zagrljaja, pa se povuče korak-dva.

„Bilo pa prošlo, *mein Zigeuner!*“ Ponovo uperi cev pištolja u Borinu glavu i nacilja. Potom je mirno povukao okidač.

Prasak odjeknu, a kuršum pogodi Boru posred čela. Borino telo potrese snažan trzaj. Dok se Borino telo čudno opuštalo i klizilo ka ivici jame, esesovac opsova.

Onda izvadi maramicu i poče da briše tragove krvi s kožnog mantila, pa nogom gurnu mlitavo telo u jamu.

Jato crnih gavranova ponovo je uzletelo i počelo da kruži iznad širokog polja oivičenog golim, sumornim šumarcima.

Bio je četvrtak, dan uoči Svetog Nikole. Kao i prethodnih dana, Stana je došla pred kapije Topovskih šupa da Bori donese hranu. Ma koliko da porani, vazda je mnogo žena već bilo pred kapijom. Ko zna kad su došle i zauzele mesto u redu. I ovog jutra je pred kapijom zatekla uobičajenu gužvu i čula žamor ženskih glasova. Učinilo joj se da je tog dana više žena zauzelo mesto u redu. Mahom su bile same, ali neke su, uprkos jutarnjem mrazu, povele decu. Jedino dečji plač nije bio sputan. Pažnju joj je privukla mladica koja je na začelju tužne kolone u naručju držala dojenče. Stana joj priđe i tiho joj požele dobro jutro. Ubrzo je saznala da jadnica nije imala gde da ostavi dete jer, osim muža, u Beogradu nikog nije imala, ni od svoga ni od muževljevog roda. A njega su zatvorili ovde, pa sad njemu nosi hranu. Ispred njih se žene behu okupile oko gospođe srednjih godina. Šaputale su među sobom. Tih raz-govor nije razdraživao žandare.

Za nešto više od dve sedmice, koliko svakog jutra dolazi, upoznala je skoro sve žene: i Romkinje, i Srpkinje, i Jevrejke. Mnoge od onih koje je s vremenom upoznala prestale su da dolaze. Već prvih dana je shvatila da nije zgodno pitati za one koje više ne dolaze jer je to jasno: njihovih muževa, očeva i sinova tu više nema. Odvedeni su i streljani. U švapskim objavama pročitaju imena streljanih. Ako ne pročitaju ovde, na stubu pored ulaza, ili kod stražara, saznaju drugde, u gradu, od suseda ili na neki drugi, jednako težak i bolan način. Onda prestanu da dolaze.

Ako neke nema, ostale ne pitaju za nju jer znaju razlog. I strepe da će se to i njima dogoditi.

Prvog dana je upoznala nekoliko žena. S većinom je progovorila tek reč-dve. Onda, sledećeg dana, jednu od njih nije videla. Upamtila ju je po krupnim očima i gustoj divljoj kosi koju je jedva sputavala maramom. Ni sledećeg dana je nije bilo. U razgovoru sa ženama pitala

je za nju: zašto je nema, da li ju je neka videla ili nešto čula. Zavladała je tiši-na i bilo joj je neprijatno jer je odmah shvatila da se dogodilo nešto loše. Pomislila je na najgore, da je nastradala. Onda je saznala šta se doista dogodilo. A dogodilo se ono što se svakog dana događa ponekoj ženi u redu, samo što to ona tih prvih dana nije znala. Njenog muža su odveli i streljali. Zato je nema.

Svakog dana su muškarce nekud odvodili i streljali. U Jajincima, u Rakovici, preko Dunava, iza Pančeva, uzvodno kraj Tamiša, ili ovamo, preko Save, u Zemunu. Pričalo se da ih odvođe nekud na Bežanijsku kosu i tamo streljaju.

Svakog dana, jedna tužna vest sustiže drugu. Jutarnji konvoj smrti među ženama kojih je iz dana u dan sve manje potiskuje sećanje na jučerašnje tragedije saznanjem o novima. Jutrošnji užas, na koji ne smeju ni da pomisle, potisnuće jučerašnji.

Brzo je naučila da ne pita. Dovoljno je što strahuje, a strah joj daje odgovor. Ne mora nikog ništa da pita jer drugačijeg ishoda nije bilo i neće ga biti. Čuti jer i ostale ćute i strahuju kad će se kolo nesreće na imenu njihovog ćoveka, oca, brata ili sina zaustaviti.

Naćula je da će se ovaj logor uskoro zatvoriti. Jedne razlog za to vide u tome što je talaca sve manje, pa im se, veli jedna, ne isplati da ih ovde drže. Pronosili su glasine da Nemci preko Save priprema-ju i uređuju nov logor za Jevreje i Cigane. Ne zna se taćno koliko je Jevreja ovde preteklo, ali, s obzirom na to da nekoliko Jevrejki i dalje donosi hranu muževima, ima ih još. Navodno, ima tu i nekih Jevrejki od preko Dunava, iz Banata.

Stanu je sve to brinulo. Dok je Rada pokušavala da izmoli Borino izbavljenje, potom i da ga kupi, o svemu tome je ćutala, ali nade su iz dana u dan kopnele. Nakon Radine smrti, pokopala je svaku nadu u izbavljenje. Onda je ćula priću o zatvaranju ovog logora i iznova se u njoj javio traćak nade. Ako tamo budu držali Jevreje, možda će Boru i ostale Rome odavde pustiti. Ne treba verovati u sve što žene prićaju. Svašta dokon narod izmišlja.

Dok Stana greje svoju nadu, dok sneva skorašnji dan kad će ugledati svog ćoveka, jedna žena iz reda došapnu joj da je neka Vera, s kojom je prethodnih dana često razgovarala, izostala i da više neće dolaziti jer joj je muž juće odveden i streljan.

„Mora da je spisak streljanih objavljen u novinama. To Nemci redovno rade da zaplaše ljude, da im uteraju strah u kosti.“

„A i uspevaju, bogami“, jetko ali oprezno dobaci starija žena.
„Zucka se da su ovih dana opet pohapsili neke komuniste“, reče druga.

„Jeste, i ja sam načula nešto“, potvrdi treća. „Ceo se grad umirio, nikome ne pada na pamet da se buni. Ovako u Beogradu nije bilo mirno ni pre okupacije.“

Starija žena im priđe i poveri im da je čula da su i tog jutra jednu grupu odveli na streljanje.

„Čula sam od komšije, ne mora da znači da je istina. Svašta se priča, ljudi mnogo izmišljaju. Taj komšija zna da mi je muž ovde, pa mi, kad se vratio s pijace, reče da su neke seljanke iz Rakovice gore, iza Trošarine, videle neke švapske kamione. I sad nisam živa dok ne otvore kapije da vidim šta je s mojim Tiosavom.“

Žene se uznemiriše od te vesti, a i Stana poče da sumnja. Još od pre nedelju dana, kad je bila kraj žene od koje stražar nije hteo da primi zavežljaj, već joj je samo rekao da su njenog sina Nemci odveli s jednom grupom, shvatila je da ista sudbina može zadesiti svaku od tih žena. I nju, ako su njenog Boru odveli. Otad strepi, noću jedva da oka sklopi, jutro budna dočekuje, a nikom ne sme ništa da kaže. Dok hita ka Voždovcu i kapijama zatvora, pokušava da ni o čemu ne misli. Živa nije dok ne stigne. A kad stigne, opet strepi i drhti. Usput uspeva nekako da umorom odagna svaku misao. Ali ovde ne može. I, dok ovde razgovara sa ženama, primećuje da i njih muče iste muke, zato pričaju o bilo čemu, samo da ne misle o onom najgorem. A danas kao da se sam đavo među njih zavukao – ne prestaju da pričaju one priče koje joj lede krv u žilama.

I da nisu potegle ovaj razgovor, da nisu rekle ono što su čule, njoj bi opet bilo isto. Sve se brige i strahovi u njenoj utrobi vrte i teraju je na povraćanje. Iz dana u dan isto, a opet – ne zna kome su ovi dani teži, njoj ili njenom čoveku. Neprestano se pita dokle će tako. Zna da i druge žene muče isti strahovi. Strahuju za muževe, za braću, za sinove; strah im je u pogledu, u glasu. Više nema vesti koje bi joj žene mogle saopštiti niti razgovora koji će joj izbiti strah iz glave i iz srca.

Stoji i strepi, čuje žene kako razgovaraju, ali njihove priče više ne dopiru do nje. Pretrnula je. Samo da joj prime paket za Boru, da može da odahne. A stražari? Kao da se igraju strahovima tih žena, sve rade kako bi ih do ludila doveli. Na pitanje kad će deliti hranu ove žene, pa ni ona sama, nemaju odgovor, to samo dobri Gospod Bog zna jer,

ako im se prohte, počće u deset, ali ako im se neće, ostaviće ih da čekaju do podneva ili duže.

S vremenom razgovor među ženama zamire i na koncu zavlada muk, težak i loman. Onda među ženama zacari briga, a vreme nikako da prođe. Stoje naizgled mirne, pogleda uperenih u kapiju logora, kraj koje vazda neki ljudi prolaze ne zastajkujući. Niko da pogleda ni u kapiju ni u žene sa zavežljajima. Prolaznici se ponašaju kao da ih ne primećuju, kao da ih nema, kao da ne postoje. A one im više i ne zameraju. Navikle su na sve i ta nezainteresovanost prolaznika, bila prividna ili ne, u svem zlu što ih je snašlo ponajmanje ih muči. Znaju mučenice da se narod plaši, mada bi poneko trebalo da se postidi. Izgleda da se niko ničeg ne stidi. Zla neka vremena.

S vremena na vreme, Stana pogleda na svoj ručni časovnik. Poklon od Bore. Kupio joj ga je prošle godine, za godišnjicu braka. Nakon porođaja, poklonio joj je zlatnu ogrlicu. Nikodije ima jedva godinu i po dana i ona se plaši i za muža i za sina. Ko zna šta će sve ovaj rat iznedriti?

Konačno, stražar se pojavi na kapiji i s nekakvom lenjošću, širokim zamahom, pokaza žena-ma da pređu. One poslušno pođoše, jedna za dru-gom, sa strahom u srcu.

Ubrzo, jedna po jedna, počće da ulaze kroz kapiju. Stani se činilo da se red sporo kreće, sporije nego prethodnih dana; korak-dva pa stane.

Kad je konačno stigla na red, ispela se uz onih nekoliko betonskih stepenika da bi dospela do otvora u zidu kroz koji se predavalo ono što se donese. Glasno, sa zebnjom, izgovorila je muževljevo ime i prezime.

Uniformisan čovek sa šajkačom na glavi poče da proverava spiskove, poluglasno ponavlajući prezime.

„Ka... Ka... Katić – nije to. Kazimirović – nije ni to. Kazandžijević, veliš?“ Pogleda u Stanu, pa nastavi da prelistava. Naposletku podiže pogled i skide naočare. „Kazandžijevića, draga moja, ovde nema.“ Odloži spisak i uze sledeći. Čita imena na slovo K, ali ne pronalazi nijednog Kazandžijevića. Iznova odloži spisak i uhvati se sledećeg. To dugo proveravanje ju je uznemirilo. Svakog jutra, ovaj čovek pred sobom drži spiskove i kroz širok otvor s visine zagleda lica žena koje viđa svaki dan, žena koje mu svaki put izgovaraju ista imena i prezimena. Da je bilo koji drugi čovek na mestu ovog pedesetogodišnja-

ka, čini joj se, napamet bi naučio sva lica žena i sva imena njihovih milih, ali ne, on svaki put pita za ime i prezime i svaki put proverava svoje spiskove.

Ali nikad nije trajalo ovoliko dugo.

„Kako ono reče?“

Stana pretrnu.

„Borislav Kazandžijević“, izgovori ona sa zadržkom koja je odavala strah.

„Borislav Kazandžijević, veliš?“

„Da, gospodine, Borislav Kazandžijević.“

„Vidiš, taj tvoj Borislav nije na ovim spiskovima“, zaključio on.

„Gospodine, kako nije? Juče je bio na tom spisku. Zar se ne sećate? Juče sam vam predala paket za muža. Sećate se, zar ne?“

„Eh, juče“, umorno odmahnu čovek rukom. „Juče za juče, danas za danas. Odveli ga. Valjda. Šta ti ja znam. Svaki dan nekog dovode. Svaki dan nekog odvođe.“

„A kako znaš da su ga odveli?“, uporna je Stana.

„Nema ga na spisku. Ko nije na spisku, odveden je. Na mojim spiskovima su samo prisutni. Nemci prave spiskove onih koje odvođe.“

„Možda je posredi greška? Greške se uvek događaju. Čak i Nemcima može da se potkrade greška“, uporna je Stana.

„Nije greška“, ubeđuje je stražar. „Sigurno je na spisku odvedenih.“

„A imate li taj spisak odvedenih?“

„Nemam“, obrecnu se on. „Ja imam spiskove živih.“

„Kuda su ga odveli? Možda u neki drugi zatvor?“ Molim vas, kažite mi!“

„Čuj, ženska glavo, ništa ti ja ne znam. Nije to moj posao. Dođu, odu... Radosave, otvori kapiju; Radosave, zatvori kapiju. To je sve što znam i što hoću da znam. Za ostalo neću da znam ništa.“

„Pa valjda ste nešto čuli? Ili videli? Bar na koju je stranu kamion otišao?“

„Ništa ti ja ne znam. Ništa neću da znam, razumeš li? Uostalom, hajde, ne ometaj me više u vršenju dužnosti. Vidiš li koliko još žena čeka iza tebe?“

„Molim vas, gospodine Radosave...“

„Dosta! Hajde kući, nemaš ti više ovde nikakva posla.“

Stana pokuša još nešto da kaže, ali ne stiže jer je nečija snažna ruka povuče te ona zamalo pade.

„Sikter!“, viknu na nju stražar koji je pazio na red ispred zgrade za prijem.

Teturajući se, Stana ispusti torbu s hranom. Kad se uspravila, okrenula se da nešto kaže stražaru, ali on ju je pretekao i odbrusio joj:

„Marš! Da te više nisam video ovde!“

Stana podiže torbu i, držeći je u naručju, izađe na ulicu. Obazrela se, nesvesna gde se nalazi. Nije znala kuda da se uputi; vrtela se u mestu i unezvereno gledala u žene u redu kao da od njih traži pomoć ili bar razumevanje, reč podrške ili saosećanja. Kad bi joj bar neka rekla da sve ovo nije java, da je zaspala i da samo sanja, kad bi je samo probudile. Bilo šta. Ali žene joj se nisu obraćale, stajale su u redu oborenih glava nadajući se da će ih mimoići očaj koji je nju zadesio.

Iznenada oseti nečije ruke na svom ramenu i začu reči, reči koje su jedva dopirale do nje, koje nije razumela, ali koje su je umirivale. Ruke, poput majčinskih, grlile su je i privukle na mirisne ženske grudi.

Iz Stane provali očaj i ona ispusti jauk. Ženski glas joj je ulivao poverenje, ženske ruke su je vodile, a ona im se povinovala. Isuviše je slaba i očajna da bi se opirala.

„Plači, dušo, isplači se. To nam je još samo ostalo“, šaputala je starija žena s kojom je tog jutra razgovarala u redu.

„Odveli su ga“, grcala je. „Ne znam kuda su ga odveli, neće da kažu.“

„Ko zna, možda zaista ne znaju. Što manje znaju, to bolje za njih.“

„Znaju, znaju oni!“

„Možda, a možda ne znaju.“

„Zašto? Kako?“

„Valjda da umire savest ili da se pred svetom opravdaju, jer pred Bogom teško da mogu.“

„Ali zašto?“

„Rat, izgleda, ili najgore ili najbolje iz ljudi izvlači, draga moja. Sredine tu nema“, zaključila žena i povede je u stranu. „Ti beše sa Čubure?“

„Da“, promuća Stana.

„Onda idemo.“

„Kuda?“, upita Stana.

„Odvešću te kući“, nežno odvratila žena.

„Ne mogu. Kako ću kući? Šta tamo da kažem?“

„Neće, dušo, biti potrebe da kažeš bilo šta.“

„Joj, kukavna ja, šta da kažem njegovom sinu? Šta bratu? Njegovoj jednoj majci od tuge je srce prepuklo. Gde da mu grob potražim? Kuda sveštenika da odvedem, opelo da mu održi, duša da mu se na putu ka onom svetu smiri, da neokađena ne luta?“

„Mila moja, mora da su ga jutros odveli u Jajince“, reče joj žena. „Hajde, nemaš šta više ovde da tražiš.“

„Ne mogu kući, nemam snage za to. Nemam ni hrabrosti.“

„Kako hoćeš, ja ti tu ne mogu pomoći“, reče joj žena i poljubi je u čelo. Još jednom je saosećajno pogledala, te se okrenu i, pognute glave, ode svojim putem.

Ostavši sama nasred ulice, Stana ponovo oseti bolnu usamljenost i nemoć. Trebalo joj je vremena da se koliko-toliko pribere i pređe na suprotnu stranu, na kojoj je sa ženama danima čekala da preda hranu za svog Boru. Ostala je tu, ne znajući šta bi sa sobom.

Ubrzo je i poslednja žena predala paket i otišla kući. Ulica je bila prazna; tek bi poneki prolaznik prošao hitajući nekud.

Satima je još stajala crna u licu. S vremena na vreme, prišla bi kapiji i molila stražara na ulazu da joj se smiluje i da je pusti do onog Radosava što drži spiskove i prima pakete, da s njim razgovara, da ga još samo jednom priupita za svog muža.

„Odbij“, govorio joj je stražar, isprva trpeljivo, pa sve oštrije. „Beži, ludačo, navući ćeš mi neku nesreću!“ Onda bi i zamahnuo šakom na nju, a ona bi se, poput mačke, cvileći izmakla da je ne udari.

Potom se povlačila. Odlazila je stotinak metara dalje i iz zaklona gledala ka kapiji. Kasnije se vraćala i iznova molila stražara, kao da ga već nije molila, kao da je već nije psovao i terao od kapije.

Stražari bi je ponovo poterali, a ona je prelazila ulicu i dozivala Radosava da još jednom proveri, možda se prvi put zbunio, možda je nešto prevideo, možda su nekog drugog Borislava odveli, možda je njen Bora još tu, unutra, u onoj štali ili u nekoj od onih šupa. Sigurno je gladan. Molila je da je puste da sama potraži Boru po logoru, da obiđe sve zgrade. Eto, ne moraju da je puste da uđe, mogla bi samo da ga dozove pa, kad joj se javi, da mu hranu doturi. Ništa više. Ne mora ni da ga vidi, ali da bar zna da je živ, da ga Nemci nisu odveli, da ga nisu ubili. Potom je molila da joj se smiluju, ako neće da je puste do baraka,

i da mu oni jave da za kuću, za nju i sina ne brine. Da mu prenesu da ona svakog dana dolazi, da je i danas bila i da mu je hranu donela. I sutra će doći, i sutra će mu hranu doneti.

Ne bi prošlo mnogo a stražari bi je ponovo niz ulicu poterali pretnjama i karabinima. Oterali bi je, a ona se neko vreme ne bi pojavljivala. Obilazila je logor u luku i dozivala Boru.

Do kasno u noć čulo se njeno dozivanje, a onda je iznenada prestalo. Više se nije čula. Više niko od stražara i žandara nije čuo za nju, a žene su naredne dve nedelje i dalje dolazile pred kapiju i donosile hranu svojim bližnjima. Nekoliko njih je pred kapiju Topovskih šupa dolazilo do poslednjeg dana postojanja logora, čak i koji dan nakon Vavedenja Presvete Bogorodice, ali nijedna nikad nijednom rečju nije spomenula Stanu.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-31

ГАСПАР, Лебрехт, 1953-
Konzlager Belgrad : roman / Lebrecht Gaspar. - Beograd
: Udruženje nezavisnih pisaca Srbije, 2018 ([Beograd :
Zuhra]). - 214 str. ; 21 cm. -
(Biblioteka Vertikale. Edicija Savremeni roman)

Lebrecht Gaspar je pseudonim autora. - Tiraž 500.

ISBN 978-86-81192-04-7

COBISS.SR-ID 269649420